

AMISOS

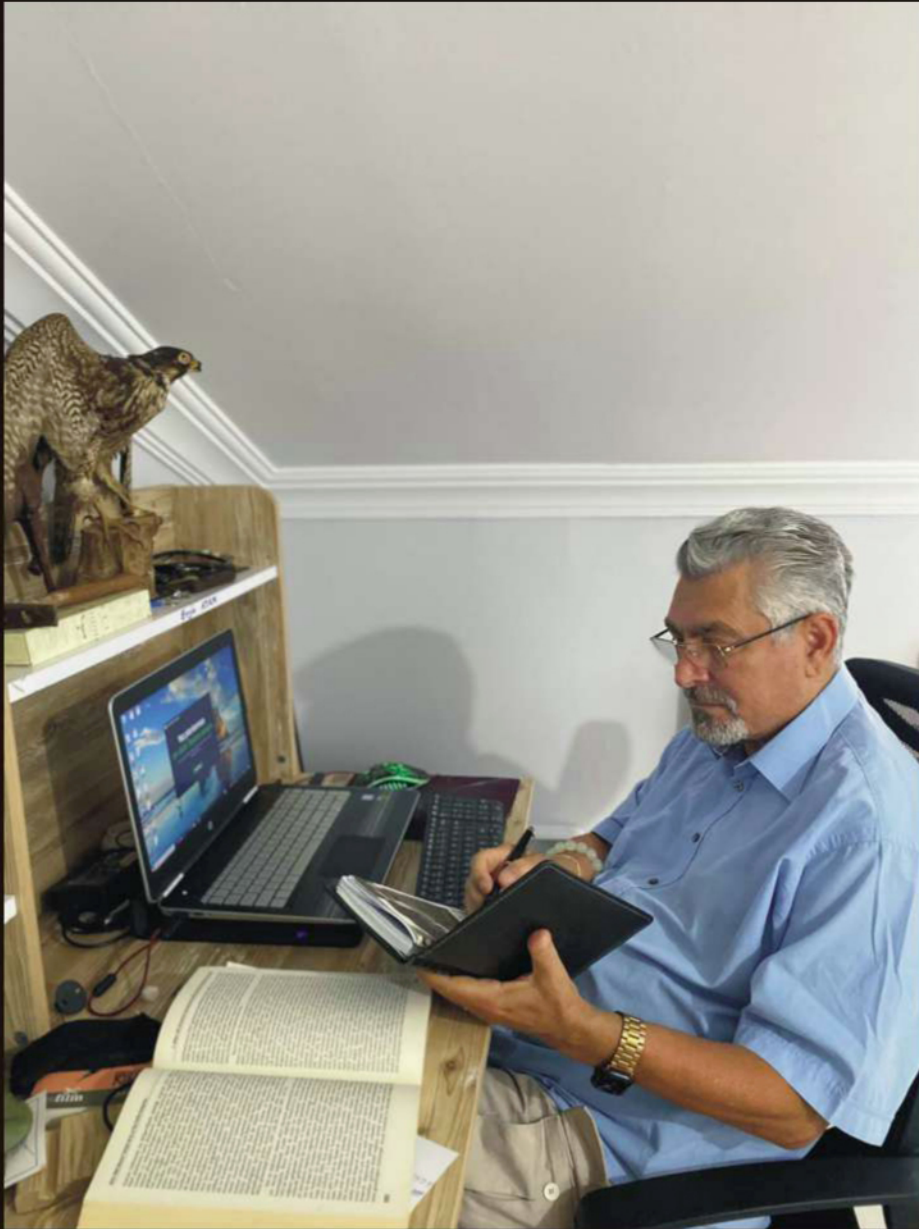
AMISOS

Yıl/Year: 2024 Temmuz/July

ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230

Cilt/Volume: 9 Sayı/Issue: Özel Sayı/The Special Issue

(Prof. Dr. Ergin AYAN'a Armağan/Essays in Honour of Prof. Dr. Ergin AYAN)

AMİSOS / AMISOS

ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230

Yıl/Year: 2024 ♦ Cilt/Volume: 9 ♦ Sayı/Issue: Özel Sayı/The Special Issue

(Prof. Dr. Ergin AYAN'a Armağan)

TARANDIĞI İNDEKSLER / INDEXS

AMİSOS / AMISOS

ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230

Yıl/Year: 2024 ♦ Cilt/Volume: 9 ♦ Sayı/Issue: Özel Sayı/The Special Issue

(Prof. Dr. Ergin AYAN'a Armağan)

Konuk Editör / Guest Editor

Doç. Dr. Süleyman UYGUN

(Ordu Üniversitesi, Ordu/Türkiye)

Başeditör / Head-Editor

Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA

(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye)

Editörler / Editors

Doç. Dr. Fevziye EKER

(Ordu Üniversitesi, Ordu/Türkiye)

Editör Yardımcısı / Vice Editor

Prof. Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL

(Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir/Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. Fevziye EKER (Klasik Arkeoloji) (Ordu Üniversitesi, Ordu/Türkiye)

Doç. Dr. Hakan ÖNİZ (Sualtı Arkeolojisi) (Akdeniz Üniversitesi, Antalya/Türkiye)

Doç. Dr. N. Tuba YİĞİTPAŞA (Sanat Tarihi) (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye)

Doç. Dr. Harun OY (Eskiçağ Tarihi) (Ordu Üniversitesi, Ordu/Türkiye)

Dr. Cemal YILMAZ (Eskiçağ Tarihi) (Serbest)

Doç. Dr. Nisa YILMAZ ERKOVAN (Mimarlık) (Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Alanya/Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Zehra ÖZBULUT (Antropoloji) (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van/Türkiye)

Yabancı Dil Editörleri / Foreign Language Editors

Dr. Öğr. Üyesi Eric JEAN

(Hitit Üniversitesi, Çorum/Türkiye)

Öğr. Gör. Birol KURT

(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye).

Yazı İşleri / Sekretariat

Doktorant Boran ÖNTAŞ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye)

Yazım Editörü / Spelling Editor

Yük. Lis. Öğr. Bensu AKAR (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye)

Son Okuyucu / The Last Reader

Arş. Gör. (Doktorant) Gülferi AKIN ERTEK (Ordu Üniversitesi, Ordu/Türkiye)

Kapak Tasarım / Cover Design

Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA

Kapak Resmi / Cover Design

Prof. Dr. Ergin AYAN

Dergi Yazışma Adresi / Corresponding Adress

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
Kurupelit Kampüsü, 55139-Samsun/TÜRKİYE

Ondokuz Mayıs University, Faculty of Letters, Department of Archaeology,
Kurupelit Campus 55139-Samsun/TURKEY

Tel: 00 (90) 362 312 19 19 / 4687 **Mobil:** 0 (505) 110 12 94 **Faks:** 00 (90) 362 457 60 81

E-posta: amisos.dergi@gmail.com, amisos@omu.edu.tr

Dergi Otomasyon Sistemi <http://dergipark.gov.tr/amisos>

© 2016 Uluslararası Amisos Dergisi. Her Hakkı Saklıdır. Dergide
yayımlanan yazıların içeriğinden yazarlar sorumludur.

© 2016 *The International Journal Of Amisos. All rights reserved The views
expressed in the journal are the responsibility of the individual authors*

Makalelerin Tarandığı İntihal Programı

Danışma ve Yayın Kurulu / Advisory and Editorial Board

Unvan (Prof.; Doç.; Dr.) ve soyadı alfabetik / *Title and surname, alphabetic*

Prof. Dr. Şengül AYDINGÜN (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli/Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN (Ordu Üniversitesi, Ordu/Türkiye)

Prof. Dr. Isabella CANEVA (Retired Lecturer, Lecce/Italy)

Prof. Dr. Abdullah Şevki DUYMAZ (Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara/Türkiye)

Prof. Dr. Ayla Sevim EROL (Ankara Üniversitesi, Ankara/Türkiye)

Prof. Dr. Irena LAZAR (Primorska University, Koper/Slovenia)

Prof. Dr. Marina PUTURIDZE (Tbilisi State University, Tbilisi/Georgia)

Prof. Dr. Andrzej PYDYN (Nicolaus Copernicus University, Toruń/Poland)

Prof. Dr. Andreas SCHACHNER (The German Archaeological Ins., İst./Turkey)

Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU (18 Mart Üniversitesi, Çanakkale/Türkiye)

Prof. Dr. Ünsal YALÇIN (Deutsches Bergbau-Museum, Bochum/Germany)

Prof. Dr. Levent ZOROĞLU (Bir Kuruma Bağlı Değildir, Türkiye)

Doç. Dr. Abdullah BAY (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi,
Rize/Türkiye)

Doç. Dr. Adnan BAYSAL (Ankara Üniversitesi, Ankara/Türkiye)

Doç. Dr. Fevziye EKER (Ordu Üniversitesi, Ordu/Türkiye)

Doç. Dr. Hamza EKMEN (Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak/Türkiye)

Doç. Dr. Hakan ÖNİZ (Akdeniz Üniversitesi, Antalya/Türkiye)

Doç. Dr. Kemal ÖZKURT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi B. Mehmet AKARSU (Sinop Üniversitesi, Sinop/Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Güner COŞKUNSU (Autonomous University of Madrid,
Madrid/Spain)

Dr. Öğr. Üyesi Hacer ÇORUH (Harran Üniversitesi, Urfa/Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Şengül Dilek FUL (Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat/Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Eric JEAN (Hitit Üniversitesi, Çorum/Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Zafer KORKMAZ (Selçuk Üniversitesi, Konya/Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ayhan YARDİMCİEL (Kafkas Üniversitesi, Kars/Türkiye)

Amisos Dergisi Aralık ve Haziran olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın içerik, kapsam ve düzeni ile ilgili kararlar yayın kurulu üyelerinden gelen teklifler doğrultusunda yayın kurulu başkanı tarafından alınır.

Kapsam ve İlkeler

Dergi konu olarak, antropoloji, arkeoloji, arkeometri, epigrafi, filoloji, sanat tarihi, koruma / onarım, mimarlık tarihi, müzecilik gibi sosyal bilimler alanlarındaki ana konular ile bunlarla ilgili, ilişkili veya yardımcı konuları ve bunlarla ilişkili yorum, yaklaşım ve kuramları kapsar. Dergi kapsamına uygun olarak bilimsel yenilik getiren, özgün araştırma ve yorum makaleleri, haberler, kazı raporları ve kitap tanıtımlarını içerir.

Makalelerin dergimizde yayınlanabilmesi için daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Yazarlar dergiye gönderdikleri makalenin özgün olduğunu, başka bir dilde dahi olsa makalenin daha önce yayımlanmadığını ya da yayımlanmak üzere bir başka dergiye gönderilmemiş olduğunu taahhüt etmiş olurlar. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş ve yayımlanmamış bildiriler, bu durum belirtilmek şartı ile dergimizde yayımlanmak üzere kabul edilir. Yayımlanmak üzere verilen makale eğer yazarın bir tezinden (lisans, yüksek lisans veya doktora) üretilmişse bunun başlığı veya ilk paragraf cümlelerinden birine konulacak dipnot ile açıklanması gerekmektedir. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlara aittir. Dergiye yazı gönderen bir yazar makalelerin yayımlanmama hakkının editör, hakem ve bilim kurulu üyelerinde saklı olduğunu ve onlardan gelecek değişiklik, düzeltme ve ilaveleri yapmayı taahhüt etmiş sayılır.

The International Journal of Amisos

The International Journal of Amisos is a peer-reviewed and refereed international journal published biannually (June - December). Decisions regarding publication, content, scope and formation of the journal are taken by the chairman of the editorial board in line with the proposals from the members of the editorial board.

Scope and Principles

The journal includes main topics in social science such as anthropology, archeology, archaeometry, epigraphy, philology, history of art, conservation/restoration, history of architecture, history of museology and the topics related with social sciences, interpretations, approaches and theories. The journal includes original researches and reviews that bring scientific innovation, articles, news, excavation reports and book reviews in accordance with its scope.

In order for the articles to be published in our magazine, they must not have been published elsewhere or accepted for publication. The authors commit that the article they submit to the journal is unique and has not been published previously or sent to any other journal for publication even if it is on a different language. The articles presented at a scientific meeting but not published are acceptable for publication in our journal with the condition to be specified. If the article for publication is produced from a thesis of the author, it must be specified in the footnote that placed in one of the phrases in the first paragraph. The scientific responsibility of the manuscripts belong to the authors. A writer who submits a paper is considered to be committed that the editor, referee and scientific committee member's right to not publish the articles and to make future amendments, corrections and additions there to.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Yavuz Selim ALTINOK

Ortaçağ Erzurum’unda Kentleşme Kültürü İle Sosyo-Kültürel Hayata Dair Bazı Tespitler 1-30
Examination Of Urbanization Culture And Socio-Cultural Life in Medieval Erzurum

Derya COŞKUN

Moğol İdarî Sisteminde Çinli Vezir Yeh-Lu Ch’u-Ts’ai 31-40
Chinese Vizier Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai in the Mongolian Administrative System

Şahabettin ÖZTÜRK

Bitlis Şerefiye Medresesi’nin Onarım Ve Kullanımı Üzerine Bir İnceleme 41-66
An Investigation On The Restoration and Reuse of Bitlis Şerefiye Madrasa

Fatih SADIÇ

Tâbîlik-Metbûluk Münasebetleri Çerçevesinde Sultan Sancar Devri Selçuklu Paraları.....67-81
Seljuk Coins During the Era of Sultan Sanjar in the Context of Vassalage-Suzerainty Relations

Yunus BOR

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Belgeleri Işığında İran İşgali Sonrası Türk-İran Sınırında Türk-Sovyet Gerginliği (1941-1943).....82-88
Turkish-Soviet Tension on the Turkish-Iranian Border After the Iran Invasion According to the Documents of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey (1941-1943)

Rahim KIZGUT

Antik Yunan Toplumunda Engelli Olmak.....89-104
Being Disabled in Ancient Greek Society

Filiz AKÇAY

Mancınık Ve Türkiye Selçuklularında Mancınık Kullanımı.....105-137
Catapult and the Useo Catapult in Turkish Seljuks

Erkan KAYA

I. Iustinianus Döneminde Sosyal Durum Ve Dini Mimariye Etkileri.....138-162
The History of Social Conditions and Their Impact on Reigious Architecture During the Reign of Justinian I

ÖZEL SAYI HAKEMLERİ / REVIEWERS OF THE SPECIAL ISSUE

Unvan (Prof.; Doç.; Dr.) ve soyadı alfabetik / *Title and surname, alphabetic*

Prof. Dr. Neslihan KULÖZÜ	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim BALIK	(Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Hakan GÜNGÖR	(Ordu Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Ali KAPAR	(Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Doç. Dr. Berna KAVAZ KINDİĞILI	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Nevzat KELEŞ	(Bingöl Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdulkadir ÖZDEMİR	(Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ÖZKARA GÜLER	(Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat TURAL	(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nazlı ALTUNSOY	(Kırklareli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAYTAK	(Dicle Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsaf BOZOĞLU BAY	(Ardahan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Barış CELEP	(Giresun Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sinem COŞKUN	(Ardahan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Görevlisi Betül TEOMAN	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TOP	(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Dr. Arş. Gör. Yaşar ARLI	(Akdeniz Üniversitesi)

Konuk Editörden...

Değerli okuyucular,

Kader kavramı nedir denilirse naçizane düşüncem kader geçmiştir, yani kader Tarih'tir demek isterim. İnsanlar ve toplumların geçmiş sergüzeşleri değiştirilemez yaşanmışlıkların hatıralara dönüşen olgularından ibarettir. Akademik yaşamını Orta Çağ Tarihi araştırmalarına adanmış kıymetli hocamız Prof. Dr. Ergin AYAN'ın kariyerinin Tarih yolu kesişmesinin, musibet gibi görünen birtakım hadiseler neticesinde yaşandığı söylenebilir. Müverrihimiz akarsu misali menderesler çizerek bir sağa bir sola çarparak nasibini arasa da talihi onu sürekli olarak Tarih okyanusuna doğru sürüklemiştir.

1954 yılında Trabzon'da başlayan sergüzeşti İstanbul, Almanya, İran, Kıbrıs, Kırıkhan, Kocaeli ve nihayetinde Ordu'da devam etmiştir. Türk Ordusu'nun şerefli bir subayı olmak hayaliyle çıktığı yolda karşılaştığı bazı hadiseler, müverrihin Tarih alanına yoğunlaşmasına vesile olmuştur. 1971'de Kuleli Askeri Lisesi'nden mezun olduktan sonra aynı yıl Kara Harp Okulu öğrencisi olmaya hak kazandı. İlk öğrencilik yılında karşılaştığı muhtıra hadisesi çoğu arkadaşları gibi onun da askerlik idealinden ayrılmasına yol açtı. 1991 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi'nde Tarih lisans eğitimini, 1994 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Eğitimini tamamlamıştır. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Orta Çağ Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başlamış, 1999 yılında *Horasan ve Civarındaki Oğuz Boyları (1157-1220)* adlı çalışmasıyla doktora eğitimini tamamlamış, akademik kariyerine ise okutman olarak Kocaeli Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'nde başlamıştır.

Büyük kayıplara ve yıkımlara yol açan 1999 Gölcük Depremi tüm depremzedeler gibi müverrihin de hayatında önemli kırılmalara yol açmıştır. Aynı yıl Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Ordu Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yardımcı Doçent unvanıyla yeni görevine tayin olmuştur. Elim deprem, öğrencisi olarak Ordu'nun şirin sahil kazası Perşembe'de karşılaşmamıza vesile olmuştur. Şahsım ve arkadaşlarımda oluşan ortak intiba hocamızın aslında tam bir asker karakterinde olduğu yönündeydi. Her ne kadar sivil bir fakülte olsa da Askeri okulda edinmiş olduğu disiplinin üniforması halen üzerinde mevcuttu. Lakin hayat serüveni ona hareketli bir yaşam sunduğu için muazzam bir seyahat etme isteğine sahipti. İçindeki seyahat aşkı ve kabuğuna sığmayan karakteri sayesinde lisans eğitimimiz boyunca kısıtlı imkânlarla rağmen çok sayıda Anadolu şehrini gezme, müze ve ören yerlerini görme ve ziyaret etme imkânına sahip olduk. Tüm seyahatler, hocamızın enstrümanları (kemençe ve kaval) çalabilme yeteneği ve sanat severliği sayesinde oldukça ahenkli ve neşeli bir ortamda gerçekleşmişti.

Eğitimin sadece ihtişamlı yapılarda ve dört duvar arasında olamayacağına hocamız sayesinde tanıklık ettik. Sahilde, molozlar üzerinde, kırlarda vs. her yerde eğitimin verilebileceğini müşahede ettik. Her daim öğrencilerini cesaretlendiren akademiye teşvik eden ve onları idealist ve vizyon sahibi kılan destekleyici yönüyle örnek ve ideal bir bilim insanı oldu. *Size burada bir anahtar vereceğiz bu anahtarı kullanıp kapıları açacak olan sizlersiniz* tavsiyesi çoğu öğrencinin malumudur. Yetiştirmiş olduğu çok sayıda akademisyen ve araştırmacı bugün Türkiye'nin muhtelif üniversitelerinde bilimsel faaliyetler yürütmektedir.

Türlü hadiselerin neticesinde birbirinden kıymetli iki akademisyen tarafından kurulan Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü, sağlam temelleri dolayısıyla bugün Türkiye'nin sayılı Tarih bölümleri arasında yer almaktadır.

Müverrih, akademik hayatı boyunca Orta Çağ Tarihi hakkında 100' yakın makalesi ve 13 adet kitabı Türk tarihine kazandırmıştır. Alman ekolü üzerine benimsediği akademik disiplinini İnan ve Doğu dünyası tarihçiliğiyle sentezlediğinden çalışmaları son derece önem arz etmektedir. Haçlı Seferleri Tarihi'nin yegâne kaynağı ve müellifi Willermus Tyrensis olan Haçlı Kroniği'nin önemli nüshaları ilk defa müverrih tarafından 3 cilt olarak Türk tarihçiliğine kazandırılmıştır. Herman Parzinger'in *İskitler, Kùltürleri ve Mirasları*, Plano Carpini'nin *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Asya'ya Yolculuk*, Wilhelm Von Rubruk'un *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, adlarında kıymetli seyahatnameler, müverrihin titiz tenkit sürecinden geçerek Türk diline kazandırılmıştır. Ayrıca *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, *Sultan Tuğrul Bey*, adlı eserleri sahasındaki yegâne tetkik eserler arasında yer almıştır. Prof. Dr. Ergin Ayan'ın yazmakla aktarılamayacak kadar çok sayıda kıymetli çalışmaları mevcut olup emekli olmasına halen yazmaya devam etmektedir. Kıymetli müverrih *Bilim insanı için emeklilik yoktur gerçek bir bilim insanı son nefesine kadar yazmaya devam eder*, kelâmının vücut bulmuş halidir. Son olarak 2024 yılında *Oğuz İsyanı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yıkılışı* adlı güzide çalışmasını Türk tarihine kazandırmıştır. Müverrihin mesleğine duymuş olduğu tutku ve araştırma arzusu şüphesiz nice kıymetli eserlerin yazılmasına vesile olacak Türk tarihçiliğini aydınlatmaya devam edecektir. Ulema-i âzama bâki saygı, sevgi ve muhabbetle...

Konuk Editör

Doç. Dr. Süleyman UYGUN
Ordu Üniversitesi Öğretim Üyesi

16 Aralık 1954'de Trabzon merkezde doğdu. Çaykara ilçesi Şahinkaya köyü nüfusuna kayıtlıdır. Yukarı Şahinkaya köyündeki Mudaoğulları sülalesine mensuptur. 1934'te bu sülalenin mensupları Ayan soyadını almışlardır. Ergin Ayan kendisinden evvelki 14. Ceddine kadar secesini çıkarmıştır. Babasının adı Cevat anasının adı Sakine'dir. Ailenin üçüncü çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Cevat Bey, inşaat teknisyeni olup, 1960'ta Ankara'da Ziraat Vekâleti'nde çalışırken Ergin Ayan, Küçükesat'taki Atatürk İlkokulu'nda okula başladı. Ertesi sene babasının tayini Iğdır Devlet Üretim Çiftliği'ne çıktığından ikinci sınıfı burada okudu. Üçüncü sınıfı babaannesinin yanında Çaykara Şahinkaya I İlkokulu'nda, dördüncü sınıfı Urfa Ceylanpınar'da, beşinci sınıfın yarısını yine Şahinkaya'da okuduktan sonra, Arsin Merkez İlkokulu'ndan birincilikle mezun oldu. 1965 yılında ailece Hatay'ın Kırıkhan ilçesine göçtüklerinden ortaokulu burada iftiharla bitirdi. 1968'de girmiş olduğu Kuleli Askeri Lisesi sınavlarını kazanıp, 1971'de mezun oldu ve aynı yıl başladığı Kara Harp Okulu'nun birinci sınıfından ayrıldı. 1971'in sonlarında Milli Eğitim Bakanlığı'nın izniyle öğrenci olarak Almanya'ya gitti. Hamburg Üniversitesi'nde iki yıl okuduktan sonra, maddi sorunlar yüzünden bitirmeden 1974'te Türkiye'ye döndü. Uzun yıllar Almanya'ya gidip geldiğinden eğitime ara verdi. 1980-1984 yılları arasında Hamburg'da tercümanlık yaptı. 1984'te Türkiye'ye kesin dönüş yaptıktan sonra 1986'da ilk defa Üniversite sınavlarına girip, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nü kazandı. 33 yaşında başlamış olduğu üniversitede kendisinden birkaç yaş küçük olan arkadaşları ona Prof lakabını takmışlardı. Üniversiteye giderken evli ve üç çocuk babası olduğundan oldukça zor şartlar altında okudu. Lisans eğitimi esnasında subay olan kardeşi ile eniştesi ona her türlü maddi ve manevi destek olmuşlardır. Üniversitede okurken çok düzenli not tutar ve bunları evde daktilo ile temize çekerdi, bu nedenle sınıf arkadaşları ders notlarını ondan alıp çoğaltırlardı. Derslerine çok muntazam devam ederdi. Bu yıllarda İslâmiyetten Evvel Türk tarihine ve Türk-İslâm tarihine ilgisi arttığından fikri yapısı da bu minval üzere gelişti. Hatta lisans düzeyinde yayınlanmamış üç kitap hazırladı. Üniversitedeki boş zamanlarını kütüphanede geçirir ve hemen hemen her gün üç saat mütemediyen kitap okurdu. Kitap

okurken sıkılmamak için genellikle mırıldanarak okurdu. Oldukça çalışkan olan Ergin Ayan, üniversitedeki ilk günlerinden itibaren hocaların dikkatlerini üzerine çekmişti. Nihayet 1991'de üniversiteden mezun oldu. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başlarken aynı zamanda öğretmenlik sınavını kazanarak, İstanbul Maltepe Gülsuyu'ndaki Kaşgarlı Mahmut İlköğretim Okulu'na tarih öğretmeni olarak atandı. Bu arada yaşı 38'e yaklaştığından araştırma görevlisi olarak atanamadı. Yüksek Lisans eğitimi esnasında çok iyi Almanca bildiği için danışman hoca olarak Prof. Dr. Işın Demirkent ile birlikte çalıştı. İstanbul Üniversitesi'ndeki Farsça derslerine misafir öğrenci olarak yaklaşık beş sene devam etti. 1994'te "Willermus Tyrensisin Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Deniz aşırı Ülkelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XV, XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi" adlı çalışmasıyla tamamladı. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında çok sevdiği ve takdir ettiği hocası Genel Türk Tarihi uzmanı Prof. Dr. Hüseyin Salman ile doktora eğitimine başladı. 1996 yılında tezi ile ilgili araştırmalar yapmak ve kaynak toplamak üzere bir süreliğine kendi imkânlarıyla Tahran'a gitti. 1997 yılında doktora eğitimini sürdürmekte iken Kocaeli Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'ne okutman olarak atandı. 1999 (Mart) yılında "Horasan ve Civarındaki Oğuz Boyları (1157-1220)" isimli çalışmasıyla doktora eğitimini tamamladı.

Ergin Ayan fikri konularla hasır neşir olmakla birlikte, daha öğrencilik yıllarından itibaren siyasetin dışında kalmıştır. Fikri hayatını ilmi sahaya tahvil etmeye gayret göstermiştir. Çünkü ilim ve bilime inanan bir kişiliği vardır. Ergin Ayan 17 Ağustos 1999'da Kocaeli bölgesinde meydana gelen deprem dolayısıyla kendi isteğiyle On Dokuz Mayıs Üniversitesi'ne intikal edip, Ordu Fen-Edebiyat Fakültesi'ne Yardımcı Doçent olarak atandı. Burada Dekan yardımcılığı ve Bölüm Başkanlığı yaptı. 2006 yılında bu fakülte Ordu Üniversitesi'ne bağlandı. 2009 yılında Doçent Dr. unvanını ve 2014'te Profesör unvanını aldı. 2014 yılında YÖK'ün görevlendirmesiyle Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'ne gidip, iki yıl burada çalıştıktan sonra 2016'da Türkiye'ye döndü. Halen Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde Tarih Bölüm başkanlığı yapmaktadır.

İyi derecede Almanca, orta derecede İngilizce ve Farsça bilmektedir. Manas Üniversitesi'nde çalıştığı iki yıl zarfında Rusça, Çince ve Kırgızca kurslarına gidip, başarı ile sertifika almıştır.

Ergin Ayan evli olup, dört çocuk sahibidir.

Özgeçmiş ve Eserleri / Curriculum Vitae and Works

Öğrenim Durumu:

Derece	Alan	Üniversite	Yıl
Lisans	Tarih Öğretmenliği Bölümü	Marmara Üniversitesi	1991
Yüksek Lisans	Ortaçağ tarihi	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	1994
Doktora	Ortaçağ tarihi	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü	1999

Yurt İçi Görevler

Görev Unvanı	Görev Yeri	Yıl
Okutman	Kocaeli Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü	1997-1999
Okutman	Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rektörlük Ortak Dersler	1999-2000
Yrd. Doç. Dr.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi,	2000- 2006
Yrd. Doç. Dr.	Ordu Fen-Edebiyat Fakültesi	2006-2009
Doç. Dr.	Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi	2009-
	Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi	

Yurt Dışı Görevler

Görev Unvanı	Görev Yeri	Yıl
Doç. Dr.	Türk Dünyası Vakfı İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Celalabad/KIRGIZİSTAN (Görevlendirme Öğretim Üyesi)	10 Mayıs-15 Haziran 2010
Prof. Dr.	Kırgız-Türk Manas Üniversitesi	15 Ekim 2014-2016

İdari Görevler:

- Bölüm Başkanlığı : Ondokuz Mayıs Üniversitesi , Ordu Fen-Ed. Fakültesi , 2000-2001
- Dekan Yardımcılığı : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Ordu Fen-Ed. Fakültesi, 2001-2005
- Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü : Ordu Üniversitesi, 2006-2007
- Bölüm Başkanlığı Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 2007-
- Fakülte Yönetim Kurulu Üyeliği Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 2009-

Bildiği Yabancı Diller

Almanca , İngilizce ve Farsça bilmektedir.

TEZLER

- a) Ayan, E., *Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Denizaşırı Ülkelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XV., XVII. Ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1994. Danışman Prof.Dr. Işın DEMİRKENT
- b) Ayan, E., *Horâsân ve Çevresindeki Oğuz Boyları*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1999. Danışman Prof. Dr. Hüseyin SALMAN

ESERLER:

a) Makaleler

1999

- 1) "Osmanlı Devletinin Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1999, Sayı 13, s. 277-286.
- 2) "Atatürk'ün Kültür Konusundaki Hedefleri", *Atatürk'ün Cumhuriyetin İlanından Sonraki Hedefleri Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1999 (Atatürk Araştırma Merkezi Yayını), s. 157-168.

2000

- 3) "İslam Kaynaklarına Göre Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya 2000 (Sakarya Üniversitesi Yayını), s. 200-228.

2001

- 4) "Tarih Açısından Nevruz'un Tahlili", *Orkun*, Mart 2001, sayı 37, s. 18-21.
- 5) "Harezmsah Atsız'ın Divanından Çıkmış Bazı Münşeatin Muhtevası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 2001, Sayı 130, s. 227-230.
- 6) "Tarih ve Milli Kimlik", *Orkun*, Temmuz 2001, Sayı 41, s. 16-20.
- 7) "Fransiskan Rahiplerin Moğollara Elçilik Seyahati Polonyalı Benedict'in Şifahi Raporu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2001, Sayı 135, s.105-110.
- 8) "Haçlıların Moğollarla İttifak Teşebbüsleri", *Türk Kültürü*, Ekim 2001, Sayı 462, s. 580-589.

2002

- 9) "Tarih ve İdeoloji", *Trabzon Türk Ocağı Bülteni*, Şubat 2002, Sayı 38, s. 20-23.
- 10) "Harezmsah Tekiş'in Divânından Çıkmış Bazı Münşeatin Muhtevası", *Türk Kültürü*, Mart 2002, Sayı 467, s. 155-163.
- 11) "Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti'nin Sonu", *Türk Kültürü*, Ağustos 2002, Sayı 472, s. 449-465.

2004

- 12) "Gazneli Sultan Mahmûd'un Mirası", *Türk Kültürü*, Temmuz-Ağustos 2004, Sayı 495-496, s. 662-668.
- 13) "Tarih Felsefesi (I)", *Orkun*, Eylül 2004, Sayı 79, s. 24-27.
- 14) "Tarih Felsefesi (2)", *Orkun*, Ekim 2004, Sayı 80, s. 38-41.

15) “Cengiz’den Önce Tatarlar”, *Tarih ve Düşünce*, Eylül 2004, Sayı 52, s. 38-44.

16)

2005

17) “Tarihi Kaynaklar Işığında Börte Çine ve Alan Kuva Efsaneleri (1)”, *Orkun*, Mart 2005, Sayı 85, s. 34-37.

18) “Tarihi Kaynaklar Işığında Börte Çine ve Alan Kuva Efsaneleri (2)”, *Orkun*, Nisan 2005, Sayı 86, s. 44-47.

19) “Hun ve Avar Adlarının Anlamı Hakkında”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2005, Sayı 13, s. 225-236.

20) “Selçukluların İslâmı Kabulü”, *Tarih ve Düşünce*, Temmuz-Ağustos 2005, Sayı 61, s. 36-50.

2006

21) “Danişmendname’de Samsun”, *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu*, Samsun 2006, s. 609-622.

22) “Selçukluların Oğuz-Türkmen Siyaseti”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Kasım-Aralık 2006, Sayı 165, s. 23-33.

2007

23) “Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 2007, s. 55-66.

24) “Selçuklu-Kıpçak İlişkileri”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2009-II, s. 105-127.

24) “Merâgâ Atabegi Arslan Aba Hasbeg”, *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2007, Sayı 13, s. 133-146.

25) “Türkiye Selçukluları’nda Köle Emîrler (II): Şemseddîn Yavtaş”, *Omeljan Pritsak Armağanı (A Tribute to Omeljan Pritsak)*, Sakarya 2007, s. 471-482.

26) “Ermeni-Haçlı İşbirlikleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2007, Sayı 26, s. 49-71.

2008

27) “Büyük Selçuklu Sultanlarının Siyâsî Evlilikleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mart-Nisan 2008, Sayı 173, s. 109-128.

28) “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Yıkılış Süreci”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya Haziran 2008, s. 83-106.

29) “Türkiye Selçukluları Devleti’nin Yıkılış Süreci”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya Haziran 2008, s. 107-130.

30) “Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2008, Cilt 10, Sayı 1, s. 151-165.

2009

31) “Ordu Medreseleri”, *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008*, I, Önder Matbaacılık, Ankara 2009, s. 488-501.

32) “Sultan Alparslan’ın Ermeni-Gürcü Siyaseti”, *Karadeniz*, Nisan 2009, Sayı 2, s. 9-29.

33) “Türkiye Selçukluları’nda Köle Emirler (I): Mübarizeddin Çavlı”, *Karadeniz*, Temmuz 2009, Sayı 3, s. 125-139.

34) “Horasan ve Maveraünnehir’de Din Alimleri ve Mutasavvıflar”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol. 2/9 Fall 2009, s. 358-376.

35) “Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) El-Ahmedili”, *History Studies*, Volume 1/1, 2009, s. 161-178.

36) “Türkiye Selçukluları’nda Köle Emirler (III): Eminateddin Mikael”, *Karadeniz*, Sonbahar 2009, Sayı 4, s. 9-18.

2010

37) “Alman Subaylarının Hatıratlarına Göre Çanakkale’de Mustafa Kemal”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 3/11, Spring 2010, s. 92-102.

38) “Tarihin Sınırları”, *Karadeniz*, İlkbahar 2010, Sayı 5, s.9-26.

39) “Avrasya’da Değişen Dengeler üzerinde Oynanan Küresel Oyunlar”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2010, C. 1, S. 1, s. 37-54.

40) “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeat Vesikalarının Muhtevası”, *I. Uluslar arası Selçuklu Sempozyumu*, 27-30 Eylül 2010 Kayseri.

41) “Küreselleşme Ulus-Devlet Karşıtlığının Gerçeklikleri”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 3/14, Fall 2010, s. 75-87.

42) “Kafkasya Ve Türkistan'da Küresel Paylaşım Politikalarına Dönemsel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Eylül-Ekim 2010, Sayı 188, s. 163-194.

43) “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2010, C. 1, S. 2, 19-50.

2011

44) “Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Türkiye’nin Rolü”, *Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni-Bildiriler-*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayını, Ordu 2011, s. 229-251.

45) “Gurluların Menşei Meselesi”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 4/16, Kış 2011, s. 38-45.

46) “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Dağılıma Sürecinde Batı İran’daki Yıva Boyu”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 4/17, Bahar 2011, s. 282-292.

47) “[Kafkasya ve Türkistan'da Ulus-Devletler Sistematiğinin Oluşma Süreci](#)”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Haziran 2011, C. 2, S. 3, s. 7-33.

48) "[Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılma Sürecinde Huzistan Avşarları](#)", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 4/18, Yaz 2011, s. 183-195.

49) "Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz'in Kuzeyi", *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz 2011, Sayı 30, s. 43-70.

50) "On İki Hayvanlı Karay Takvimi", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 4/19,,Fall 2011, s. 170-181.

51) "Büyük Ortadoğu Projesinin Türkiye Kapsamı", *History Studies ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı/ Relationships of the USA and The Great Middle East Special Issue*, 2011, s. 19-33.

52) "Türk Tarih yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu", *Uluslararası Hakemli Disiplinlerarası Tarih Dergisi Tarih Okulu*, Eylül-Aralık 2011, S. XI, s. 75-101.

2012

53) "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 5/20, Winter 2012, s. 143-156.

54) "Kafkasya ve Türkistan'da Ulus-Model Kurgulamaları", *Turan-Sam (Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi)*, İlkbahar 2012, C. 4, S. 14, s. 44-51.

55) "Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci" *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Haziran 2012, Cilt 3, Sayı 5, s. 17-37.

56) "Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonunda Harezmsâhlardan Halîfeliğe Yazılan Arapça Mektuplar", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Aralık 2012, Cilt 3, Sayı 6, s.14-31.

2013

57) "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vakıf Müessesesi", Bilge Kültür Sanat Yayını, İstanbul 2013, s. 131-146.

58)"Danişmendname'de Trabzon", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol. 6/28, Fall 2013, s. 17-28.

59) "İkinci İpekyolu ve Karadeniz Ticareti Stratejisi: Kuramsal Analiz", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2013, s. 691-706.

60) "Tokat Çevresinde Yerel Bir Egemenlik: Hacıemiroğulları Beyliği", *Tokat Sempozyumu Bildiriler*, Özyurt Matbaacılık, Ankara 2013, s. 23-44.

61) "[Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Alevî-Sünnî Çatışmaları](#)", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 2013, S. 8, s. 179-203.

2014

62) "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler I)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 355-382.

63) "Yeniden Bağımsızlık Çağında Kırgızistan ve Rusya: Çakışan ve Çatışan Dış Siyaset Eksenleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Prof. Dr. Turan Yazgan'a Armağan Üçlemesi*, Ocak-Şubat 2014, Sayı 208, s. 229-248.

- 64) “Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans’ın Ermenistan Politikası”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014,
- 65) “Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, I, Eylül-Aralık 2014, Sayı 60, s. 247-263.

2015

- 66) “Selçukluların Şahmelik ile Macerası ve Harezm’i Fethi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar 2015, Cilt 1, Sayı 2, s. 13-38.
- 67) “Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, 4/3, s. 1-29.
- 68) “Tuğrul Bey Döneminde Oğuzların İran Coğrafyasında Yayılmaları”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri Ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 161-178.

- 69) “Karahanlı Hânedân Üyelerinin Gazneliler ve Selçuklularla Sıhriyeti”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, 4/5, s. 392-408.

- 70) “Gazneliler Devleti’nde Hânedân Üyelerinin Evlilikleri “, *Tarih Cana Muras Türmögü Ömürkul Karaevge (1930-2002) 85 Cıl*, Muras Fondu, Bişkek 2015, ss. 42-53.

2016

- 71) “Yeni İpek Yolu Stratejileri ve Trans- Avrasya Güvenlik Sistemleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2016, Cilt 2, Sayı 3, ss. 9-24.

- 72) “Harezmsâhlar Hânedânının Evlilikleri”, *Karadeniz Dergi*, 2016, Sayı 32, ss. 13-36.

- 73) “İlhan Olcayto Devrine Ait iki Ferman”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Güz 2016, Sayı No. 1 ss. 22-40.

- 74) “Türk Kültürü Yusuf Has Hacib’e Neler Borçludur”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2016, Cilt 6, Sayı 3, ss. 671-680.

2017

- 75) “Kutadgu Bilig ve Tarih”, *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*, 10-13 Nisan 2017 Ankara.

- 76) “Miryokefalon Savaşının Yeri Hakkında”, *Miryokefalon Savaşının Yeri Çalıştayı*, Türk Tarih Kurumu, 8-9 Mayıs 2017.

- 77) “Çaka Bey’in Katledilmesi İle İlgili Düşünceler”, *Uluslararası Çaka Bey Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, 2-26 Mart 2017.

- 78) “Fatımiler Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2/Sayı 1, 2019.

79) “Sultan Alparslan”, *Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2017, ss. 109-116.

80) “I. Kılıçarslan”, *Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2017, ss. 117-124.

81) “Mevlânâ Celâleddîn-Î Rûmî”, *Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2017, ss. 1430-147.

82) “Nîşâbûr Melikliği”, *Bozkırdan Batı’ya Prof. Dr. Hüseyin Salman Armağanı*, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 121-139.

2018

83) “Çaka Bey’e Karşı Bizans Oyunları İmparator Aleksios’un Bir Mektubu”, *II. Uluslararası Çaka Bey Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, 22 Mart 2018.

84) “Moğolların Ortadoğu’daki İlk Noyanı Cormagun”, *Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2017, Cilt 13, Sayı 2, ss. 179-196.

85) “Kösedağ Savaşı’na Kadar Baycu Noyan”, *1243 Kösedağ Savaşı ve Anadolu’nun Moğollar Tarafından İşgali*, Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, Sivas 2018, ss. 111-128.

2019

86) “Moğol Tarihi Kaynaklarından Carpini ve Rubruk’un Seyahatnameleri”, *Genel Türk Tarihi Kaynakları*, Kültür Yayınları, 2019.

2020

87) “İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han Devrinde Emir Dimask Hâce’ye Ait Bir Yarlık”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alparğu’ya Armağan*, Nobel Yayın, İstanbul 2020.

88) “Sultan Sancar ve Gurlular”, *Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, Konya 2020.

89) “Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi”, *Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, Konya 2020.

2021

90) “Clermont’tan Kudüs’e Haçlı Seferinin Kutsiyet ve Mesruiyet Motifleri”, *Akademik Bakısla Haçlılar*, Dünya Eko Basımevi, İstanbul 2021.

91) “Tuğrul Bey’in Saltanatı Döneminde Mezhep Çatışmaları”, *Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin’a Armağan*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

92) “Ordu Adının Manası ve Mahiyeti”, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu*, Fenomen Yayınları, 2021.

93) “Malazgirt Zaferine Kadar Selçukluların Durumu”, *Malazgirt Zaferi ve Sultan Alp Arslan*, İhlamur Dergisi Yayını, 2021.

94) “Çaka Bey'in Katledilmesi ile İlgili Düşünceler”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 2021.

2023

95) “Wilhem von Rubruk'a Göre Moğolların Etnoğrafyası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265-266, 2023, İstanbul 2023.

96) “Kılıçarslan Danişmend Gazi Mücadelesi”, *Türk'ün Türk'le Savaşı*, Kronik, İstanbul 2023.

Kitap Tanıtımı:

97) “ÜNAL, Fatih, Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 3/10, Winter 2010, s. 688-690.

98) “EKİNCİ, İlhan, Fırat Ve Dicle'de Osmanlı İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi), Asil Yayınları, Ankara 2007, ISBN: 978-9944-135-51-1, 411 s.”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 3/11, Spring 2010, s. 649-651.

Kitaplar:

- 1-Ayan, E., *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, Kronik, İstanbul 2018.
- 2- Ayan, E., *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (Wilhelm Von Rubruk'tan Çeviri)*, Kronik, İstanbul 2019.
- 3-Ayan, E., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- 4- Ayan, E., *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (1143-1163)*, Karadeniz Dergi Yayınları, Ankara 2009.
- 5-Ayan, E., *Ortadoğu'da Yap-Boz*, Karadeniz Dergi Yayınları, Ankara 2010.
- 6-Ayan, E., *Mütârekeden Mücâdeleye*, Karadeniz Dergi Yayınları, Ankara 2010.
- 7-Ayan, E., *Anonim Haçlı Tarihi (Çeviri)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- 8-Ayan, E., *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği I Başlangıçtan Kudüs'ün Fethine Kadar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.
- 9- Ayan, E., *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği II Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.
- 10-Ayan, E., *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III Haçlılar Türkler Karşısında*, Kronik, İstanbul 2019.
- 11- Ayan, E., *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- 12- Ayan, E., *Sultan Tuğrul*, NEÜ Yayınları, 2021.
- 13- Ayan, E., *Sultan Tuğrul Bey Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu*, Kronik, İstanbul 2020.
- 14- Ayan, E., *Hunlar* (Timo Stickler'den Çeviri), Runik Kitap, İstanbul 2022.
- 15- Ayan, E., *İskitler* (Hermann Parzinger'den Çeviri), Runik Kitap, İstanbul 2023.

16. Ayan, E.,“Türkiye Selçuklularının Karadeniz Sınırları”, *Fatsa ve Yöresi Tarihi*, I, Fenomen Yayınları, Erzurum 2022, ss. 57-76.

17. Ayan, E., “Danişment Gazi’nin Haçlılarla Mücadelesi”, *Danişmentli Havzasında Kültür ve Tarih, Ordu*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2024, ss. 59-73.

Panel, Konferans, Açık Oturum söyleşi, Gazete Yazıları

- “Tarihten Ders Almak”, *Kocaeli Gazetesi*, 16 Haziran 1999.
- “Atatürkçü Düşüncede Atatürk İlkeleri”, Ordu Valiliği Hizmet İçi Semineri, 2000.
- “Tarih Açısından Nevruz Bayramı”, *Perşembe Haber Gazetesi*, Mart 2001.
- “Bolluk Devleti”, *Perşembe Haber Gazetesi*, Nisan 2001.
- “Pusulatsız gemi”, *Perşembe Haber Gazetesi*, Haziran 2001.
- “Ermeni Sorununa Bakış”, 06 Şubat 2001 tarihli Rotary Kulübü Toplantısında Konferans.
- Rektörlük Oluruyla Ordu Radyo Televizyon (ORT) kurumunda ayda bir “Mor Masa” adlı açikoturum programının yöneticiliği, 2004-2005.
- “Ermeni Meselesi”, Ordu-Perşembe Halk Eğitim salonu, 2003.
- “Ermeni Meselesinin Kökenleri Hakkında Panel, Ordu Aybastı 2005.
- “Ermeni Meselesi”, Ordu Üniversitesi Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde konferans, 2006.
- “Nedenleri ve Sonuçlarıyla Çanakkale Savaşları”, Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi’nde Konferans, 2007.
- “Kıbrıs Meselesi”, Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi’nde Konferans, 2008.
- “Atatürk’ün Son Yılları ve Ölümü”, Ordu Üniversitesi’nde Konferans, 10 Kasım 2009.
- “Alman Subaylarının Hatıratlarına Göre Çanakkale’de Mustafa Kemal”, Ordu Üniversitesi’nde Konferans, 18 Mart 2010.
- “Tarih Açısından Nevruz’un Tahlili”, Ordu Üniversitesi’nde Panel, 22 Mart 2010.
- “Dünyada ve Türkiye’de İnsan Hakları”, Perşembe Kaymakamlığı, 10 Aralık 2010.
- “24 Kasım Öğretmenler Günü ve Başöğretmen Atatürk” konulu Radyo söyleşisi 24 Kasım 2011.
- “Milliyetçi Entelektüel Bakış Açısından Atatürk”, Ordu Türk Ocakları’nda Konferans, 10 Kasım 2012.
- “Tarih ve Türk Milli Kimliği”, Ordu Türk Ocakları’nda Konferans, 21 Aralık 2013.
- “Alman Subaylarının Hatıratına Göre Çanakkale’de Mustafa Kemal”, KTMÜ, Konferans, 18 Mart 2015.
- “Osmanlı Ermenilerinin Siyasallaşma Süreci”, Manas Üniversitesi Ermeni Meselesi Paneli, 24 Nisan 2015
- “Atatürk’ün Milliyetçilik Anlayışı”KTMÜ, 10 Kasım Paneli, 10 Kasım 2015.

AMİSOS / *AMISOS*
MAKALELER / *Articles*

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./pp. 1-30
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1476173

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/Received: 30. 04. 2024
Kabul Tarihi/Accepted: 08. 07. 2024

ORTAÇAĞ ERZURUM'UNDA KENTLEŞME KÜLTÜRÜ İLE SOSYO-KÜLTÜREL HAYATA DAİR BAZI TESPİTLER

EXAMINATION OF URBANIZATION CULTURE AND SOCIO-CULTURAL LIFE IN MEDIEVAL ERZURUM

Yavuz Selim ALTINOK*

Öz

Horasan'da bir devlet kurmak suretiyle tarih sahnesinde yerini alan Büyük Selçuklu Devleti, batıya doğru genişleme politikası çerçevesinde önce Kafkaslara oradan da Anadolu içlerine kadar ilerlemiştir. Özellikle Anadolu'nun hâkimiyet süreci 1075 İznik merkezli kurulan Türkiye Selçuklu Devleti döneminde gerçekleşmiştir. Bunun sebebi ise Anadolu coğrafyasında kurulmuş bir devlet olması dolayısıyladır. Değişen siyasi sınırlar ve çevre, şehirlerin idaresi noktasında da önemli değişimleri beraberinde getirmiş, Türk kültürü kazanılan topraklarda hızla yayılmaya ve yaşatılmaya başlanmıştır. Bu topraklardan biri de hiç şüphesiz Erzurum'dur. Sahip olduğu stratejik yapısı dolayısıyla Kafkaslar ve İran'a giriş kapısı özelliği taşıması, şehri önemli kılan özelliklerden sadece bir kaçıdır. Türklerin hâkimiyetiyle beraber şehir, sosyo-kültürel hayatını faal bir şekilde sürdürmeye devam etmiş, Ortaçağ boyunca da önemini korumaya devam etmiştir. Bu bağlamda makale, tarihi zenginlikleriyle bir kültür şehri olan Erzurum'un fiziki yapısı, kentte yaşayan insan nüfusu, etnik yapı, şehir halkının gündelik hayatı ve insanın insana olan yaklaşımları ve adetleri hakkında bilgi vermeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Kentleşme, Kültür, Nüfus, Gelenek ve Görenek.

Abstract

The Great Seljuk State, which emerged by establishing a state in Khurasan, expanded westward, first towards the Caucasus and then into the heart of Anatolia within the framework of its expansion policy. The process of dominance over Anatolia occurred especially during the period of the

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Doktorant, Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Demre Dr. Hasan Ünal Meslek Yüksekokulu, Antalya/Türkiye. E-posta: yselimaltinok@akdeniz.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8060-4909>

Sultanate of Rum, established with its center in İznik in 1075. This was due to its establishment as a state in the Anatolian geography. Changing borders and environment brought significant changes in the administration of cities, leading to the rapid spread of Turkish culture in the acquired territories. One of these territories is undoubtedly Erzurum. Its strategic location as a gateway to the Caucasus and Iran, among other factors, makes the city significant. With the dominance of the Turks, the city actively continued its socio-cultural life and maintained its importance throughout the medieval period. In this context, this article aims to provide information about the physical structure of Erzurum, its urban population, ethnic composition, the daily life of the city's inhabitants, and their customs and attitudes towards each other, highlighting its historical richness as a cultural city.

Keywords: Erzurum, Urbanization, Culture, Population, Tradition and Customs.

Giriş

Erzurum, jeopolitik ve jeostratejik konumu dolayısıyla birçok medeniyete ev sahipliği yapmış önemli kentlerden biridir. Türklerin fethi öncesi Erzurum, Bizans İmparatorluğunun idaresi altında bulunuyordu. Türklerin şehre hâkim olmasının ardından Anadolu'ya doğru yapılan göçler, şehirlerin siyasi ve sosyal hayatlarında bir takım değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu değişim ve dönüşümü belirgin bir şekilde yaşayan şehirlerden biri de şüphesiz Erzurum'dur. Kuruluşu M.Ö. 4000 yıllarına kadar dayanan şehrin, Anadolu'yu kuzey-güney ve doğu-batı yönünde birbirine bağlayan stratejik bir noktada yer aldığı bilinmektedir. Erzurum Türk fetihlerine kadar Persler, Sasaniler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar gibi çeşitli uygarlıkların hâkimiyeti altında kaldığından

¹ kültürel değerler noktasında kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur. Şehrin bilinen ilk ismi, kurucusu Bizans İmparatoru II. Theodosios'a (408-450) atfen "Theodosiopolis"dir.² Ermeniler bu kente, "Karannis Karin, Karna ve Karin, Karnoi, Kalhak" isimlerini vermişlerdir. İslami dönemde Erzurum ve çevresi için "Kalikalâ" ifadesi kullanırken sonraki süreçte "Garana, Arzen, Arze, Erzen-i Rum, Erzürüm ve Erzurum" ifadeleri sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır³.

Bizans-Sasani mücadelesinde önemli bir yere sahip olan şehirde, Theodosiopolis merkezli bir komutanlık meydana getirilmiş, hem kentin hem de imparatorluğun doğu sınırı savunma noktasında güçlendirilmiştir⁴. Şehrin 653 yılında Müslümanların eline geçmesiyle X. yüzyılın ortalarına kadar özellikle ticaret yolları sebebiyle mücadeleler devam etmiştir. Oldukça uzun süren bu mücadelenin galibi Bizans İmparatorluğu olmuş⁵, XI. yüzyılın ortalarına kadar da bu hâkimiyet devam etmiştir. Bu dönemden itibaren Çağrı ve Tuğrul Beyler, Büyük Selçuklu Devleti topraklarını Anadolu'ya doğru genişletme politikası çerçevesinde İbrahim Yınal, Kutalmış, Hasan, Yakuti, Alp Sungur gibi Selçuklu meliklerini görevlendirmişlerdir⁶.

¹ Pehlivan 1984, 90; Konukçu 1989, 10; Çolakoğlu 2014, 30; Gürbüz 2016, 132; Kara 2017, 360; Gündoğdu 2018, 178.

² Vryonis 1971, 17; Grousset 2005, 176. V. yüzyılın başlarında Bizanslılar ile Sasaniler arasında Erzurum ve çevresinde meydana gelen savaşlar kentin iki devlet arasında sürekli el değiştirmesine neden olmuştur. Bizans İmparatoru II. Theodosios, Sasani saldırılarını engellemek için V. yüzyılın ilk yıllarında (415-422) şark orduları kumandanı Anatolius'a Theodosiopolis şehrini kurdurtmuştur. Kurulan bu şehir Garin coğrafyasında yer almakla beraber, Fırat Nehrinin kaynağına yakın konumlandırılmıştır. Bu yerleşim yerine yakın olan Ardzen şehrinin halkı bu yeni kurulan şehre göç etmiştir. Bu nedenle şehrin üç ismi olmuştur. Bu isimler "Garin, Ardzen-errum ve Theodosiopolis"tir. Bkz. Urfalı Mateos 2019, 117; Beygu 1936, 16;

³ El-Belâzurî 2013, 225; Beygu 1936, 16-17; Konyalı 1960, 21, 29; Konukçu 1989, 13; Küçük 1995, 321; Eğilmez 2007, 188; Gürbüz 2016, 132; Köse 2022:161.

⁴ Honigman 1970, 178; Sinclair 1989, 274; Eğilmez 2007, 196.

⁵ Beygu 1936, 34-35; Konyalı 1960, 12-13; Yalçın 1992, 36; Özen 2016, 258; Turan 2017, 45.

⁶ Anadolu'nun fethi ile vazifelenen Selçuklu Melikleri farklı bölgelere akınlar düzenlemişlerdir. Meliklerden Hasan Bey, Erzurum ve Pasin ovasına sefer düzenleyerek buraları fethetmiş ancak akabinde Bizans kuvvetlerinin pususu neticesinde şehit olmuştur. Bu olayın ardından 1048 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emri ile İbrahim Yınal ve Kutalmış birleşmişler ve Bizans İmparatorluğu ordusunu Pasin ovasında gerçekleşen savaş sonucunda büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. Bkz. Urfalı Mateos 2019, 85-90; Turan 2018, 48.

Selçuklular, İbrahim Yınal idaresinde 1048 yılında⁷ şehri ele geçirmişler ve şehre önce Erzen-i Rum sonrasında da Erzurum adı verilmiştir⁸. Pasinler Zaferi'ne rağmen Selçuklular surları çok sağlam olan kenti tamamıyla ele geçirememişlerdir. Theodosiopolis kale-kentinin tam anlamıyla Türklerin eline geçmesi Malazgirt Zaferi'nin ardından Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın kumandanlarından Ebû'l-Kasım Saltuk'a Erzurum ve çevresini iktâ olarak vermesiyle gerçekleşmiştir. Bu sayede Erzurum ve çevresinde 1071-1202 tarihleri⁹ arasında varlığını sürdüren Saltuklu Beyliği kurulmuştur.¹⁰

1. Erzurum'da Kentleşme Süreci

Anadolu VI.-XI. yüzyıllar aralığında birçok saldırı ve yağma faaliyetlerine maruz kaldığından bölgede tam anlamıyla siyasi bir otorite söz konusu değildi. Devletlerarası mücadele siyasi otoritenin sürekli değişmesine neden olduğundan istikrarsız bir yönetimin getirmiş olduğu bozuk bir düzen bulunmaktaydı. Anadolu'daki köy ve kasabalarda yaşanan güvenlik sorunları şehirlere olan göçleri arttırdı. Bu düzensiz göç dalgaları doğal olarak kentlerdeki ekonomik yapının da zarar görmesine neden oldu¹¹. Anadolu'daki şehirler, kale yapısı olarak sarp ve küçük bir sahayı oluşturmaktaydı. Diyar-ı Bekir, İznik, Malatya, gibi bazı şehirlerin kaleleri gerçek bir kent nüfusunu içine alıp, barındırabilecek ölçüdeyken, diğer kaleler dar ve yalnızca 200 kadar evi içine alabilecek kapasitedeydi. Bu kent ve kalelerde insan nüfusu da çok azdı. Bu gibi durumlar Türklerin, Anadolu'daki kale ve kentleri kolayca ele geçirmelerini kolaylaştırdı¹².

Erzurum'da, Saltuklu Beyliği ile birlikte Türk hâkimiyeti başlayınca Bizans İmparatorluğu'ndan miras kalan kale ve surlara bu dönemde yenileri eklendi. Saltuklu Beyliği döneminde iç kalenin güney tarafına bakan duvarlarının bir bölümü ile batı, güney ve doğu tarafındaki duvarların bir kısmı yapıldı.¹³ Ayrıca İç kalede Saltuklu Beyliği Dönemi'nde yapılan önemli mimari yapılar da bulunmaktadır. Bunlardan biri Tepsi Minare veya Saat Kulesi olarak bilinen, gözetleme kulesi olarak kullanılan, kesme taş kaide üzerine yerleştirilmiş silindirik gövdeli minaredir. Minarenin gövdesinin üst kısmında yer alan kûfi kitabeye göre bu mimari eser "*Şemsü'l Mülûk ve'l Ümem*" unvanlı İnanç Yabgu Alp Tuğrul Beğ Ebû'l Muzaffer Gazi bin Kasım tarafından 1124-1132 tarihleri¹⁴ arasında inşa ettirildi.¹⁵

Tepsi Minare'nin benzerleri ve ilk örneklerine Türkistan ve İran'da rastlanmaktadır. Bu minareler; Gazneliler, Sâmânîler, Karahanlılar ve Büyük Selçuklular dönemlerinde ahşap ve kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmişlerdir. Ahşap malzeme kullanılarak inşa edilen minareler tahrip olmuş ve günümüze kadar ulaşamamıştır. IX.-X. yüzyıllara tarihlenen ve Sâmânî Devri'nden kalan Kışman Tepe Minaresi, Başane Cami Minaresi, Peykend Minaresi, Çilburç Cami Minaresi, Genurid Minaresi ve Madua Minaresi ise kerpiç malzeme kullanılarak

⁷ Ermeni tarihçi Urfalı Mateos'a göre İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın Anadolu seferlerinin tarihi 1048 değil 1049'dur. Bkz. Urfalı Mateos 2019, 85.

⁸ Tanyeli 1987, 72; Turan 2017, 46.

⁹ Mükrimin Halil Yinanç, Saltuklu Beyliği'nin kuruluş tarihini 1071 değil 1080 olarak iddia etmektedir. İddiasını ise Erzurum'un fethinin çeşitli nedenlerden geciktiğini belirterek kentin, 1080 yılında Sultan Melikşah devrinde ele geçirildiğini ve beyliğin aynı tarihte Emîr Saltuk'un dedesi olan Ebu'l-Kâsım tarafından kurulduğunu söyleyerek desteklemektedir. Bkz. Yinanç 1944, 111.

¹⁰ Urfalı Mateos 2019, 140-143; Beygu 1936, 36; Honigmann 1970, 175; Cahen 2012, 48-50; Sümer 2015, 32; Turan 2017, 19-22; Kesik 2018, 49-53.

¹¹ Kuban 1968, 56-57; Solmaz 2011, 146-148.

¹² Baykara 2002, 228-229.

¹³ Beygu 1936, 29.

¹⁴ Nazmi Sevgen 1959 yılında yayınlanan Anadolu Kaleleri isimli eserinde Tepsi Minare'nin Emir Saltuk tarafından 1184 yılında inşa edildiğini belirtmektedir. Bkz. Sevgen 1959, 118. Ancak bu bilgi yukarıda da belirtildiği üzere minarenin gövdesindeki kitabeden de anlaşılacağı üzere yanlıştır.

¹⁵ Çobanoğlu 2001: 243, Günaşdı 2015, 345; Gündoğdu 2018, 183.

inşa edilmiş, XI.-XII. yüzyıllarda tuğla ile kaplanmıştır.¹⁶ Karahanlı Dönemi'nden günümüze ulaşan, tıpkı Tepsi Minare gibi camiden uzakta inşa edilen, yüksekte bir girişi olan ve bulunduğu camiye köprü yardımıyla ulaşılan minareler de mevcuttur. Özellikle XI.-XII. yüzyıllara tarihlenen ve Kırgızistan ile Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Özkend Minaresi, Burana Minaresi, Çar Kurgan Minaresi, Kalan Minare, Şah Zinde Minaresi, Vabkent Minaresi örneklerden bazılarıdır.¹⁷ Selçuklu Dönemi'nden kalan, günümüz İran coğrafyasında bulunan ve XI. yüzyıla tarihlenen Save Meydan Cami Minaresi, Damgan Minaresi, Zevvare Pamenar Cami Minaresi, Isfahan Cami Minaresi, Keşan Cami Minaresi, Barsiyan Cami Minaresi, Kirman Cami Minaresi de yine Tepsi Minare ile benzerlikler göstermektedir.¹⁸ Res. 2'de Burana Minaresi ve Damgan Minaresi gösterilmektedir.

Anadolu'da inşa edilen minareler incelendiğinde özellikle Türkistan coğrafyasından etkilenildiği ve farklılaşarak geliştiği söylenebilir. Türkistan'da silindirik gövdeli olarak inşa edilen minareler farklı biçimlerde Anadolu'da da devam ettirilmiştir. O. Uysal, Anadolu minareleri için "*Türk minare mimarisinde temel biçim anlayışı hep aynı kalmış; fakat zaman içerisinde detaylarda bazı değişiklikler ve gelişmeler olmuştur.*"¹⁹ şeklinde tespitte bulunmuştur. Bu değişikliklerin oluşmasında Anadolu'daki yerel unsurların etkisinin de olduğu düşünülebilir. Karahanlılar ile başlayan Selçuklular ile sürdürülen ve Osmanlı Devri'ne kadar devam eden minare formunun en güzel örneklerinden biri de şüphesiz Erzurum Tepsi Minare'dir. Özellikle minarenin yapımında kullanılan tuğlaların yerleştirilme şekli ve minare süslemeleri bu benzerliğin en önemli kanıtlarındandır.

İç kalede yapılan ve Erzurum'un en eski Türk yapısı olarak bilinen bir diğer mimari eser Kale Mescidi'dir. XII. yüzyıl özelliği gösteren bu eser iç kalenin güney kısmında yarı silindirik bir burca dayandırılmıştır. Dörtgen planlı ve derinlemesine inşa edilen mescidin yanında yer alan Tepsi Minare ile birlikte yapıldığı düşünülmektedir.²⁰ XI.-XII. yüzyıllarda İran ve Azerbaycan'da inşa edilen camilerde olduğu gibi Kale Mescidi'nde de son cemaat yeri bulunmamaktadır.²¹ Kale Mescidi'nin, Türkistan ve İran'da inşa edilen camilerden etkilenilerek Anadolu'ya özgü bölgesel özelliklerinde eklenmesi ile yapıldığı söylenebilir. Res. 3'de XII. yüzyılda inşa edilmiş Kale Mescidi ve Tepsi Minare gösterilmektedir.

Kenti meydana getiren unsurlardan biri de dış surlarda yer alan kale kapılarıdır. Bu kapılar, dış çevre ile bağlantıyı sağladığı gibi yine çevre yerleşimlerden kente ulaşan yolların kale ile bağlantısını oluşturarak kent içerisinde dolaşan ana yolları ortaya çıkarmaktadır. Bu yollar, genel olarak sur kapılarının önlerinde toplanarak iç kısımlara doğru daralmaya başlamaktadır. Ayrıca kale kapıları sayesinde kente giriş çıkışlar güvenlik de göz önünde bulundurularak kontrollü bir şekilde sağlanırdı.²² Bu kapılar, Selçuklu şehirlerinin hemen hemen hepsinde olmakla beraber yaklaşık dört tane kadardı. Şehrin büyüklüğüne göre bu kapıların sayıları artabilmekteydi.²³ Erzurum kenti de, tıpkı Büyük Selçuklu şehirlerinde olduğu gibi iç kale ve surlara ait olan dört kapı aracılığıyla dış dünyaya açılmaktaydı. Bunlar; Tebriz Kapı, Gürcü Kapı, Erzincan Kapı ve Yeni Kapı'dır. Ancak ilerleyen dönemde şehrin büyüyen genişlemesi nedeniyle kale kapılarına Kars Kapı, Kavak Kapı, İstanbul Kapı, Harput Kapı, Kan

¹⁶ Çeşmeli 2006, 103.

¹⁷ Çeşmeli 2006, 107-118; Kındıgılı 2018, 274.

¹⁸ Çeşmeli 2006, 106-107.

¹⁹ Uysal 1990, 510.

²⁰ Beygu 1936, 96; Konyalı 1960, 219; Çobanoğlu 2001, 243; Boran 2011, 17; Günaşdı 2015, 345; Gündoğdu 2018, 184.

²¹ Özkan 2016, 164.

²² Eravşar 2002, 337; Okuyan 2019, 55.

²³ Bala 1987, 1069; Togan 1987, 429; Metin 2014, 361.

Kapı isimli yeni kapılar eklenmiştir.²⁴ Bahsi geçen kale kapılarının isimleri hâlihazırda Erzurum'da semt adları olarak kullanılmaktadır.

Türkler, Anadolu'da fethettikleri kentlerde Türk-İslâm kimliğinin oluşması için belirli kurallar çerçevesinde bazı hususları uygulamaya koyarlardı. Bunlardan ilki ele geçirilen kente bir ibadethane inşa edilmesi ve buranın yakınına bir Türk Mahallesi kurulmasıydı. Kurulan mahalle iç kale içerisinde konumlandırılırdı. Erzurum'un fethinden sonra yapılan Ulu Cami²⁵ ve yakınına kurulan mahalle de bu özellikler dikkate alınarak oluşturulmuştu. Mahalle kavramı araştırmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı ele alındığından biz burada cami olgusu üzerinde duracağız. İslâm kentlerinin oluşmasında esas unsuru oluşturan camiler, doğal olarak Türk kentlerinin de önemli bir birimi konumundaydılar. Erzurum Ulu Cami de kent hayatında dini, sosyal ve kültürel yapılanmayı yansıttığından önemli bir yeri teşkil etmekteydi.

Erzurum Ulu Cami ve Anadolu'da yapılan diğer Ulu Camiler anıtsal İslâm yapılarının inşası biçiminde yerleşim düzenini meydana getirmiş ve aynı zamanda kentin mekânsal yapılandırmasını şekillendirmiştir.²⁶ Türk-İslâm kültürünü yansıtan Anadolu'daki Ulu Camilerin daha eski örneklerine Büyük Selçuklular Dönemi'nde rastlamak mümkündür. Örneğin, Selçuklularda Mescid-i Cami ismiyle bilinen cami, kentin en büyük ibadethanesidir. Ravendî; Selçuklular'ın ilk başkenti olan Nişâbur'daki Mutarriz isimli Mescid-i Cami'nin çok büyük olduğunu, yaklaşık bin kişinin bu camide ibadet ettiğini ve camide yakılan ateş vasıtasıyla tüm kentin aydınlatıldığını belirtmektedir.²⁷ Bu bilgilerden hareketle Erzurum Ulu Cami'nin, Büyük Selçuklu Devleti'nin özellikle İran coğrafyasındaki camilerinden etkilenilerek inşa edildiği, kent hayatında ise dini ve sosyo-kültürel olarak aynı işlevleri yerine getirdiği söylenebilir. Ayrıca Ulu Cami'nin inşa dönemi olan Saltuklu Devri, Erzurum'da Türk kentleşme sürecinin başladığı dönemdir. Kentin, her alanda olduğu gibi sosyo-kültürel açıdan da gelişmesinin bu beylik dönemiyle başladığı kabul edilmektedir. Res. 4 ve 5'de XII. yüzyılda inşa edilmiş Ulu Cami'nin dış ve iç görüntüsü gösterilmektedir.

Saltuklu Beyliği'nin ardından Erzurum ve çevresinde hâkimiyet tesis eden Selçuklular ve İlhanlılar Dönemi'nde ticaret merkezi olmasından dolayı büyüyen kente, insanların toplanmasıyla nüfus artmıştır. Kentin bu dönemde ticaret merkezi olduğunu gösteren önemli kanıtlardan biri de 1236 yılından önce Kazvin vilayetinden Erzurum'a gelen Emir Şemseddin Ömer-i Kazvinî'nin söyledikleridir. Kazvinî Erzurum'da yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır.²⁸

“Günlerin hadiselerinden bir hadise ve zamanın olaylarından bir olay sebebiyle ana yurdum, doğum yerim, iyiliklerin kaynağı ve hür kimselerin toplandığı yer olan Kazvin'i terk ederek ticaret yolunu tuttum. Ticari geçim temini için kendime meslek edindim. Erzurum'a varınca her çeşit nimetlerle dolu ve her türlü imkânlarla olan bir şehir olarak gördüm. Kendi kendime, bu şehirde oturmalsın, yüce cennetin kışkırdığı bu yeri mesken tutmalsın, dedim ve hemen o gurbet elini yurt seçtim. Birçok vefalı dost edindim. Yolculuk defterini dürerek, güzelliklerle dolu orada yaşamaya başladım.

²⁴ Beygu 1936, 21-22; Sevgen 1959, 119; Konyalı 1960, 92, 132; Günaşdı 2015, 345; Gündoğdu 2018, 184-185; Solmaz 1999, 232.

²⁵ Ulu Cami, üzerindeki kitabesinden anlaşıldığı üzere 1179 yılında Nasireddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Cami'nin mimarı Ebü'l Feth Mehmed'dir. İnşa malzemesi kesme taş olan Cami'nin en eski tamir kitabesi 1639 tarihlidir. Avlusuz olarak inşa edilen cami yedi nefli ve dikdörtgen planlıdır. Çatısı düz toprak damla kapatılan Cami'nin köşesine minaresi yapılmıştır. Bkz. Beygu 1936, 100; Akçıl 2009, 56; Uluçam, 2012: 101-102.

²⁶ Erdmann 1961, 94-101; Baykara 1996, 34-59.

²⁷ Rävendî 1364hş/1985, 180.

²⁸ İbn Bibi 2020, 437-438.

Geçimimi arzuladığım şekilde temin ederek vakit geçirdim. Çok miktarda mala, kumaşa ve nimete sahip oldum.”

Dönemin önemli kaynaklarından biri olan Yâkût el-Hamevî de 1230'lu yıllarda kentin ticarî hacmi ve ekonomisi ile ilgili önemli bilgiler vererek, Erzurum'un idarî olarak bağımsız bir yapıya sahip olduğunu, kentin çok geniş sahaya yayıldığını ve kentte birçok hayratın bulunduğunu söylemektedir.²⁹ Hayrat sayısının fazla olması kentin ekonomik olarak ileri seviyede olduğunu kanıtlayan unsurlardan biridir. 1243 yılında gerçekleşen Köseadağ Savaşı³⁰ sonrası Anadolu'da Moğol tahakkümü başlamıştır. Bu nedenle Selçuklu Ülkesi'nin payitahtı olan Konya başta olmak üzere, ülkenin batı bölümünde ekonomik daralmalar yaşanmıştır. Ülkenin doğusu ise başta Erzurum olmak üzere ekonomik büyümenin gerçekleştiği yerler olmuştur.³¹

Ticarî faaliyetlerin önce Saltuklu sonrasında Selçuklu ve Moğol tahakkümü dönemlerinde yoğun olması doğal olarak Erzurum'un nüfusunu artırmış, bu durum kent yapısının değişmesini ve gelişmesini sağlamış, ayrıca sosyo-kültürel zenginliğin artmasına da vesile olmuştur. Kentte gerçekleştirilen ticarî faaliyetlerin en önemlileri arasında tarım ve hayvancılık yer almaktadır. Hayvancılığın ne kadar yoğun yapıldığını dönemin seyyahlarından ve ana kaynaklarından öğrenebilmekteyiz. Örneğin ünlü seyyah Marco Polo, Erzurum'un geniş otlaklara sahip olduğunu, bazı Tatar grupların hayvancılıkla uğraştıklarını belirtmektedir.³² Dönemin bir diğer önemli kaynağı olan İbnü'l-Esir ise, 1226 yılında bir tacirin Erzurum'dan Tebriz'e giden bir kervanda 20 bin koyununun olduğunu söylemektedir.³³

Türklerin, Anadolu'ya gelmeden önce Türkistan ve İran coğrafyasındaki başlıca geçim kaynağının hayvancılık olduğu bilinmektedir. Ana kaynaklardaki bilgilerden hareketle Erzurum'da yoğun olarak gerçekleştirilen ve kent ekonomisinin temelini oluşturan hayvancılık faaliyetlerinin Anadolu'da öğrenilerek yapılmadığı, tam tersine daha eskiye dayandığı söylenebilir. Bu da kentteki sosyo-kültürel yapıyı oluşturan faktörlerden biri olan ekonomik ve ticarî faaliyetlerin eski Türk geleneklerine göre şekillendiğini ve devam ettirildiğini göstermektedir.

Erzurum'un sosyo-kültürel yapısını anlayacağımız faktörlerden biri de araştırmanın tarih aralığı içerisinde kentte icra edilen mesleklerdir. Debbacılık³⁴, dokumacılık, madencilik,

²⁹ Yâkût el-Hamevî 1977, 150

³⁰ Anadolu Selçuklu tarihi açısından çok önemli bir yere sahip olan Köseadağ Savaşı 3 Temmuz 1243 tarihinde Anadolu Selçukluları ile Moğollar arasında gerçekleşmiştir. Savaş'ın sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti yıkılış sürecine girerken, Moğollar, Anadolu'nun tek hâkimi olmuştur. Ekonomik ve refah açısından çok yüksek bir seviyede olana Anadolu, savaştan sonra Moğol tahribatına açık hale gelmiş ve Cengizogulları tarafından istila edilmiştir. Bkz. Göksu 2009, 1-14.

³¹ Cahen 2012, 317-320.

³² Marco Polo 2017, 20.

³³ İbnü'l-Esir XII 1986, 419-420.

³⁴ Hayvanların derilerinin kurutulduktan sonra sanayide kullanılmadan önce terbiye edilmesi ve tabaklanması işleriyle uğraşanlara debbacı, debbacıların çalıştıkları yere ise debbacıstan veya tabakhane denilmektedir. Bkz. Merçil 2000, 33-34.

bâzergân³⁵, mutrib³⁶, nevhager³⁷ bunlardan bazılarıdır. Bu mesleklere sadece Erzurum'da değil, Ahi Teşkilatı sayesinde Anadolu'nun neredeyse her yerinde rastlanılmaktadır. Yine bahsi geçen meslekler Türkler tarafından Anadolu'nun fethi öncesinde de bilinen ve yapılan iş kollarıdır.

XIII. yüzyıl başlarından itibaren kent, batıdan doğuya doğru büyüyerek genişlemiştir. Bu dönemde üç ayrı surla çevrili olan kente, giriş çıkışlar yukarıda ismi geçen dört kapı ile sağlanırdı. Kalın demir levhaların kalas gibi tahtalara çivilenmesiyle yapılan bu kapılar dışında kente başka bir yerden giriş-çıkış gerçekleştirilemezdi.³⁸ Res. 6'de Erzurum'un XI-XV. yüzyıllar arasındaki fiziksel yapısı gösterilmektedir.

Erzurum'da yaşayan yerli halktan varlıklı olanlar iç kalede yaşardı. Kentte yer alan en eski binalar yine bu iç kale içerisinde bulunurdu. A. Ş. Beygu, XII. ve XIII. yüzyılda Selçuklu hamamlarının, yer yer görülen kurşuni karışımı ve kahverengi renkte olan kümbetlerin, işlemeli çeşmelerin, köprülerin, çinilerle süslü medresenin ve çinî, mermer, tuğlarla inşa edilmiş emirlerin saraylarının Erzurum'u süslediğini ifade etmektedir.³⁹

Türklerin Anadolu'yu fethetmeleriyle eş güdümlü olarak kentlerde fiziksel değişimler de meydana gelmeye başladı. Erzurum'un fiziksel değişimi; Konya, Kayseri ve Sivas kentlerindeki gibi önem arz etmese de XIV. yüzyıla kadar devam eden bir büyüme gerçekleşti. Bu büyüme ile birlikte Erzurum, açık bir kent hüviyetine kavuştu.⁴⁰ Buna ek olarak, Res. 7 ve 8'de görüleceği üzere, kentin XIII. yüzyıldaki yapı oluşumunun, XVI. ve XVIII. yüzyıllara ait olan minyatürün ve gravürün yapıldığı devirlerden çok da farklılık göstermediği söylenebilir. Erzurum her ne kadar açık bir kent halini alsa da kentin surları önemini korumayı sürdürdü. Surların önemini koruduğunun kanıtı XIII. ve XIV. yüzyıllarda kümbetler haricindeki önemli mimari eserlerin surların içerisinde yer almasıdır. Erzurum'un varoş kısımları Kayseri kadar geniş bir sahaya yayılmamıştır. Ayrıca Erzurum'un fethinden sonra Hristiyan ahalinin Türkler tarafından surların dışına çıkarıldığı kentte inşa edilen kiliselerin yine sur dışında yer almasından dolayı düşünülebilir.⁴¹

2. Erzurum'un Kentleşmesine Etki Eden Bir Unsur Olarak Nüfus ve Sayısal Artış

Nüfus hem yapısı hem de büyüklüğü ile yerleşim yerlerinde toplum hayatını etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Bu durum bir kentin sosyo-kültürel yapısının gelişiminde de kendisini göstermektedir. XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Türkler ile Bizans İmparatorluğu arasında Anadolu hâkimiyeti için başlayan mücadele ve aynı yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Haçlı Seferleri Anadolu'daki kentlerde, kasabalarda ve köylerde yıkımlar meydana getirdi. Bu olaylar ekonominin zarar görmesine ve küçük yerleşim yerlerinden büyük kentlere göçler yaşanmasına neden olarak nüfusun azalmasına sebebiyet verdi.⁴² Ayrıca yaşananlar Anadolu'da siyasî otorite boşluğu oluşturdu. Nüfusun az olması Türklerin yeni geldikleri bu

³⁵ Bâzergânlar, tüccar olarak bilinirler ve ticaret ile geçimlerini sağlarlardı. bâzergânlar, mal temin etmek için hem Anadolu'yu gezerler hem de ülke dışına çıkarak mal alımı gerçekleştirirlerdi. Bkz. Merçil 2000, 148.

³⁶ Mutrib ya da mutribe; Selçuklu döneminde toplum hayatına neşe katan unsurlardandır. Şarkıcılar def çalar, sarhoşlar çalgının nağmalaeriyle gıdalanırlar, mutrib ise insanlara zevk verirdi. I. Alaeddin Keykubat, Erzurum'u ele geçirmek için faaliyetlere başlayınca, dönemin Erzurum meliki Cihanşah, kendine destek sağlamak için Eyyübiler' den Melik Eşref'e bir mutribe göndermiştir. Bu mutribe yüzünün güzelliği, elinin çabukluğu, dilinin tatlılığı, sesinin şirinliği ve nükteciliği ile zamanın en gözde kişisi olarak bilinirdi. Bkz. Merçil 2000, 136-137.

³⁷ Nevhager, ölü ağlayıcısıdır. Bu mesleği yapanlar cenaze sırasında ölen kişinin meziyetlerinden bahseder, nağmeyle ağlar ve insanların ağlamalarını sağlarlardı. Bkz. Merçil 2000, 183.

³⁸ Beygu 1936, 164.

³⁹ Beygu 1936, 164.

⁴⁰ Tanyeli 1987, 72-73; Özcan 2006, 172-173.

⁴¹ Konyalı 1960, 57-72; Tanyeli 1987, 72-73.

⁴² Turan 1951, 448; Kuban 1968, 56-57; Çetin 2002, 263.

coğrafyayı hızlıca özümsemelerini ve Türk iskân hareketini başarıyla gerçekleştirmelerini sağladı.⁴³

Erzurum, XI. yüzyılda Anadolu'daki en önemli kentlerinden biri konumundadır. Kentin bu dönemdeki nüfusuyla alakalı dönemin Ermeni kaynaklarından olan Urfalı Mateos, Vekayinâmesinde kentin nüfusunun 150 binden fazla olduğunu, Türkler tarafından ele geçirildiği sırada ise nüfusun 150 binden fazlasının öldürüldüğünü belirtir.⁴⁴ M. H. Yinanç ve İ. H. Konyalı da aynı yüzyılda Erzurum'un nüfusuyla ilgili, Ermeni, Urfalı ve Bizanslı, tarihçilere dayanarak tam bir sayı olmasa da bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden bazıları şöyledir: XI. yüzyılda kent çok zengindir ve ticaret merkezi konumundadır. Bu nedenle nüfusu çok fazladır. Ermeni, Suriyeli ve çeşitli milletlerden bâzergânların kentte ikamet ettikleri ve ticaret yaptıkları yerler bulunmaktadır. Kentin göz kamaştırıcı bir serveti vardır ve çok ihtişamlıdır. Ayrıca kentte 800 kilise bulunmaktadır.⁴⁵ Bu söylenenlerden hareketle XI. yüzyılda Erzurum'un nüfus bakımından kalabalık olduğu, ticarî ve ekonomik açıdan diğer Anadolu kentlerinin önünde yer aldığı söylenebilir.

Ermeni tarihçilerin, Erzurum'un nüfusu ile ilgili verdikleri bilgileri U. Tanyeli, Türklerin Anadolu'daki fetih hareketlerinin korkutucu olduğunu gösterebilmek için abartıldığını, bu nedenle Erzurum'un Türkler tarafından ele geçirildiğinde öldürülen insan sayısının 150 bin olamayacağını ve kentin toplam nüfusunun bile bu büyüklükte olmasının mümkün olmadığını belirterek Erzurum için iddia edilen bu nüfus sayısının olağan dışı olduğunu söylemektedir.⁴⁶

XII. ve XIII. yüzyıldaki Erzurum'un, nüfus büyüklüğünden önce nüfus yapısını incelemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Kent, Türkler tarafından Anadolu'ya yapılan göçlerde iskân bölgesi olarak seçilmiş yerlerden olup, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında önemli rol oynayan boylardan olan Oğuzlar'ın Kınık Boyu'na da ev sahipliği yapmıştır.⁴⁷ Erzurum ve çevresinde kurulan ilk Türk beyliği olan Saltuklular ise bölgede Türk nüfusunun artmasını ve yeni gelen Türk göçlerinin Anadolu'ya sorun yaşamadan ulaşmalarını sağlamıştır. XIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan Moğol saldırıları, aynı zamanda Anadolu'ya Türkistan ve Horasan'dan kalabalık insan topluluklarının göç etmesine neden olmuştur. Moğolların Türk Dünyası üzerindeki baskıları ve işgal hareketleri Anadolu'ya Oğuzlar dışındaki Türk boylarının da göç etmeye başlamasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde Harezm ve Kıpçak Türkleri Doğu ve Orta Anadolu'ya gelen Türk boylarından bazılarıdır.⁴⁸

Ortaçağ'da bir kentin nüfus yapısı hakkında fikir elde edebileceğimiz kaynaklardan biri de seyahatnâmelerdir. XIII. yüzyılın ortalarında Tebriz-Ani-Erzincan-Erzurum-Sivas-Kayseri-Konya-Ayas rotasını takip ederek Anadolu'yu gezen Rahip Rubruck, Erzincan başta olmak üzere Doğu Anadolu'daki çoğu kentte Rum, Ermeni ve Gürcü nüfusun Türk nüfustan fazla olduğunu, Türklerin ise genel olarak kırsal alanlarda yaşadıklarını söylemektedir.⁴⁹ XIV. yüzyılda Timur'a gönderilen İspanyol Sefiri De Clavijo'nun Anadolu seyahati sırasında Erzincan'ın nüfus yapısı hakkında verdiği bilgiler Von Rubruck'u destekler niteliktedir. Ancak De Clavijo Erzurum ile ilgili olarak kentin harap olduğunu ve Ermeni nüfusun azaldığını

⁴³ Baykara 2001, 150; Baykara 2014, 31; Metin 2020, 25.

⁴⁴ Urfalı Mateos 2019, 86.

⁴⁵ Yinanç 1944, 47; Konyalı 1960, 21.

⁴⁶ Tanyeli 1987, 17-18.

⁴⁷ Kürkcüoğlu 2007, 75.

⁴⁸ Demir 2002, 328-329.

⁴⁹ Von Rubruck 2019, 185-189.

belirtmektedir.⁵⁰

Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti sırasında ülkede Alaiye, Antalya, Ankara, Amorion, Akşehir, Konya, Kayseri, Aksaray, Ereğli, Amasya, Malatya, Sivas, Tokat, Erzurum gibi büyük kentler vardır.⁵¹ Papa tarafından 1245 yılında doğuya gönderilen keşişlerden olan ve Anadolu'da uzun süre kalarak gözlemlerde bulunan Simon de Saint Quentin'de Anadolu Selçuklu Devleti'nin çok zengin olduğundan ve ülkede 100 kentin bulunduğu bahsetmektedir. Bu kentlerden önemlileri Antalya, Konya, Sivas, Erzurum, Malatya, Antakya, Ahlat, Adıyaman, Akşehir, Niksar, Urfa ve Silvan'dır.⁵²

Türk hâkimiyeti sırasında her ne kadar kent sayıları ve isimleri bilinse de bu kentlerdeki nüfus büyüklükleri hakkında bilgi vermek oldukça zordur. Bu durumda dönemin vekayinâmelerinde ve menâkıbnâmelerinde anlatılanlardan yola çıkarak bazı çıkarımlarda bulunulabilir. Örneğin; Anonim Selçuknâme'de 1294 yılında Konya'da Ahi Ahmed Şah'ın kardeşinin cenazesine 15 bin kişinin katıldığından bahsedilmektedir.⁵³ Ahmed Eflaki ise Menâkıbü'l-Ârifin'de, Şeyh Şerafeddin-i Herîve öldüğünde birkaç bin kişinin başını açarak ağladığını aktarmaktadır.⁵⁴ Aksarayî'nin, Müsâmeretü'l-Ahbâr'da anlattığı Şehzade Kongurtay'ın Aksaray kuşatması sırasında Kızıl Hamid ve halkın küçükten, büyükten, âlimden, cahilden, şehirde oturandan, yabancından, erkekten, kadından meydana gelen 6 bin kişiden bazısının öldürüldüğünü diğer kalanlarının ise esir alındığını aktarması bir başka örnektir.⁵⁵ Bu kaynaklardan yola çıkarak Anadolu kentlerinin nüfus büyüklükleri hakkında ihtiyatlı olarak bazı fikirler elde edebiliriz.

Anadolu'nun önemli kentlerinden olan Erzurum'un Türkleşmeye ve İslamlaşmaya başladığı XII. ve XIII. yüzyıldaki nüfus büyüklüğü ile ilgili kesin olmasa da bazı varsayımlarda bulunmak mümkündür. Bu varsayımlardan ilki özellikle Selçuklu Dönemi Anadolu'sunda neredeyse tüm kentlerin surlarla çevrelenmesi ya da ana yerleşim merkezlerinin sur içine alınmasıdır. Erzurum, her ne kadar XIV. yüzyıl ile beraber büyüyerek ticaret alanlarının sur dışına taşmasıyla açık kent hüviyetine kavuşmuş olsa da her zaman surları önemini korumuş kale kent özelliğini sürdürmüştür. Bu durumun yanında kentin, ulaşım siteminin odak noktasında yer alması, Konya, Kayseri kentlerinde olduğu gibi askeri ve yönetsel merkez konumuna ulaşması da belirli bir nüfus büyüklüğüne eriştiğini göstermektedir. Bu nüfus sayısı da 10 bin civarındadır.⁵⁶ Varsayımlardan ikincisi ise yine Selçuklu Dönemi kentlerinde mülkiyet durumlarının bilinmemesi ve konut standartlarının tespit edilememesinden dolayı tahmini nüfus sayıları için Ulu Camilerin kapasitelerine bakılmasıdır. Bu sayede hem tahmini nüfus sayısı

⁵⁰ De Clavijo, 1993: 81-87. Bu anlatılanlardan yola çıkarak XII. ve XIII. yüzyılda, Doğu Anadolu'da kent yaşamının Rum, Ermeni ve Gürcülerin elinde olduğu söylenebilir. Ancak dönemin seyahatnâmelerinde geçen bu bilgiler Türklerin Anadolu kentlerini fethettiklerinde uyguladıkları iskân politikasıyla ters düşmektedir. Çünkü Türkler ele geçirdikleri yerlerde Türk-İslâm mahallelerini genel olarak iç kalede yani kentin ana merkezinde kurmuşlar, gayrimüslim halkı ise sur dışına çıkarmışlardır. O zaman seyahatnâmelerde kent yaşamında daha fazla oldukları söylenen gayrimüslim halkın durumu sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruya cevabı yine dönemin önemli ana kaynaklarından olan Abü'l Farac ve İbn Battûta vermektedir. Abü'l Farac; 1290 yılında Harput'ta Zaid Kalesine gelen bir Ermeni rahibin dini propaganda yapmasının bölgede Müslüman ve Hristiyan halk arasında çeşitli sorunlara neden olduğunu, yaşanan olayların kentte bir aya yakın ticarî faaliyetlerin durmasına sebebiyet verdiği söyler. Bkz. Abü'l Farac 1987, 633. İbn Battûta ise; XIV. yüzyılın başlarında Türklerin kırsal bölgelerin yanı sıra kentlerde de hâkim unsur haline geldiklerini anlatır. Bkz. İbn Battûta 2019, 274-275. Bu bilgilerden hareketle kentsel yaşamda gayrimüslim halkın daha fazla olmasının nedeninin kent içerisinde ikamet etmelerinden ziyade ticaret, zanaat ve üretim faaliyetlerini ellerinde bulundurmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

⁵¹ Ebü'l Fidâ 2017, 301-307.

⁵² Quentin 2006, 49.

⁵³ Anonim Selçuknâme 2014, 68.

⁵⁴ Eflâkî, 1973, 431.

⁵⁵ Aksarayî 2000, 99.

⁵⁶ Özcan 2006, 172-173; Özcan 2007, 10.

belirlenmiş hem de kentlerde nüfus büyüklüğü ve işlevselliği arasındaki bağlantılar tespit edilmiştir.⁵⁷

Ulu Cami kapasitesi 3 bin olan Erzurum'da X hane büyüklüğü (5) olarak hesaplanıp + %10 da gayrimüslim nüfus eklendiğinde XII. yüzyıl sonları itibariyle tahmini nüfus sayısının 15-20 bin civarında olduğu söylenebilir.⁵⁸ Bu verilere rağmen Erzurum'un XII. ve XIII. yüzyıldaki nüfus büyüklüğü hakkında kesin bilgilere ulaşamamaktayız. Anadolu Selçuklu Devleti Devri'nde Erzurum'un nüfusuyla ilgili Osmanlı Devri tarihi belgelerinden yola çıkarak belki bazı tahminlerde bulunulabilir. Osmanlı belgelerinde kentin nüfusunun araştırmanın zaman aralığına en yakın tarihi olan 1540-1555 yılları arasında 2-3 bin civarında olduğu bilinmektedir.⁵⁹

3. Sosyo-Kültürel Bağlamda Erzurum Mahallelerinin Kimliksel Süreci

Bir toplumda, sosyo-kültürel yapının meydana gelmesine ve gelişmesine katkı sunan önemli unsurlardan biri de kentte kurulan mahallelerdir. İnsanlar, mahallelerde din, dil, ırk farkı olmaksızın bir arada yaşayarak aidiyet duygusu kazanır ve birbirleriyle kurdukları münasebetler sayesinde toplumsal bir etkileşimin ortaya çıkmasını sağlarlar.

İnsanların konaklandıkları yer anlamını ifade eden mahalle, ayrıca kentlerde sentler için kullanılan isimdir. Türk-İslam medeniyetinde kentlerin hem sosyal hem de fiziki birimlerini meydana getiren mahalleler bu vasıfları sayesinde kentin ana unsuru durumundadır. Genelde bir cami, mescit, medrese ya da zaviye çevresinde toplanan evlerin bir araya gelmesi neticesinde mahalleler oluşurdu.⁶⁰ Anadolu kentlerinde oluşturulan mahallelerin mekân içindeki tarihsel gelişmelerinin tespit edilebilmesi kaynak eksikliğinden dolayı oldukça zordur. Dönemin vakıf kayıtları sayesinde özellikle Selçuklu kentlerinde mahallelerin varlığını bilmekteyiz. Ancak bu kayıtlarda mahallelerde yaşayan hanelerin sayıları, nitelikleri, sınırları ve kent içindeki konumları bildirilmediğinden kesin bilgilere ulaşamamaktayız. Mahallelerle ilgili daha doğru bilgileri XVI. yüzyılda Osmanlı Dönemi'nde düzenli olarak tutulmaya başlayan Tahrir Defterleri sayesinde öğrenebilmekteyiz.⁶¹

Anadolu Türk kentlerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler ayrı mahallelerde ikamet ederdi. Büyük kentlerde Yahudilerin, Arapların, Latinlerin, İranlıların ve yabancı Türklerin yaşadıkları mahallelerin olduğu bilinmekle beraber bu mahalleler birbirlerinden surla ayrılrđı. Gündüz bu surların kapıları açılır gece ise kapatılırdı.⁶² Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrı mahalleler oluşturması meselesi Anadolu'ya has bir özellik olmayıp Büyük Selçuklu Devleti'nde de görülen bir durumdur. Dönemin önemli kaynaklarından Ravendî, Sultan Melikşah Devri'nde İsfahan'da Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde ikamet ettiklerini belirtir. Ayrıca yine aynı kaynak Oğuz istilasının akabinde Nişâbur'da farklı mahallelerde yaşayan insanlar arasında zaman zaman kavgaların çıktığını bu nedenle mahallelerin kendi içlerinde mezhebî birliktelik meydana getirdiklerini söyler.⁶³ Anadolu'yu XIV. yüzyılın başlarında gezen seyyahlardan İbn Battûta da, kentlerde ikamet eden insanların kendi dini ve etnik kimliklerine göre evler inşa ettiklerini, surla etrafını çevirdiklerini ve bu sayede kenti meydana getiren mahallelerin ortaya çıktığını belirtir.⁶⁴ Dönem itibariyle Erzurum'da, Gürcü ve Ermeni gayrimüslimlerin kendilerine ait mahallelerde yaşadıklarını

⁵⁷ Özcan 2006, 162.

⁵⁸ Özcan 2007, 11.

⁵⁹ Pamuk 2006, 120.

⁶⁰ Topal 2006, 209; Metin 2020, 46.

⁶¹ Eravşar 2002, 337; Okuyan 2019, 55.

⁶² Pehlivanlı 2004, 110; Ocak 2015, 253.

⁶³ Rävendî 1364hş/1985, 157, 182.

⁶⁴ İbn Battûta 2019, 274-275.

kaynaklardan yola çıkarak bilmekteyiz. Gürcü ve Ermenilerin kentte ikamet ettiklerini 1242 yılında Moğolların Erzurum’u zapt ettiklerinde bazı grupların onlara yaptıkları yardımlardan anlamaktayız.⁶⁵

Erzurum’da mahalleler oluşturulurken diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılması, özellikle Büyük Selçuklu Devleti’nin uyguladığı yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Erzurum’un kentleşme olgusunun İran coğrafyasını merkezine alarak varlığını sürdüren Büyük Selçuklu Devleti’nden etkilenildiğinin göstergesidir. Buradan hareketle Erzurum’daki mekânsal yapılanmanın İran’daki kent oluşumunun benzeri ve devamı olduğu söylenebilir. Burada unutulmaması gereken husus bu benzerliklerin Anadolu’daki Müslüman olmayan yerel unsurlarında katkısıyla geliştiğidir.

Bu dönemde ayrı mahallelerde de olsa bir birliktelik oluşturan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yoğun olmasa da sosyo-kültürel anlamda bir kaynaşma olduğu söylenebilir. Bu kaynaşma genelde kadınlar aracılığıyla komşuluk şeklinde olsa da erkeklerin dükkân komşusu oldukları ve ticaret yaptıkları bilinmektedir. İki kesim arasında din adamları da kendi aralarında sohbet eder, tartışır ve fikirlerini ortaya koyarak sosyo-kültürel etkileşimin oluşmasını sağlardı.⁶⁶

Anadolu’da Türkler tarafından kurulan mahallelere çeşitli isimler verilirdi. Bu isimler genelde cami-mescit yaptırınlar, mahallede ikamet eden zengin kişiler ya da tekke/zaviye kurucularının isimleri olurdu. Bu duruma örnek olarak Muhyiddin’ül-Mütetabîb, Musa, Abdülkerim, gibi şahıs isimlerinin mahalle isimleri olması gösterilebilir. Ayrıca kale kapılarının ve mescit isimlerinin de mahalle isimleri olduğu bilinmektedir.⁶⁷ Erzurum’da XI.-XIII. yüzyıldaki mahallelerin sayılarına ve isimlerine kaynak yetersizliğinden dolayı ulaşılmasa da Osmanlı Devleti’nin, kenti hâkimiyeti altına aldığı dönemde Erzurum’da bulunan on iki mahallenin dokuzunun isminin bir zaviyeye tekabül ettiği bilinmektedir.⁶⁸

Erzurum’daki mahalleleri İ. H. Konyalı; metruk, harap ve nüfusu olmayan yerler olarak aktarır ve bahsi geçen on iki mahalleyi şöyle sıralar: Erzincan Kapısı, Tebriz Kapısı, Kan Kapısı, Hasan-i Basri Zaviyesi, Hasan Şeyh Zaviyesi, Zeyn oğlu Zaviyesi, Etem Şeyh, Kılıçoğlu Zaviyesi, Melik Saltuk Zaviyesi, Baba Kul Zaviyesi, Haydari hane Zaviyesi ve Ahi Mahmut Zaviyesi.⁶⁹ Bu verilerden yola çıkarak mahalle sayıları ve isimleri hakkında bazı varsayımlarda bulunabiliriz.

Yukarıdaki bölümde ele alınan zaviyeler genelde kent dışına inşa edilirdi. Sosyo-kültürel hayatın en faal şekilde gerçekleştiği yerler olan zaviyelerde insanlara her zaman yemek verilir ve hayatlarını idame ettirmeleri için lüzum olan ihtiyaçları karşılanırdı. Zaviyeler, bir nevi insanların yararlanabildikleri birer sosyal güvenlik kurumu olarak düşünülürdü. Günümüzde insanların gittikleri ve zamanlarını değerlendirdikleri yerler olduğu gibi, o devirde bu işlevi gören kurumlar zaviyelerdi. Selçuklu ve erken Osmanlı Dönemleri’nde birer fikir kulübü görevi gören zaviyeler mahallelerde sosyalleşmenin ve yardımlaşmanın en fazla olduğu yerlerin başında gelirdi hem kente dışardan gelenlere hem de kentten gidenlere yemek çıkarmak zaviyelerin önemli görevlerindendi.⁷⁰

Erzurum’da ve Anadolu’nun çoğu kentinde meydana getirilen zaviyelerin kurucuları XIII. yüzyılın başlarından itibaren Moğol istilasından kaçarak Anadolu’ya gelip yerleşen çeşitli tarikatlara mensup olan dervişlerdir. Zaviyelerin kuruluşunda önemli görevler üstlenen

⁶⁵ Konukçu 1992, 61.

⁶⁶ Ocak 2015, 260; Togan 2019, 292; Metin 2020, 80-81.

⁶⁷ Baykara 1985, 49-50; Tanyeli 1987, 159; Görür 2002, 204; Pamuk 2006, 107.

⁶⁸ Kuban 1968, 60.

⁶⁹ Konyalı 1960, 59.

⁷⁰ Ocak 1978, 250, 254-255; Baykara 2014, 200-201.

tarikatların Türkistan menşeli olduğu bilinmektedir. Bu da Erzurum'daki sosyo-kültürel hayatın vazgeçilmezlerinden olan zaviyelerin beslendiği kaynağın Türkistan coğrafyası olduğunun kanıtıdır.

Anadolu'daki kentlerin tamamına yakınında sosyo-kültürel faaliyetler gerçekleştirilirdi. Bu faaliyetler genellikle meydanlarda yapılırdı. Türklerde, meydanlar sadece bazı yönetsel ve dini işler için toplanılan yerler olmayıp, bunların yanında eğlence faaliyetlerinin de yapıldığı alanlardı. Meydanlarda, Türk oyunları olan Çevgan, Cirit oynanır ve oklar atılırdı. Türklerde meydanın eğlence faaliyetlerinde kullanılması Anadolu'nun fethinden önceye dayanmaktaydı. Meydanlar, Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'nde de sivil ve askeri hayatın ayrılmaz bir parçası durumundaydı. Sultan Melikşah'ın, Meydan-ı Guy ve Meydan-ı Mübarek'te Çevgan oynadığı dönemin kaynaklarında geçmektedir.⁷¹ Anadolu Selçuklu Sultanları da meydanlarda Çevgan oynamıştır. Örneğin, Sultan Alâeddîn Keykubâd, Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Erzurum'u ele geçirmiş ve burada bir ay kadar kalmıştır. Bu sürede Sultan, günlerini şahane meclisler ve eğlenceler düzenleyerek geçirmiş, Melik Eşref başta olmak üzere diğer meliklerle Çevgan oynamış ve avlanmıştır.⁷² Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd'ın Erzurum'da bir ay kadar kalması ve faaliyetleri doğal olarak kentin sosyo-kültürel yapısının gelişimini sağlamıştır.

Meydanlar, sadece Anadolu'da değil tüm Türk-İslâm dünyasında kendisine yer bulmuş mekânsal yapılanmalardan biridir ve Büyük Selçuklu Devleti kentlerinin en belirleyici unsurlarındandır. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, Gazneli kenti olan Nîşâbur'u hâkimiyet altına alınca burada Gazneli Sultanlarının idare merkezi olan Şadyah'daki meydanda yer alan sarayda tahta çıkmıştır.⁷³ Bunun yanında Türkistan'daki Semerkant, Özkent, Buhara, Tirmiz gibi Türk kentlerinde de meydanların olduğu bilinmektedir.⁷⁴ İnsanlar arasındaki sosyalleşmenin en fazla olduğu yerlerden olan meydanların Anadolu'ya taşınmasının yukarıdaki örnekleri de göz önünde bulundurularak yine Selçuklu Türkleri aracılığıyla olduğunu ifade edebiliriz. Bu bilgiler, araştırmanın temelini oluşturan Erzurum'daki Türk kentleşme ve sosyo-kültürel hayat sürecinin, Türkistan ve İran'a dayandığı ve süreklilik gösterdiğini ispatlamaktadır.

Erzurum'un sosyo-kültürel yapısının gelişimini sağlayan diğer önemli faktörler medreseler, ilim adamları ve onların ilmi faaliyetleridir. İhtisas eğitiminin ya da yükseköğretimin yapıldığı yerler olan medreselerin Türkler tarafından inşa edilen Anadolu'dan önceki örneklerine Nizamiye Medreseleri ile Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'nde rastlanmaktadır. Bu medreselerde eğitim düzenli şekilde icra edilir ve dini eğitim verenler, gökyüzü incelemesi yapan medreseler, tıp medreseleri ile mühendislik eğitimi veren medreseler diye dört kısma ayrılırdı.⁷⁵ Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'nde hâkimiyet tesis edilen Bağdat, Taberistan, İsfahan, Basra, Hocend, Merv, Belh, Herat, Musul, Rey, Dimaşk, Halep ve Harezm gibi yerlerde medreseler inşa edilmişti.⁷⁶

Bu medrese geleneği Selçuklular ve Beylikler Devri'nde Anadolu'da da devam ettirilmiştir. Medreseler, bahsi geçen ilmî faaliyetlerinin yanında Anadolu kentlerinde fikrî ve kültürel yapının gelişmesine de katkı sağlamıştır. Sivas'ta Gök-Medrese, Erzurum'da Çifte Minareli Medrese günümüzde dahi kentlerin kültür simgeleri durumundadır. Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin yapı taşlarından biri olan medreselerin devamlılığı, Türk devletleri ve topluluklarının birlikteliğini göstermesi bakımından ayrıca kıymetlidir.

⁷¹ Ravendî 2020, 122; Metin 2020, 52.

⁷² İbn Bibi 2020, 403.

⁷³ Fazlullah 2011, 88.

⁷⁴ Şeşen 2001, 219,244,255,260,265,267.

⁷⁵ Baykara 2014, 206-209; Kemaloğlu 2015, 91-92; Metin 2020, 63.

⁷⁶ Bedirhan-Atçeken 2012, 137-138.

Beylikler ve Selçuklu Devleti dönemlerinde Anadolu’da 140-167 civarında medresenin varlığından söz edilebilir. Bunlardan önemlileri Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Malatya, Tokat, Kırşehir, Antalya, Afyon, Amasya, Niksar, Çorum, Sinop gibi kentlerde inşa edilenlerdir. Bu medreselerden bazıları günümüzde de ayakta’dır.⁷⁷ Erzurum’da 1270-1300⁷⁸ yılları arasında inşa edilen ve Hatuniye ismiyle de bilinen Çifte Minareli Medrese de hâlihazırda ayakta olan yapılardandır. İki katlı ve dört eyvanlı olan medrese, Anadolu’nun hem en anıtsal eseri hem de açık avlulu inşa edilen medreselerin en büyüğü konumundadır.⁷⁹ Bu medrese, kentin eğitim-öğretim faaliyetlerinin gerçekleştiği yer olmasının yanı sıra sosyo-kültürel hayatında geliştiği bir nokta olmuştur. Res. 9 ve 10’da XIII. yüzyılda inşa edilmiş Çifte Minareli Medrese’nin dış ve iç görüntüsü gösterilmektedir.

Medreselerde görev alan öğretim elemanları, genellikle Şam, Tebriz, Halep gibi komşu ülkelerden gelen bilim adamlarından oluşur, bazı zamanlar diğer Türk ülkelerinden gelen öğretmenler de bu kadronun içinde yer alırdı. Bu duruma örnek olarak Aksaray’daki Muzafferiyeye Medresesi’ne eğitim vermek için Türkistan’dan gelen Otrarlı Seraceddin Ahmed Efendi gösterilebilir. Ayrıca XIII. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Anadolu’daki medreselerde talebelere ders verecek bilim adamları (müdrerisler) yetişmeye başlamıştır.⁸⁰ Komşu ülkelerden gelen bilim adamları hem talebe yetiştirmek suretiyle ilmi katkıda bulunmuş hem de kentte yaşayanların fikrî hayatlarının ilerlemelerini sağlamıştır.

XIII. yüzyılın ilk yarısında özellikle Sultan Alâeddin Keykubâd devrinde komşu ülkelerdeki bilim ve ilim adamları Anadolu’ya gelerek merkezi kentlerin ilmi, fikrî ve sosyo-kültürel yapısının şekillenmesini, gelişmesini sağladılar. Bu dönemde Anadolu’ya gelen ilim adamları arasında en ünlüleri Mevlâna Celâleddin Rumî, Muhyiddin İbnü’l Arabî, Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizî, Ahî Evran ve Necmeddin Dâye’dir. “Büyük Şeyh” lakabıyla bilinen mutasavvıf Muhyiddin İbnü’l Arabî, Konyalı Sadreddin Konevî gibi bir şeyhi yetiştirmiştir.⁸¹ Mevlâna Celâleddin Rumî ise Konya’daki Ak Manastır olarak da bilinen Deyr-i Eflatun’u ziyaret eder aralarında Yahudilerin ve Hristiyanların da bulunduğu insanlarla sohbet ederdi. Bu sayede kentte yaşayan Müslüman ve gayrimüslimler arasında sosyo-kültürel olarak bir kaynaşma gerçekleşirdi.⁸²

Dönemin önemli ilim adamı ve muallimlerinden biri de Mevlâna Celâleddin Rumî’nin şeyhi olan Mevlâna Şemsüddin ismiyle tanınan Şems-i Tebrizî’dir. Menâkıbü’l-Ârifin’de, Şems-i Tebrizî’nin XIII. yüzyılın ortalarına doğru Erzurum’a gelerek burada bir ya da birkaç ay kaldığı ve mektep hocalığı yaptığı anlatılmaktadır. Şems, burada Erzurum melikinin güzel ve olgun olmasına rağmen aynı zamanda çok aptal, unutkan olan oğluna hocalık yapmıştır. Bütün hocaların aptallığından aciz kalarak bir yılda Kur’an’ın bir cüzünü bile öğretemedikleri

⁷⁷ Bozkurt 2003, 325; Şaman Doğa, 2013, Kemaloğlu 2015, 93; Metin 2020, 64.

⁷⁸ Çifte Minareli Medresenin yapım tarihi ile ilgili, sanat tarihçiler ve tarihçiler farklı yılları işaret etmektedirler. Medresenin inşa tarihi ile ilgili görüşler iki ana noktada toplanmaktadır. Bunlardan ilki medreseye ait olduğu iddia edilen Farsça kitabenin kopyasıdır. H. 351 / M. 962 tarihli kitabeye göre medrese Harezm’den Erzurum’a gelen Melik Han isimli kişi tarafından yaptırılmıştır. Bahsi geçen tarihte Erzurum’da bir medresenin yaptırılmayacağı bilindiğinden H. 351 tarihi 651/1253 olarak düşünülmüştür. Bkz. Beygu 1936, 124-125. Hüseyin Rahmi Ünal ve Haluk Karamağaralı gibi isimler eserin inşasının bitirildiği ancak kitabesinin ve süslemelerinin tamamlanmadan bırakıldığını söylemektedirler. Bkz. Ünal 2002, 196; Karamağaralı 1971, 2010-213. İnşa tarihi ile ilgili ikinci görüş ise Çifte Minareli Medrese’nin, 1291 yılında İlhanlılar’ın Anadolu valisi olan Geyhâtû’nun eşi Pâdişâh Hâtûn tarafından inşa ettirildiğidir. Bkz. Konyalı 1960, 352; Karamağaralı 1971, 209, 240-242; Aşroğlu 1973, 77-78; Ünal 2002, 201. Osman Gürbüz ise medresenin 1277 yılında Selçuklu devlet adamı Mu’ineddin Pervane tarafından, üvey kızı Hand (Hond, Hundi, Havend) Hatun adına inşa ettirildiğini söyler. Bkz. Gürbüz 2004, 139.

⁷⁹ Kuran 1969, 115, 116, 120; Aslanapa 1989, 152; Özkan, 2000: 101.

⁸⁰ Baykara 2014, 207-208.

⁸¹ Turan-Kırpık 2007, 27; Demir 2014, 360-362; Metin 2020, 97.

⁸² Eflâkî 1973, 308, 539.

çocuğu, kendisi bir ayda hafız yapmış; ona okuma ve yazma ile birlikte birçok güzel şey öğretmeyi başarmıştır. Bu durum üzerine melik, karısı, akraba ve dostları ile hizmetçileri Şems-i Tebrîzî'nin kulu ve müridi olmuştur. Bu olaydan sonra Şems, veliliğinin şöhret bulduğunu anlayınca Erzurum'dan ayrılarak Anadolu'nun içlerine doğru hareket etmiştir.⁸³

4. Erzurum'da Sosyo-Kültürel Hayata Dair Bazı Tespitler

4.1. Erzurum Evleri

Ev, insan ve toplum yaşamı için oldukça hususi bir mevzudur. İnsanlık tarihinin başlamasıyla önemi ortaya çıkan bir mekân olarak ev, her milletin sosyal hayatının başladığı yerdir. Her millette olduğu gibi, Türk milletinde ve tarihinde de ev ayrı bir yer teşkil eder. Türklerde ev sözcüğünün devlet, vatan, aile gibi kutsal bir anlamı bulunmaktadır. Günümüz Türkçesinde kullandığımız ev ve bark sözcükleri eski Türk toplumlarında vatan, devlet, aile gibi manalarıyla kullanılmıştır.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Anadolu'nun Türklerle ilk tanıştığı yerlerden biri olan Erzurum kentinin XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki sosyo-kültürel yapısı hakkında fikir edinebileceğimiz unsurlardan birinin de Erzurum evleri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Erzurum'un tarihi ile ilgili bilgiler çok eski devirlere dayansa da evleri ile ilgili ilk bilgileri XIV. yüzyıl başlarından itibaren öğrenebilmekteyiz. Bu durumun birkaç sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerden ilki kentin jeostratejik konumundan dolayı siyasi olarak devamlı devletlerarasında el değiştirmesidir. İkinci sebep ise Moğolların 1242 yılında kenti ele geçirip neredeyse tamamını yıkmalarıdır. Burada şu husus göz ardı edilmemelidir: Saltuklu ve Erzurum Selçuklu Beyliği dönemlerinde (1072-1230) Erzurum'da inşa edilen ve kentin mimarisine kaynaklık eden Tepsi Minare, Kale Mescidi, Emir Saltuk Kümbeti, Ulu Cami gibi abidevi yapılar Moğol saldırısına rağmen ayakta kalmıştır. Bu yapılarda kullanılan malzeme ve mimarî üsluptan yola çıkarak dönemin ev inşasında kullanılan malzemeler ve mimari tarz tahmin edilebilir.

Erzurum evleri ile ilgili ilk bilgileri XIV. yüzyılın başında Erzurum'a gelen ünlü seyyah İbn Battûta vermektedir. Seyyah, Erzurum evlerinin çoğunun bağ ve bahçeler içerisinde olduğunu söylemektedir. 1632 yılında gerçekleştirdiği İran seyahati sırasında Erzurum'a da uğrayan tüccar ve seyyah Jean B. Tavernier, Erzurum'un İran ile hudut şehri olduğunu belirterek bir ovanın bitiş yerinde kurulduğunu söyler. Ayrıca dış mahalleleri ve kalesi olan kentin evlerinin toprak ve ağaçtan inşa edildiğini belirtir, bu durumun güzel olmadığından bahseder. XVII. yüzyılın ünlü seyyahlarından olan Evliya Çelebi de seyahatnâmesinde; Erzurum evlerinin hepsinin taştan yapıldığını ve kargir olduğunu; on, on bir ay kar yağdığını, ikliminin çok sert olduğunu söyler. Bu sebeple evlerin tek kat olarak yapıldığını, dam ve çatılarının muşambalı bacaları olduğunu, kapılarının ise keçe ile kaplandığından bahseder. Evliya Çelebi'nin Erzurum evleri ile ilgili aktardığı bilgiler sayesinde evlerin inşa malzemesi, hangi şartlar altında nasıl yapıldıkları gibi birçok meseleyi anlayabiliyoruz.

Erzurum evleri ile ilgili bilgilerin araştırmanın zaman aralığında olmayıp daha sonraki yüzyıllarda olması bir sorun oluştursa da Ortaçağ'da kentlerin gelişim ve değişim süreleri düşünüldüğünde seyyahların ortaya koyduğu ev tasvirleri eski devirler hakkında da fikir yürütmeyi sağlayabilmektedir. Ayrıca yine Erzurum evleri ile ilgili kaynak yetersizliğinden ortaya çıkan bilgi eksikliğimizi aynı devirde Selçuklu Dönemi Anadolu kentlerindeki evleri anlatan vakfiyelerden giderebiliriz.

Selçuklu Devri vakfiyelerinde, vakfedilen mülklere ait yer isimleri mekânsal boyutlarda

⁸³ Eflâkî 1973, 245-247.

değerlendirildiğinde; kerpiç ve ahşap malzeme kullanarak inşa edildiği anlaşılan Selçuklu evlerinin alt katlarında ekonomik faaliyetlere ya da hayat tarzına göre imalathane, ticarethane ya da ahır bulunan, genelde bir ya da iki katlı yapılar olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca yerleşim dokusu içerisinde çokça tarla, bağ ve bahçenin yer aldığı ya da başka bir ifade ile kentin sur içi denilen kısmında tarımsal faaliyetlerin devam ettirildiği belirlenmiştir. Bu anlatılanlardan hareketle Selçuklu Devri konutlarının, bir ya da iki katlı ve tarımsal üretim yapılabilecek düzeyde olduğu, tek ailelik bahçeli yapılardan meydana geldiği, bu sebeple yerleşim yapısının seyrek olduğu veya kentlerde kalabalık bir yapılaşmanın bulunmadığı düşünülebilir.

Selçuklu Devri ev mimarisinden hareketle, XI. ve XII. yüzyıllarda Erzurum'da yapılan evlerin de aynı mimari üslupla inşa edildiği düşünülebilir. Ancak diğer Anadolu kentlerinden farklı olarak Evliya Çelebi'nin de belirttiği üzere Erzurum'un sert iklimi geleneksel Selçuklu ev mimarisine etki etmiştir. İklim göz önünde bulundurularak kalın taş duvarlarla yapılan evler toprak dam ve ahşap tavan ile örtülüdür, genelde tek ya da iki kat olarak yapılmışlardır. Tek katlı evlerde fakir halkın ikamet ettiği düşünülmektedir. Evlerin çoğunun avlusu kapalıdır. Asıl yaşam alanı olarak tasarlanan zemin katta tandır evi (mutfak), ahır, merak (saman deposu) gibi yerler bu kapalı avluva açılmaktadır.

Erzurum evlerinde kadınlara da bir veya iki oda ayrılır ve haremlik bölümü oluşturulurdu. Bu evlerde odalarının düzenleri; gusülhane, yüklük, sedir-makat gibi unsurlar ve haremlik-selamlık gibi kısımların birbirinden ayrılması sayesinde klasik Türk evinin bütün öğelerini içinde barındıran özelliklere sahip olurdu. Erzurum evleri, kültür ve sanat tarihi bakımından büyük öneme sahiptir. Türk insanının sosyo-kültürel hayatında önemli bir yer teşkil etmekte ve geleneksel Türk ev mimarisi ile paralellik göstermektedir. Günümüzde varlığını devam ettiren tarihi Erzurum evlerinin 1859 depremi sonrası şekil değiştirerek yeni bir mimari görünüm kazandığı unutulmamalıdır.

4.2. Evlilik Kurumu

Erzurum, tarih boyunca çeşitli halklara ev sahipliği yapmıştır. Kent, Türk hâkimiyetinde de çeşitli halkların hoşgörüsü içerisinde birlikte yaşadığı bir yerleşim yeri olmayı başarmıştır. Doğal olarak bu halklar arasında sosyo-kültürel bir etkileşim de gerçekleşmiştir. Bu etkileşimin en önemli göstergesi özellikle Türk-Müslüman erkeklerin gayrimüslim kızlarla evlenmeleridir. Bu evlilikler yoluyla kentte birlikte hayatlarını devam ettiren halklar arasında akrabalıkların da oluştuğu söylenebilir. Ancak XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Erzurum'da, gündelik hayatta evlilik kurumu ile ilgili kaynaklardan elde edebildiğimiz bilgiler kısıtlıdır. Evlilikler ile ilgili eldeki bilgiler ise izdivaçların genelde siyasi amaçlar çerçevesinde gerçekleştirildiği yönündedir. Siyasi amacı olan evlilikler bazen gayrimüslim devletlerle bazen de diğer Türk beylik ve devletleriyle olmuştur.

Siyasi amacı olan evliliklerden biri Saltuklulardan Muzaffereddin'in, Gürcü Kraliçe Tamara ile evlenmek istemesi ve bu uğurda dinini terk edeceğini bildirmesidir ki, bu olay Gürcü kaynağında şu şekilde anlatılmıştır: Saltuklu Beyi Nasıreddin Muhammed'in oğlu Muzaffereddin, Gürcü Kraliçe Tamara'ya âşık olur ve bu uğurda çeşitli kumaşlar, mücevherler ve birçok hediye ile Gürcistan'a gidip kraliçe ile evlenmek ister. Tamara ile bir süre aşk yaşayan Muzaffereddin eski krallardan birinin kızıyla evlendirilir ve Erzurum'a geri gönderilir.⁸⁴ Gürcü kaynağında tarih verilmese de bu evliliğin 1180-1190 yılları arasında olduğu söylenebilir.⁸⁵ İslâm kaynaklarında bahsi geçmeyen bu evlilik hadisesinde üzerinde düşünülmesi gereken en önemli mesele Müslüman olan Muzaffereddin'in Tamara'ya olan aşkıdan din değiştirmeyi

⁸⁴ Histoire de la Georgie 1849, 418-419.

⁸⁵ Sümer 2015, 47.

bile göze almasıdır. İslam hukukuna göre dinden çıkmak mürted⁸⁶ olmak demektir ve cezası ölümdür.

Gürcüler ile Erzurum'da yaşayan Türkler arasında meydana gelen bir diğer evlilik hadisesi ise Kraliçe Tamara'nın ölümü üzerine gerçekleşmiştir. Kraliçe ölünce Gürcü tahtına oğlu Giorgi Laşa çıkmıştır. Ancak Giorgi Laşa da kısa bir müddet sonra ölünce tahta çıkacak bir erkek varis bulunmadığından kız kardeşi Rusudan bu kez Gürcistan Kraliçesi olmuştur.⁸⁷ Bu durum Gürcü devlet adamlarının, ülke içerisinde kraliçe ile evlenip devleti yönetecek birini aramalarına sebebiyet verse de böyle biri bulunamamıştır. Bunun üzerine Selçuklu ailesinden olan Erzurum Emiri Muğisüddin Tuğrulşâh, Gürcü Kraliçe Rusudan'a haber göndererek oğlu ile evlenmesini teklif etmiştir. Ancak Gürcülerin ileri gelen devlet adamları bu duruma "*Kesinlikle buna razı olmayız. Bir Müslümanın başımıza geçip yönetimi ele geçirmesine asla göz yumamayız*" diyerek itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine Muğisüddin Tuğrulşâh, Gürcülere bir mektup yollayarak "*Oğlum Hristiyan olacak ve o şekilde kraliçenizle evlenecektir*" diyerek kendilerine garanti vermiştir. Gürcüler bu durumu kabul ederek evliliğe rıza göstermişler, Tuğrulşâh da oğlundan Hristiyan olmasını istemiştir. O da Hristiyanlığı kabul ederek Kraliçe ile evlenmiş ve Gürcistan'a giderek yönetimi ele geçirmiştir.⁸⁸

Erzurum'u idare eden Türk beylikleri olan Saltuklular ve Erzurum Selçuklu Beyliği dönemlerinde gerçekleşen siyasi evlilikler sadece Gayrimüslimlerden kız almak suretiyle gerçekleşmemiştir. Aynı zamanda dönemin en büyük güçlerinden olan Anadolu Selçuklu Devleti'ne ve diğer Türk Beyliklerine kız vererek siyasi amaçlar gütmüşlerdir. Bu evliliklerden biri Artuklu İl Gazi oğlu Hüsameddin Timürtaş'ın (1122-1152) Erzurum Emiri Gazi'nin kızıyla evlenmesidir.⁸⁹ Saltuklu Bey'i İzzeddin Saltuk döneminde de iki Türk beyliği ve Anadolu Selçuklu Devleti ile evlilik hadiseleri gerçekleşmiştir. İzzeddin Saltuk, Gürcülere karşı ittifak kurduğu Ahlatşahlar'dan II. Sökmen'e kızı Şahbanu'yu nikâhlanmış, diğer kızını ise Erzen Bey'i Devlet Şah ile evlendirmiştir.⁹⁰

Türk beyliklerinin 1163 yılında Gürcüleri yenerek Ani'yi ele geçirdikleri seferde İzzeddin Saltuk'un etkin bir rol oynamaması, onun komşuları arasındaki itibarının sarsılmasına neden olmuştur. Bu durum üzerine İzzeddin Saltuk, itibarını geri kazanmak ve güçlü bir müttefik bulmak için bir diğer kızını Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a vererek onun tabiiyetine girmek istemiştir.⁹¹ Bu evlilik hadisesi çeşitli olaylara sebep olmuştur. İzzeddin Saltuk kızını zengin bir çeyiz ile Kılıç Arslan'a gönderdiği sırada sultanın düşmanı olan Danişmendli Hükümdarı Yağıbasan; 1165 yılında düğün alayına saldırarak Selçuklu Sultanına nikâhlanmış gelini ele geçirmiş ve yeğeni Zunnûn'a vermiştir. Ancak şeriata göre gelinin hali hazırda nikâhlı olması bu evliliğe engel olduğundan, nikâhın düşmesi için gelinin önce dini değiştirilmiş ve evlilik gerçekleştirilmiştir. Bu durum Anadolu Selçuklu Devleti ile

⁸⁶ Mürted; bir şeyden dönen, yüz çeviren, özellikle İslam dininden yüz çeviren anlamına gelmekte, dinden dönmeye ise ridde ya da irtidad denmektedir. İrtidad'ın meydana gelebilmesi için gerek sözlü gerek dini bir kuralı red etmek ve fiilen Kuran'a saygısızlık yapmak gerekmektedir. İrtidad yani İslam'ı terk etmek mürtedin kendi ikrarı ya da bu husustaki şahitlerle tespit edilir. Eğer, mürted İslam'ı terk ettiğini söylerse, kişi tövbeye davet edilir. Ancak davete icap etmeyip kararında ısrar ederse cezalandırılır. Bu ceza da genellikle ölüm cezası olur. Bkz. Özçelik 2000, 347:348; İnce 2008, 88.

⁸⁷ Histoire de la Georgie 1849, 496; Subaşı 2022, 46.

⁸⁸ İbnü'l-Esir 2022, 482-483; Gürbüz 2004, 35-36; Subaşı 2016, 385-386.

⁸⁹ Sümer 2015, 36; Turan 2017, 24.

⁹⁰ Sümer 2015,42-43; Turan 2017 25-26; Kesik 2018, 50.

⁹¹ Anadolu Selçuklu Devleti hakkında önemli bilgiler veren kaynaklardan biri olan Anonim Selçuknâme'de Erzurum, Erzincan ve Âmid (Diyarbakır) hükümdarlarının II. Kılıç Arslan'ın hâkimiyetini kabul ettiklerinden bahsedilmektedir. Bkz. Anonim Selçuknâme 2014, 38.

Danışmendliler arasında bir savaşa sebep olmuştur.⁹²

Bir diğer evlilik hadisesi de Yassıçemen Savaşı sonrası Erzurum'u ele geçiren Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd'ın Erzurum Meliki Cihanşâh'ın kız kardeşiyle evlenmesidir ki; Sultan bu evliliği daha öncede istemiş ancak Cihanşâh'ın karşı çıkması nedeniyle o zaman gerçekleşmemiştir. Alâeddîn Keykubâd ile evlenen kadının ismi 1231 yılında inşa edilen Uluborlu Cami'nin kapısının üstünde bulunan kitabesinde Tuğrulşah'ın kızı olan İsmet Hatun'dur.⁹³

4.3. Cenaze Töreni ve Matem

Hayatın içinde insanları sevindiren, mutlu eden ve kutlamalar yapmalarına sebep olan olaylar olduğu gibi insanları üzen, yıpratıcı ve dayanılması çok zor olan hadiselerde vardır. İnsanların ölümü de bu üzücü vakaların başında gelmektedir. Ölüm, hayatın içinde yer alması ve her canlının varacağı son noktayı ifade etmesi nedeniyle toplumu çeşitli ritüellerle bir araya getiren bir olgudur. İşte bu yüzden cenaze merasimleri, matem ve sonrasında eve gelen misafiri ağırlamak sosyo-kültürel yapı hakkında bilgi edinebileceğimiz önemli öğelerdendir. Ölümlere saygı ve cenaze merasimleri hem İslâm öncesi Türk Devletleri'nde hem de İslâm sonrası Türk devletleri'nde önemli bir yer oluşturmuştur. Anadolu'ya gelen ve burayı yurt edinen Türklerde de bu durum olduğu gibi sürdürülmüştür. Selçuklu Devri Anadolu kentlerinde, ölenlere cenaze merasimi düzenlenir sonrasında ebediyete uğurlanırdı.

Türk toplumunda matem merasimlerinde; baş açmak, başa toprak atmak, saç yolmak ya da kesmek, elbise yırtmak veya elbiseyi ters giymek, yüz çizmek, dövünmek, toprağa oturmak, kemer çözmek, ağıt yakmak gibi çeşitli gelenekler vardı.⁹⁴ Türk-İslâm Devletleri'nde matem ile ilgili elimizdeki bilgiler birbirine benzer ve tamamlar niteliktedir. Araştırma açısından, Erzurum'daki cenaze ve matem merasimlerini daha iyi anlamak için farklı dönemlerde ve bölgelerde hâkimiyet tesis etmiş Türk Devletlerinden örnekler vermek doğru olacaktır.

İlk örneğimiz Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın ölümünden sonra yaşananlardır. Alp Arslan'ın Seferiyye Hâtun'dan doğan ve Abbâsî veliahdı Muktedî Biemrillâh ile evlenmiş olan kızı babasının yasını tutmak amacıyla elbiselerini çıkarmış, cariyelerin saçlarını yolmuş, kendi saçlarını yolmak istemişse de halife buna engel olmuştur. Bununla birlikte o bazı ihسانlarda bulunmuş ve toprak üzerinde oturarak sürdürdüğü yas hâlini, yedi gün sonra halifenin isteğiyle sona erdirmiştir. Diğer taraftan sultanın ölüm haberi Bağdat'a ulaştığında Vezir Fahrüddeve b. Cehîr, Sahnü's Selâm denilen yerde taziye için oturmuş, üç gün devam eden taziye günlerinde Bağdat'taki çarşılar kapatılmış, en son günde de halifeden üzüntüsünü belirten bir tevkî çıkmıştır.⁹⁵

İkinci örneğimiz Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli devlet adamlarından Cemalülmülk b. Nizamülmülk'ün cenazesidir. Matem merasimi sırasında saçlar yolunmuş, başlara toprak atılmış, atların yeleleri kesilmiş ve karalar sürünölmüştür.⁹⁶ Üçüncü örneğimiz Mısır'da hüküm sürmüş Türk hanedanlığı olan Tolunoğulları'nın ikinci emiri Humaraveyh'in matem merasimidir. Matem sırasında Emir'in cariyeleri, komutanların kadınları çığlıklar atmış, gılmanları baş örtülerini açmışlar, elbiselerini yırtmışlardır.⁹⁷ Bir diğer örnek, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd'ın ve bütün devlet adamlarının Sultan İzzeddin Keykâvus'un cenazesi sırasında külahlarını çıkarmalarıdır.⁹⁸ Dönemin önemli kaynaklarından

⁹² İbnü'l-Esir 2022, 450; Sümer 2015, 43-44; Turan 2017, 32; Turan 2018, 227; Kesik 2018, 52.

⁹³ Abu'l Farac 1987, 528; İbn Bibi 2020, 403; Gürbüz 2004, 81; Turan 2018, 394.

⁹⁴ Yürekli 2022, 235-236.

⁹⁵ Ahmed b. Mahmûd 2011, 114; Piyadeoğlu 2012, 31; Köymen 2021, 153.

⁹⁶ İbnü'l-Cevzî 2011, 248.

⁹⁷ İbn Tağrıberdi III 1972, 64.

⁹⁸ Turan 1969, 176; Uyumaz 2014, 143.

olan Ahmed Eflaki ise, Menâkıbü'l-Ârifin'de; Mevlâna Celâleddin Rumî'nin babası Bahâeddin Veled'in ölümünden sonra Sultan Alâeddîn'in yedi gün boyunca saraydan çıkmadığını, kırk gün yas tuttuğunu ve yemek verdiğini bildirmektedir.⁹⁹ Bahsi geçen örneklerin yanında bir yakınının ölümü sonrası yas tutulmaması söz konusu olduğunda ise bu durum şiddetle kınanırdı. Örneğin, Sultan Melikşah, amcası Kavurd'u babası Alp Arslan'ın ölümü sonrası yas tutmayıp onun yerine eğlenmesinden dolayı ağır bir şekilde eleştirmiştir.¹⁰⁰

Selçuklu Devri'nde ahalinin cenaze merasimleri sade iken, Mevlevîlerin cenazeleri çok gösterişliydi. Bizzat Mevlâna Celâleddin Rumî'nin talimatıyla arkadaşı ve halifesi Şeyh Selâhüddin'in cenaze töreni sırasında beşaret ve nakkareciler görev almış, cenazenin önünde kalabalık bir şekilde mukri yani okuyucular grubu ilerlemiştir. Mevlevîlerin cenaze törenleri oldukça gösterişli ve gürültülü iken Selçuklu Devleti'nin önemli unsurlarından olan Ahilerin cenaze törenleri sade ve gürültüsüz olurdu.¹⁰¹

Erzurum'daki cenaze merasimleri de Selçukluların diğer Anadolu kentleri ile benzerlik göstermektedir. Kentte, XIII. yüzyılın sonlarında meydana gelen önemli bir cenaze merasimini Ahmed Eflâkî şöyle aktarmaktadır: Arif Çelebi, İlhanlı Hükümdarı Geyhatu'nun hanımı Paşa Hatun'un ölümünden haberdar olunca taziye için Erzurum'a gitmiştir. Arif Çelebi, Erzurum'a gelince Paşa Hatun'un akrabaları tarafından karşılanmış ve feryatlar edip ağlayarak onun ayağına başlarını koymuşlardır. Ayrıca ağlayıcılar mersiyeler söylemiş ve Paşa Hatun'un ölümünün kırkinci gününde yemekler verilmiştir.¹⁰²

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkarak Erzurum'daki cenaze töreni ve matem merasimlerinde de eski Türk topluluklarındaki uygulamaların devam ettirildiğini söylememiz mümkündür. Ayrıca, o dönem cenaze törenlerinde yapılan çoğu şey, günümüzde neredeyse hiç değiştirilmeden devam ettirilmektedir. Ölünün ardından cenaze için toplanan ahaliye yemek verilmesi, taziyelerin kabul edilmesi ve yas tutulması sırasında yapılanlar bu duruma örnek gösterilebilir. Bu anlatılanlardan hareketle cenaze merasimleri ve sonrasındaki faaliyetlerin insanları bir araya getirdiği bununla beraber toplumda sosyal birlikteliği sağladığı da söylenebilir.

4.4. Misafirperverlik

Misafir ağırlamak, Türk toplumunda çok eski dönemlere dayanan önemli bir gelenektir. Bu gelenek sadece davetli misafir için geçerli olmayıp yolda kalanları da Tanrı misafiri düşüncesiyle eve götürerek misafir etmek şeklinde zuhur ederdi.¹⁰³ Türk toplumu, geleneksel bir yapıya sahip olduğundan misafirperverlik önem arz eden bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Misafirin kendi rızkını ve bereketini getirdiği anlayışı çoğunlukla kabul edilen bir görüştür. Türklerin, cömertlik ve misafirperverlikleri geçmişten günümüze çeşitli kaynaklarda anlatıla gelmiştir. Örneğin, Dede Korkut; "*Er malına kıymayınca adı çıkmaz*", "*Oğul babadan görmeyince sofraya çekmez*" diyerek bu iki hususun Türk toplumu için ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁴

Türklerde misafir ağırlamak sadece erkeklerin yapması gereken bir durum değildi. Türk kadını da misafiri en iyi şekilde ağırlamak zorundaydı. Dede Korkut, misafir ağırlamak isteyen veya istemeyen kadınları şöyle anlatmaktadır.

⁹⁹ Eflâkî 1973, 22-23; Uyumaz 2014, 144.

¹⁰⁰ İbnu'l-Cevzî 2011, 189.

¹⁰¹ Turan-Kırpık 2007, 29.

¹⁰² Eflaki 1973, 270-271.

¹⁰³ İbn Fadlan 2019, 7.

¹⁰⁴ Ergin 2005, 16.

“Evin dayağı odur ki kırdan yabandan eve bir misafir gelse, kocası evde olmasa, o onu yedirir içirir, ağırlar azizler gönderir. O Ayişe, Fatıma soyundandır hanım. Ocağına bunun gibi kadın gelsin... Geldik o ki ne kadar dersin bayağıdır: Uzak kırdan yabandan bir edepli misafir gelse, kocası evde olsa, ona dese ki; kalk ekmek getir yiyelim, bu da yesin dese, pişmiş ekmeğin bekası olmaz, yemek gerektir; kadın der: Neyleyeyim, bu yıkılacak evde un yok elek yok, deve değirmeninden gelmedi der; ne gelirse benim kalçama gelsin diye elini arkasına vurur, yönünü öteye kalçasını kocasına sözünü kulağına koymaz. Ondan da sizi, hanım, Allah saklasın. Ocağınıza bunun gibi gelmesin.”¹⁰⁵

Diğer Türk toplumlarında görüldüğü üzere Anadolu’ya gelip burayı yurt edinen Türklerde de misafirperverlik önem arz eden bir durumdur. Eve gelen misafire güler yüz gösterilir, onunla sohbetler edilir, evde bulunan yiyecek ve içeceğin en güzelleri takdim edilerek layığıyla ağırlanırdı. Erzurum’da yaşayan Türk toplumunun misafirperverlik anlayışı da bu durumdan farksızdır. Erzurum insanının nasıl misafirperver olduğunu İbn Battûta’nın Erzurum gezisi sırasında aktardıklarından hareketle anlayabiliriz.

İbn Battûta, Erzurum seyahati sırasında Ahi Tuman’a ait olan zaviyede ağırlanmıştır. Bu zaviyeyi yaşı yüz otuzu geçmesine rağmen değneksiz yürüyen ve hafızası güçlü biri idare etmektedir. Bu kişi yemek sırasında misafirlerine kendisi hizmet etmiş, sadece hamam hizmetine oğullarını göndermiştir. Ertesi gün yola çıkmak için izin istediklerinde yaşlı adamın kendilerine gücenerek mâni olmaya çalıştığını ve kendilerine *“Eğer böyle yaparsanız bizim itibarımızı yok etmiş olursunuz şehirde! Çünkü konukluk en aşağı üç gün olmalı!”* diyerek zaviyede üç gün misafir olarak kaldıklarını anlatmaktadır.¹⁰⁶

Kaynaklarda geçen bilgilerden yola çıkarak misafirperverliğin geçmişten gelerek süreklilik arz eden bir yapıya sahip olduğu, Türk toplumunun ve kültürünün önemli parçası hüviyetine büründüğü sonucuna ulaşabilmekteyiz. Türk-İslâm medeniyeti incelendiğinde de meydana getirilen kurumların misafirperver bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Ahilik Teşkilatı, bu kurumların en önemlilerindedir.

Sonuç

XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Horasan ve Azerbaycan coğrafyasından Anadolu’ya doğru ilerleyen Türk göçleri, XIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu göçler bölgenin nüfusunda önemli sayıda artışlara sebep olmuştur. Malazgirt Zaferinden sonra uygulanan iskân politikası sayesinde Anadolu’daki kentler iktisadî ve sosyo-kültürel bağlamda yeniden şekillenmiştir. Bu şehirlerden biri olarak karşımıza çıkan Erzurum, Türk hâkimiyeti altına girdikten sonra inşa edilen yapılar çerçevesinde yeniden şekillenmiş ve Türk-İslâm kimliği kazanmıştır. Erzurum, jeostratejik konumu nedeniyle Bizans, Sasani, Arap, Gürcü ve Türkler arasındaki mücadelelere ev sahipliği yapmış, ticarî ve askerî açıdan her daim ön planla tutulmuştur. Anadolu’nun doğudaki önemli kapılarından biri olan bu şehir, hâkim olan devletler tarafından genellikle askeri üs olarak değerlendirilmiştir. Ticaret yollarının üzerinde olması da şehrin değerini daha da arttırmış, özellikle bu ticaret ağı Saltukluların Erzurum’u merkez seçmelerinin gerekçelerinden biri olmuştur. Bizans İmparatorluğu dönemi’nde ekonomik ve sosyo-kültürel olarak gerileyen kent, bu beylik devrinde ekonomik olarak gelişerek sosyo-kültürel yönden zenginleşmiştir.

Ortaçağ’da, kentlerdeki sosyo-kültürel hayat hakkında en önemli unsurlardan biri olarak karşımıza nüfusun yapısı ve sayısal olarak büyüklüğü çıkmaktadır. Anadolu’daki diğer

¹⁰⁵ Ergin 2005, 18-19.

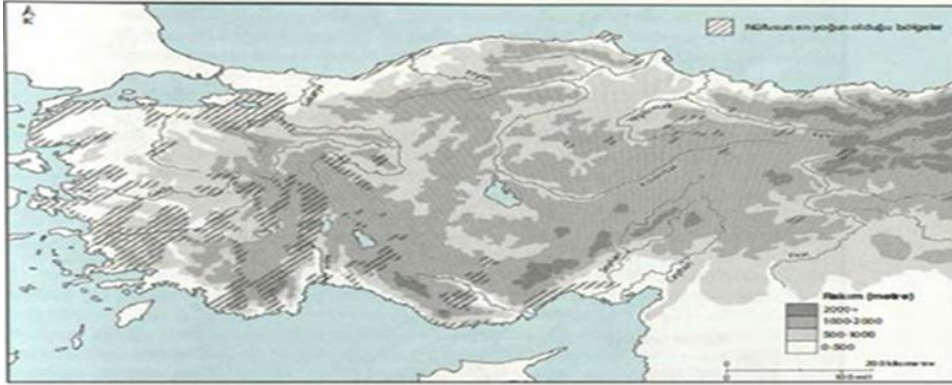
¹⁰⁶ İbn Battûta 2019, 287.

kentlerde olduğu gibi Erzurum'da da kesin nüfus sayıları vermek imkânsızdır. Bu nedenle tarihi kaynaklardan hareketle ve insanların ibadetlerini gerçekleştirdiği Ulu Camii gibi mekânların büyüklüklerine göre bazı tahminlere ulaşmak yerinde olacaktır. Ulu Camiinin kapasitesi 3000 olan Erzurum'da XII. yüzyıl sonlarında tahmini nüfusun 15000-20000 civarında olduğu söylenebilir. Elbette ki bu rakamlar farazidir. Fakat tahmini doğruya yakın çıkarımlardır. Burada Müslüman ve Hristiyan halk huzur içinde beraberce yaşamaktadır. Erzurum'da da zaviye ve medreseler bulunmakta olup bazı zaviyelerin adlarını mahallelere verdikleri görülmektedir. Erzurum'un günümüz simgelerinden biri olan ve eğitim-öğretim için XIII. yüzyılın sonlarında inşa edildiği bilinen Çifte Minareli Medresenin varlığı, halkın eğitimi ve sosyalleşmesi noktasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca bu medreselerde ve diğer eğitim kurumlarında çevre ülkelerden gelen dönemin ünlü ilim adamları talebe yetiştirirdi. Erzurum'da mektep hocalığı yapan ve belirli bir süre kentte kalan önemli ilim adamlarından biri de Şems-i Tebrîzî'dir.

Erzurum'daki sosyo-kültürel hayatın durumunu gösteren ve farklı dini grupların bir araya gelmesine vesile olan evlilik kurumu da halkın huzuru ve birlikte yaşaması noktasında oldukça önemlidir. Erzurum evleri, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi toplum hayatının vazgeçilmez unsurları da kentin sosyo-kültürel durumunu etki eden faktörlerdendir. Her ne kadar günümüze ulaşan geleneksel Erzurum evleri 1859 depreminden sonra şekil değiştirmişse de XII. ve XIII. yüzyılda kentte inşa edilen ve varlığını hala devam ettiren anıtsal yapılar dönemin ev mimarisi hakkında bilgi vermektedir. Kentteki cenaze merasimleri ve sonrasındaki faaliyetler hem insanlar arasında sosyo-kültürel bir etkileşimin gerçekleştiğini göstermekte hem de Türklerin İslâm öncesinden kalma bazı geleneklerini devam ettirdiklerini ispatlamaktadır. İbn Battûta'nın Erzurum'a geldiği sırada Ahi Tuman'ın zaviyesinde kalması kentteki misafirperverliği anlamamız açısından önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

Ekler

Res. 1. VII-XII. Yüzyıllar Arasında Anadolu'da Nüfusun Yoğun Olduğu Merkezler (Haldon 2007, 27).

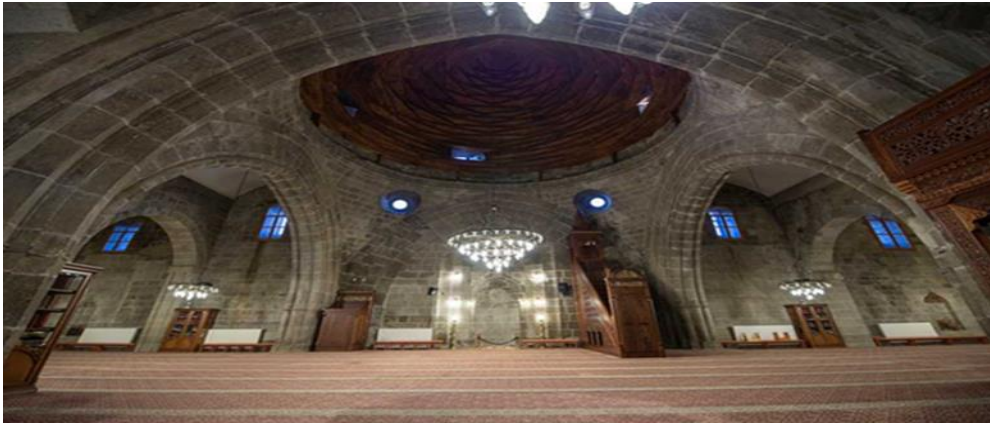
Res. 2. Burana Minaresi (Aykaç 2022, 162) . Damgan Minaresi (Çiçek 2021, 179).

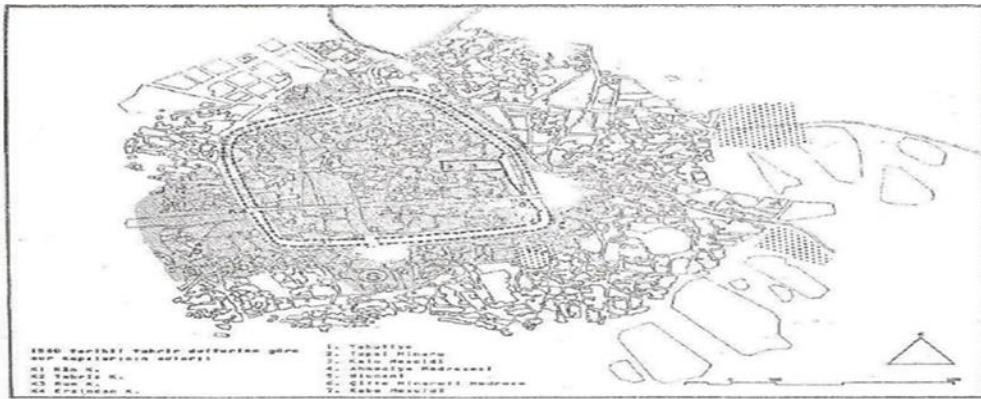
Res. 3. Kale Mescidi ve Tepsi Minare (Çobanoğlu 2001, 243).

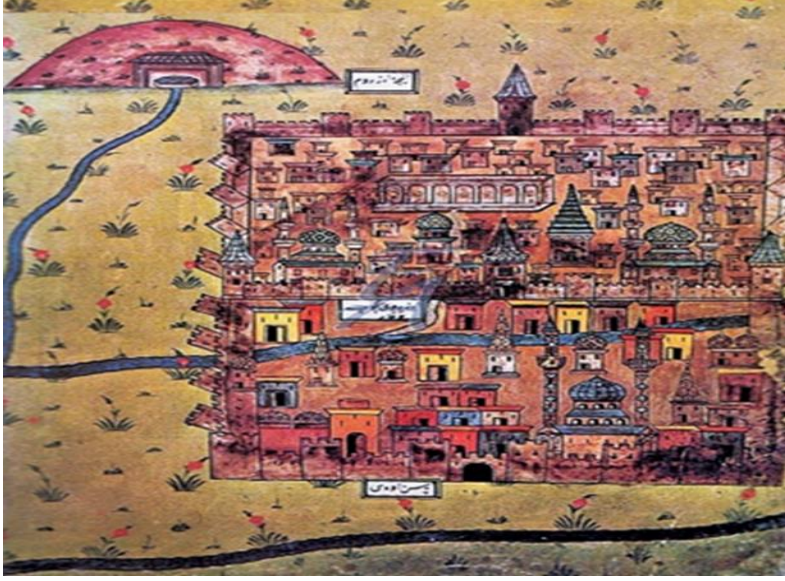
Res. 4. Erzurum Ulu Cami Dış Görünümü (<https://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/ulu-cami823578> (erişim tarihi: 15.02.2023)).

Res. 5. Erzurum Ulu Cami İç Görünümü (<https://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/ulu-cami823578> (erişim tarihi: 15.02.2023)).

Res. 6. Erzurum'un XI-XV. Yüzyıllar Arasındaki Fiziksel Yapısı (Tanyeli 1987, 248).

Res. 7. Erzurum'un XVI. Yüzyıldaki Fiziksel Yapısını Gösteren Minyatür (Nasûhü's-Silâhî [Nasûh-i Matrakî] 1976).

Res. 8. Erzurum'un XVIII. Yüzyıldaki Fiziksel Yapısını Gösteren Gravür (De Tournefort 1718, 111).

Res. 9. Çifte Minareli Medrese Dış Görünümü
(<https://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 15.02.2023)).

Res. 10. Çifte Minareli Medrese İç Görünümü
(<https://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 15.02.2023)).

Kaynakça

- Abu'l Farac, G. 1987, *Abu'l Farac Tarihi. C. II*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Ahmed Bin Mahmûd. 2011, *Selçuknâme*. (Çev. E. Merçil), Bige Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ahmet Eflâkî. 1973, *Ariflerin Menkıbeleri (Manakib al-Ârifin) I-II*. (Çev. T. Yazıcı), Hürriyet Yayınları, İstanbul,
- Akçıl, N. Ç. 2009, "Saltuklular (Mimari)", *DİA*, (36), 56-57.
- Aksarayî, Kerîmüddîn Mahmud-İ. 2000, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (Çev. M. Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Anonim. 2014, *Tarih- i Âl-i Selçuk-Selçuknâme*. (Çev. H. İbrahim Gök-F. Coşguner), Atıf Yayınları, Ankara.
- Aslanapa, O. 1989, *Türk Sanatı*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aşiroğlu, T. 1973, "Erzurum İlinin Tarihçesi." *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I*. Atatürk Üniversitesi, 65-115.
- Aykaç, R. 2022, "Kırgızistan Burana'daki (Balasagun) Kültür Varlıklarının Durumu", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (1), 157-186.
- Bala, M. 1987, "İsfahan", *İslâm Ansiklopedisi*, V. II, 1068-1072.
- Baykara, T. 1985, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*. Vol. 614, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- Baykara, T. 1996, "Ulucami. Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *Bellekten*, 60 (227), 33-58.
- Baykara, T. 2001, "Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler, 149-155.
- Baykara, T. 2002, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi", *Türkler*, VII, 223-257.
- Baykara, T. 2014, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Bedirhan, Y.-Atçeken, Z. 2012, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Beygu, A. Ş. 1936, *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. Bozkurt Basımevi, İstanbul.
- Boran, A. 2001, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, N. 2009. "Medrese", *DİA*, 28, 323-327.
- Cahen, C. 2012, *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (Çev. E. Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Çeşmeli, İ. 2006, *Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çetin, O. 2002, "İskânlarla Anadolu'nun Türk vatani haline gelmesi", *Türkler*, IX, 260-268.

- Çiçek, T. 2021, "Güzel Sanatlar Temelinde Selçuklu Camileri ve Osmanlı Camilerinin Form Olarak Farklılıklarının İncelenmesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (72), 173-187.
- Çobanoğlu, A. V. 2001, "Kale Mescidi", *DİA*, 24: 243.
- Çolakoğlu, E. 2014, "Kent Tarihi Ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum", *Türk İdare Dergisi*, 479, 29-57.
- De Clavijo, R. G. 1993, *Anadolu, Orta Asya ve Timur: Timur Nezdinde Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri*, (Ter. Ö. Rıza Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul.
- De la Géorgie, Histoire*. 1849, "Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle", (Fransızca Çev. M. Felicite Borosset), St. Petersburg.
- Demir, M. 2002, "Türkiye Selçuklularında Yerleşim Yapısı", *Türkler*, VI, 324-331.
- Demir, M. 2014, "Türkiye Selçuklu Şehirleşmesinin Kültürel Temelleri", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler II)* 27.30, 355-367.
- De Tournefort, J. P. 1718, *Relation D'un Voyage du Levant*, La Compagnie, Paris.
- Ebü'l Fida. 2017. *Ebü'l Fidâ Coğrafyası*. (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Eğilmez, S. 2007, "Karin Bölgesi ve Thodosiopolis'in Kuruluşu/Karin Region And Foundation Of Theodosiopolis", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14.33, 183-198.
- El-Belâzurî, Ahmed bin Yahyâ. 2013, *Futûhu'l-Büldân Ülkelerin Fetihleri*. (Çev. M. Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul.
- El-Hamevî, Yakut, 1977, *Mu'cemu'l-Buldân I-IV*. Beyrut.
- Eraşar, O. 2002, "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler*, VII, 333-343.
- Erdmann, K. 1961, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*. Berlin.
- Ergin, M. 2003, *Dede Korkut Kitabı*. Boğaziçi Yayınları.
- Evliya Çelebi. 2008, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit (2. C., 1. Kitap)*. (Haz. Y. Dağlı-S. A. Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Fazlullah, Reşidü'd-Din. 2010, *Câ'mi'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*. (Çev. E. Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Gök, Y.-Kayserili, A. 2013, "Geleneksel Erzurum Evlerinin Kültürel Coğrafya Perspektifinden İncelenmesi", *Eastern Geographical Review* 18.30, 175-217.
- Göksu, E. 2009, "Kösedağ Savaşı (1243)", *Pursuit of History*, 1(2), 1-14.
- Görür, M. 2002 "Selçuklu ve Beylikler Döneminde Aksaray Şehri", *Türkler*, VIII, 201-207.
- Grousset, R. 2005, *Başlangıcından 107'e Ermenilerin Tarihi (Histoire del' Armenie desoriginesa 1071)*. (Çev. S. Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul.
- Günaşdı, Y. 2015, "Erzurum Kalesi Kazısı", Bailey, Janette Tripp, Birol Can, and Mehmet İşikli, eds. *International Symposium on East Anatolia—South Caucasus Cultures: Proceedings II*, Cambridge Scholars Publishing, 343-360.

- Gündoğdu, H. 2018, “Tarihi Geçmişle Erzurum Kalesi”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3, 177-211.
- Gürbüz, O. 2014, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*. Aktif Yayınları, Ankara.
- Gürbüz, O. 2016, “Kalîkalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum’un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler”, *İLTED*, 46, 131-143.
- Haldon, J. 2007, *Bizans Tarih Atlası*. (Çev. A. Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Honigmann, E. 1970, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. (Çev. F. Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- İbn Battûta Tanci, Ebû Abdullah Muhammed. 2019, *İbn Battûta Seyahatnamesi*. (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İbn Bibi. 2020. *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*. (Çev. M. Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İbnu'l-Cevzî, Sıbt. 2011, *Mir'âtü'z-zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (Çev. A. Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İbnü'l-Esir. 1986, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi*, (Çev. A. Özaydın). Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbn'ül Esîr. 2022. *El-Kamil'de Selçuklular*. (Çev. A. Özaydın), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- İbn Fadlan. 2019, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- İbn Tağrîberdî, 1972, *En-Nucûmu'z-Zâhire, I-XVI*. (Tah. C. Şeyyâl-F. Muhammed Şâlût, İ. Ali Tarhan, C. Muhammed Mahrez), Dâru'l-kutub el-Mısıriyye, Kahire.
- İnce, İ. 2008, “Ridde”, *DİA*, 35, 88-91.
- Kafesoğlu, İ. 1953. “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti (1015-1021)”, *Fuad Köprülü Armağanı*, 225-274.
- Kara, F. 2017, “Saltuklu Dönemi Erzurum Kitabeleri”, *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*, 43, 359-384.
- Karamağaralı, H. 1971. “Erzurum Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülâhazalar”, *SAD, Malazgird Zaferi Özel Sayısı*, 209-247.
- Karpuz, H. 1976, *Erzurum'da Türk-İslam Yapıları*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kemaloğlu, M. 2015, “XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim-Öğretim (Medreseler)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2.5, 89-106.
- Kesik, M. 2018, *Anadolu Türk Beylikleri*. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kındıgılı, M. L. 2018, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Bir Miras: Erzurum İç Kale Minaresi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (62), 251-282.
- Konukçu, E. 1989, “Tarih’de Erzurum”, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara. 1-133.
- Konukçu, E. 1992, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara.
- Konyalı, İ. H. 1960, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul.

- Köse, B. A. 2022, "Orta Çağ Erzurum-Kafkasya Ticaret Yolları Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih ve Tarihçi*, 1.1, 160-175.
- Köymen, M. A. 2021, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı, C. III*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kuban, D. 1968, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, 53-73.
- Kuran, A. 1969, *Anadolu Medreseleri C. I*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fak. Yayınları.
- Küçük, C. 1995, "Erzurum", *DİA*, 11, 321-329.
- Kürkçüoğlu, E. 2007, *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*. Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- Marco Polo. 2017, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*. (Çev. Ö. Güngören), Yol Yayıncılık, İstanbul.
- Merçil, E. 2000, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Metin, T. 2014, "The Impact Of City Formation In Great Seljuks On The City Culture Of Anatolian Seljuks", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 26 (1), 357-370.
- Metin, T. 2020, *Selçuklu Çağında Yaşamak Orta Çağ Türk Şehri*. Kronik Kitap, İstanbul.
- Nasûhü's-Silâhî [Nasûh-i Matrakî]. 1976, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* (Nşr. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara.
- Ocak, A. Y. 1978, "Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)", *Vakıflar Dergisi*, XII, 247-269.
- Ocak, A. Y. 2015, "13-16. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dinî-Sosyal Hayat", *Anadolu Selçukluları Ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 1-2*, (Eds. A. Yaşar Ocak-A. Uzay Peker), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 249-265.
- Okuyan, A. 2019, "Şehir Tarihi Açısından Anadolu Selçuklu Şehirlerinin Sosyal ve Fiziki Yapısı", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 39-64.
- Ögel, B. 2001, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 4. Baskı, İstanbul.
- Özcan, K. 2006, "Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i", *Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, 38, 161-184.
- Özcan, K. 2007, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri", *İtüdergisi/a*, 6 (1), 3-15.
- Özçelik, S. 2000, "Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11.11, 347-438.
- Özen, F. 2016, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 56.2, 256-286.
- Özkan, H. 2000, *XI-XII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Özkan, H. 2016, *Saltuklu Mimarisi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

- Pamuk, B. 2006, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. IQ Yayınları, İstanbul.
- Pehlivan, M. 1984, *Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Piyadeoğlu, C. 2012. "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (03), 29-41.
- Râvendî, Muhammed b. Ali. 1364hş/1985, *Râhat-Ûs-Sudûr ve Âyet-Ûs-Sürûr*. (Nşr. M. İkbâl), Tahran.
- Râvendî, Muhammed b. Ali. 2020, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü'Sürûr C. I-II*. (Çev. A. Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ouentin, S. S. 2006, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*. (Çev. E. Özbayoğlu), DAKTAV, Antalya.
- Sevgen, N. 1959, *Anadolu Kaleleri I. Cilt*, Doğu Matbaa, Ankara.
- Sevim, A. 2000, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sinclair, T. A. 1989, "Eastern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey", *Eastern Turkey*, 1-578.
- Solmaz, G. 1999, "Ortaçağda Erzurum Kalesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, 231-249.
- Solmaz, S. 2011, "Danişmendlilerin İskân Politikası", İçinde M. Hacı Gökmen (Editör), *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine* ss, 145-165.
- Subaşı, Ö. 2016, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara/In Turkey Seljuk State a Strong Woman: Georgian Lady Tamara", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13.33, 384-401.
- Subaşı, Ö. 2022, "Evlilik Bağlamında Türk-Gürcü İlişkisi: Erzurum Örneği", *Tarih ve Tarihçi*, 1.2, 41-55.
- Sümer, F. 2015, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şaman, D. N. 2013, "Ortaçağ'da Anadolu'nun eğitim mekânları: Selçuklu medreseleri-Darüşşifalarından örnekler", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi-Hacettepe University Journal Of Education*, 28.2, 429-443.
- Şeşen, R. 2001, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tanyeli, U. 1987, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci 11-15. Yüzyıl*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, (Doktora Tezi), İstanbul.
- Tavernier, J. B. 1980, *XVII Yüzyıl Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*. (Trc. E. Gültekin), Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- Togan, A. Z. V. 1987, "Herat", *İslâm Ansiklopedisi*, V. I, 429-442.
- Togan, A. Z. V. 2019, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Topal, N. 2006, "Karamanoğulları Döneminde Aksaray'da İskân ve Mahalleler", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 20, 207-216.

- Tozlu, S.-Küçükkuşurlu, M. 2002, "Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt ve Şahitlere Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 9.20, 313-329.
- Turan, O. 1969, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Turan, O. 2009, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Turan, O. 2017, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Turan, O. 2018, *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Turan, R.-Kırpık, G. 2007, "Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, (Eds. Hakkı Acun), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 19-47.
- Uluçam, A. 2012, "Erzurum Ulucamii", *DİA*, 42, 101-102.
- Urfalı Mateos. 2019, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (Çev. H. D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uysal, A. O. 1990, "Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33 (1-2), 505-533.
- Uyumaz, E. 2014, "Selçuklu Türkiye'sinde Defin ve Taziye Merasimlerine Dair", *Osman Turan ve Selçuklular Tyb Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, s.12, 139-153.
- Ünal, H. R. 2002. "Erzurum Hatuniye (Çifte Minareli) Medrese", *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (Eds. Doğan Kuban), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Von Rubruck, W. 2019, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*. (Çev. E. Ayan), Kronik Kitap, İstanbul.
- Vryonis, S. 1971, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*. University of Californiarnia Press.
- Yalçın, O. 1992, *Erzurum ve Doğu Anadolu Bölgesi*. Özyürek Basım ve Yayınevi, İstanbul.
- Yinanç, M. H. 1944, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. Vol. 1. Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.
- Yürekli, T. 2022, "Memlûklerde Matem Geleneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41 (71), 225-245.
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 15.02.2023).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/ulu-cami823578> (erişim tarihi: 15.02.2023).

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./ pp. 31-40
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1475338

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 29. 04. 2024
Kabul Tarihi/ Accepted: 08. 07. 2024

MOĞOL İDARÎ SİSTEMİNDE ÇİNLİ VEZİR YEH-LU CH'U-TS'AI

CHINESE VIZIER YEH-LU CH'U-TS'AI IN THE MONGOLIAN ADMINISTRATIVE SYSTEM

Derya COŞKUN*

Öz

Moğol tarihinde teşkilatlanma ve idarecilikte kozmopolit etnik kökene dayalı birçok devlet adamının varlığı dikkat çekmektedir. Buna sebep olarak Moğolların Uygur Türklerinin tecrübelerine ve teşkilatlanmadaki başarılarına daha çok güveniyor olmaları gösterilse de sonraki süreçte özellikle Çin hâkimiyeti sonrasında Çinli vezirler ve bürokratların da bu yapılanma içerisinde faal bir şekilde olmaları Moğol idare sisteminde çoklu etnik kökene duyulan sempatiye işaret etmektedir. Moğolların göçebelikten yerleşik hayata geçişlerinin travmatik bir sonucu olarak görülen bu durum, Moğol devlet yapısında çoklu etnik gücün bir araya gelmesine ön ayak olmuştur. Bu bağlamda devlet içerisinde Han'ın üzerinde ciddi etki kurabilen Çinli bir bürokratin evladı olarak karşımıza çıkan Yeh-lu Ch'u-ts'ai ayrı bir yere sahiptir. Onu önemli kılan husus, devlet idaresinde kimsenin onun karşısında duramayacak kadar etkin bir güce sahip olamamasıdır. Cengiz Han'ın desteği ile başladığı Moğol idarecilik yolculuğuna Ögeday Han zamanında daha da güçlü adımlarla ilerlediği görülen bu Çinli vezirin siyasi, askerî ve iktisadî boyutta birçok reforma imza attığı görülmektedir. Ögeday Han'ın her icraatında kayıtsız şartsız ona sunduğu desteğin elbette ki Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin idarecilik kimliğinde olumlu ve olumsuz birçok dönütü olmuştur. Bu durum özellikle Ögeday Han'ın ölümü sonrasında belirgin bir şekilde hissedilmeye başlanmış ve Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin de içinde bulunduğu farklı etnik yapıda birçok bürokrat itibarsızlaştırılarak devlet idaresinden uzaklaştırılmıştır. Bu çerçeveden bakıldığında makale, Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin Moğol idari sistemindeki kimliği ve icraatları hakkında önemli bilgiler ve tartışmalar sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Moğol, Teşkilat, Vergi, Yeh-lu Ch'u-ts'ai,.

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye. E-posta: derya.coskun@erzurum.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7161-5430>

Abstract

The fact that there were many politicians with cosmopolitan ethnic origins in organization and administration in Mongolian history draws attention. While Mongols are often believed to have relied more on the experiences and organizational successes of the Uighur Turks, the fact that Chinese viziers and bureaucrats were also active in this structure in the following period, especially after the Chinese domination, points to the sympathy for multi-ethnicity in the Mongolian administrative system. Considered a traumatic consequence of the transition from nomadism to settled life, this has facilitated the convergence of multiple ethnic powers within the Mongol state structure. In this context, Yeh-lu Ch'u, the son of a Chinese bureaucrat who wielded significant influence over the Han, undoubtedly has a special place within the state. What distinguishes him is his unparalleled power in governance, where no one could challenge him. Embarking on his career in the Mongol administration with the support of Genghis Khan, the Chinese vizier took even stronger steps during the reign of Ögeday Khan and carried out many reforms in political, military and economic dimensions.. Ögeday Khan's unconditional support for him in all his actions certainly had many positive and negative repercussions on Yeh-lu Ch'u-ts'ai's administrative identity.. This became particularly apparent after Ögeday Khan's death, as many bureaucrats of different ethnic origins, including Yeh-lu Ch'u-ts'ai, were marginalized and removed from the state administration. Viewed within this framework, this article aims to provide essential insights and discussions regarding Yeh-lu Ch'u-ts'ai's identity and actions within the Mongol administrative system.

Keywords: China, Mongol, Organization, Excise, Yeh-lu Ch'u-ts'ai,.

Giriş

Moğolların gerek kuruluş gerekse yükseliş evrelerinde bazı devlet adamlarının etkisi oldukça belirgindir. Bu kişilerden biri de hiç şüphesiz Yeh-lu Ch'u Ts'ai'dir. Öyle ki Çin kaynaklarında ondan Moğol Devleti'nin gerçek kurucusu olarak bahsedilmektedir. 29 Cemazeyilahir 586/3 Ağustos 1190 tarihinde dünyaya geldiği tahmin edilen Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin soyu, Liao İmparatorluğu'nun, Tung-Tan kralı olan T'u-yü'ye dayanmaktadır¹. T'u-yü'nün sekizinci kuşak torunu olduğu öngörülen Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin annesi Née Yang, babası ise Yeh-lü-lü'dür. Née Yang, sarayda öğretmenlik yaparken² Yeh-lü-lü ise Kin İmparatorlarından Shih-tsung'un itimadını kazanarak hizmetinde bulunan bir bürokrat olarak karşımıza çıkmaktadır. İli ve güzel ahlak sahibi bir kişi olarak ifade edilen Yeh-lü-lü oğlu henüz üç yaşlarında vefat etmiştir. Bu nedenle eğitimci olan annesi, Yeh-lu Ch'u-ts'ai ile yakından ilgilenmiş astronomi, coğrafya, takvim bilgisi, fal, hukuk, matematik, tıp gibi muhtelif ilimlerin yanı sıra Budizm³ ve Taoizm gibi dini ilimlerde ona ihtiyacı olan desteği sağlamıştır⁴. Kitap okumayı çok seven uzun boyu, sakalı ve gür saçlarıyla dikkat çeken Yeh-lu Ch'u-ts'ai, önemli devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunmuştur⁵. Hayatı boyunca iki kez evlenen Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin ilk eşiyle ilgili herhangi bir bilgi yokken ikinci eşinin Nee Su adında bir kadın olduğu bilinmektedir⁶. Yeh-lü-chu onun oğlu olmakla beraber babasının ölümü sonrasında özellikle Mengü Han ve Kubilay Kağan dönemlerinde Moğollara hizmet ettiği görülmektedir. Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin torunun adı ise Yeh-lü-hsi-liang'dır⁷.

¹ Atwood, 2004, 600.

² Rachewiltz, 1993, 137-138; Atwood, 2004, 600.

³ Yeh-lü Ch'u-ts'ai başarılarını Budist olmasına dayandıracak kadar Budizm'den etkilenmiş bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz; Rachewiltz, 1993, 139.

⁴ Rachewiltz, "1993, 138; Ch'i T'ang, 1970, 9.

⁵ Grousset, 2014, 264; Ch'i T'ang, 1970, 13; Atwood, 2004, 600.

⁶ Rachewiltz, 1962, 44.

⁷ Ch'i T'ang, 1970, 15.

1. Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin Siyasî Hayatı ve Faaliyetleri Hakkında

Yeh-lu Ch'u-Ts'ai, tıpkı babası gibi Kin Hanedanının bünyesinde çalışmak istiyordu. Bu isteği doğrultusunda da hanedan içinde düzenlenen bir sınava katılarak başarılı oldu. Böylece henüz 16 yaşlarındayken hanedanlığın idari işlerinde görev yapmaya hak kazandı⁸. Moğolların Pekin'i ele geçirdikleri sırada ise Yeh-lu Ch'u-Ts'ai, Pekin Valisi olarak görev yapmaktaydı. Bu nedenle de Moğolların esir aldıkları kişiler arasında bulunuyordu. Kin Hanedanına hizmet eden Yeh-lu Ch'u-Ts'ai'nin de esirler arasında olduğunu duyan Cengiz Han, yönetici kimliği dolayısıyla onuna yanına çağırdı ve ona, Kin Hanedanına beslediği düşmanlıktan bahsetti. Bu sözler karşısında Yeh-lu Ch'u-Ts'ai, babası ve dedesinin Kin Hanedanına hizmetlerde bulunması dolayısıyla hanedana duyduğu saygıyı cesur bir şekilde ifade edince Cengiz Han onun bu sadakatinden oldukça etkilendi. Bu nedenle de 611/1215 yılında onu hizmetine alarak danışmanı yaptı⁹. Ona uzun sakalları dolayısıyla *uzun sakallı adam* anlamına gelen Moğolca *Wu-tu-sa-ho-li* adını verdi. Bunun üzerine Yeh-lu Ch'u-Ts'ai, yüksek bir tepeye çıkarıp at ve beyaz boğa kurban ederek Cengiz Han'a bağlılık yemini etti. Bu yemin sırasında da Moğol ve Çin ilişkilerinde köprü vazifesi göreceğini, öncelikli olarak da Moğollar yararına çalışacağını belirtti¹⁰. Bir Çinli olarak Yeh-lu Ch'u-Ts'ai'nin de Moğol devlet idaresinde söz hakkı olmasıyla beraber daha önceleri Moğol idari sisteminde yer alan Uygurlara¹¹ ek olarak farklı etnik kökenli kişilerin de bu sistemin içinde yer aldıklarını görülmektedir¹².

Moğolların herhangi bir savaşa katılmadan önce çeşitli ayinler gerçekleştirdikleri bilinen ritüellerindedir. Bu sebeple de Cengiz Han, Kin Hanedanına savaş açmadan önce yüksek bir tepeye çıkmış, Tanrı ile konuşarak ondan yardım istemiştir. Moğol gelenekleri çerçevesinde beyaz bir koyunun kürek kemiğine demir bir çubuk geçirerek onu ateşe atan Moğollar, kemiğin yarılıp yarılmaması durumuna göre savaşa katılıp katılmama hususunda kehanette bulunurlardı. Yeh-lu Ch'u Ts'ai bu çerçevede fal bilgisini kullanarak Cengiz Han'ı etkilemeyi başarmıştır. Bazı takvim bilimciler Cengiz Han'a 617/1220 yılının 5. ayında ay tutulacağını söyledikleri sırada Yeh-lu Ch'u Ts'ai bu kehaneti yalanlamış ve dediği gibi o gece ay tutulmamıştır. Üstelik farklı bir kehanette bulunmuş ve 618/1221 yılının 10. ayında ay tutulacağını öne sürmüştür. Yeh-lu Ch'u Ts'ai'nin belirttiği tarihte ay tutulması gerçekleşmiştir. 619/1222 yılında ise yeni bir kehanette bulunan Yeh-lu Ch'u Ts'ai, batı tarafta gördüğü kuyruklu yıldız Çin hükümdarının değişeceği şeklinde yorumlamış ve öngördüğü gibi 620/1223 yılında hükümdar ölmüştür. Tutarlı kehanetleri dolayısıyla Cengiz Han'ın güvenini kazanmayı başaran Yeh-lu Ch'u Ts'ai'nin yeni görevi ise sefere çıkmadan önce fal bakarak kehanette bulunması olmuştur. Cengiz Han da bizzat koyun kürek kemiğinden fal baktırmak suretiyle de onun kehanetlerinin doğruluğunu teyit etmiştir¹³.

Göçebe bir toplum olan Moğollar, en büyük yardımcıları olan atları beslemek zorundaydılar. Bu nedenle de Cengiz Han, ele geçirdiği Çin topraklarını büyük bir otlağa çevirmek istemiş, bu amaç doğrultusunda da şehri tahrip etmeye karar vermişti. Yeh-lu Ch'u

⁸ Atwood, 2004, 600; Yeh-lü Ch'u Ts'ai'nin şair olduğundan bahseden Rachewiltz, onun şiirlerinde bu göreve 609/1213 yılında terfi ettiğini yazdığını kaydetmektedir. Bkz; Rachewiltz, 1993, 138.

⁹ Ch'un, 2019, 107-108; Grousset, 2014, 227; Rachewiltz, 2004, 127; Âştîyânî, 1390 hş., 94; Hasan, 1311-1991, 142.

¹⁰ Grousset, 2014, 264; Ch'i T'ang, 1970, 9-10; Roux, 2006, 170.

¹¹ Uygur asıllı bu kişilerden biri de Tata Tonga'ydı. O Nayman Han'ının mühürdarı olarak görev yapmaktaydı. 600/1204 yılında Cengiz Han'ın, Nayman Hanlığına karşı açtığı savaşta esir edilmişti. Cengiz Han, Tata Tonga'ya kendisine danışman, Moğol Devletine adliye nazırlığı yapmasını çocuklarına da Uygur dilini öğretmesini teklif etti. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Çakan, 2019, 23.

¹² Roux, 2006, 295.

¹³ Ch'i T'ang, 1970, 10.

Ts'ai Cengiz Han'ın bu yaklaşımına karşı çıkmış, bu verimli arazileri yakıp yıkmak yerine ona, tarım ve ticarete gereken teşviki vermesi durumunda daha fazla kaynağa ulaşabileceği konusunda tavsiyede bulunmuştu¹⁴. Moğolların savaşlar sırasında halkın mallarını gasp etmeleri ve girdikleri şehirleri yakıp yıkmalarını doğru bulmayan Yeh-lu Ch'u Ts'ai, onları daha uygar ve yapıcı bir toplum haline getirme düsturundan hareketle bu yıkımların yanlış olduğunu Moğollara aşılamaaya çalışmıştır¹⁵. Yeh-lu Ch'u Ts'ai'nin hesabına göre Cengiz Han bu öneriyi desteklediği takdirde tarım ve ticaretten Moğol hazinesine her yıl 500.000 ons¹⁶ gümüş, 80.000 parça ipek ve 400.000 çuval tahıl vergi olarak girebilecekti. Cengiz Han duyduğu bu rakamlar karşısında öneriyi değerlendirmeye karar vererek vergi tespiti yapması için de Yeh-lu Ch'u Ts'ai'yi görevlendirdi¹⁷.

Cengiz Han, 623/1226 yılında gerçekleştirmek istediği Çin Seferine, Liao asıllı bir Çinli olması ve Çin coğrafyasını çok iyi bilmesi dolayısıyla Yeh-lu Ch'u Ts'ai'yi de götürmek istiyordu. Zira onun Moğol ordusunun yanında olması orduya kılavuzluk etmesi açısından büyük bir avantajdı. Fakat sefere karar verdiği dönemde çıktığı bir av sırasında yaralanınca bu seferi tamamlayamadan öldü. 624/1227 yılında ölen Cengiz Han'ın yerine oğlu Tuli geçici olarak devleti yönetti. Hâlbuki Cengiz Han, hayattayken oğullarından Ögeday'ın devletin başına geçmesini daha münasip görmüştü. Buna rağmen Tuli de tahtı bırakmak istemiyordu. Yeh-lu Ch'u Ts'ai, Tuli'ye baskı yaparak onu kurultayın toplanması gerektiğine ikna etti. Bu sırada Moğol şehzade ve beylerine elçiler gönderilerek toplantıdan herkes haberdar edildi. 626/1229 yılında Kerülen Nehri yakınında toplanan Kurultay'da Moğol Han'ının kim olacağı meselesi konuşuldu. Kurultaydaki büyük çoğunluk Tuli'yi desteklese de Yeh-lu Ch'u Ts'ai, devletin devamlılığının sağlanması için babasının emrine ve vasiyetine uyması gerektiğine Tuli'yi ikna etti. Devletin parçalanmasını önlemek için Ögeday'ı, Han olarak desteklemesini istedi. Yeh-lu Ch'u Ts'ai'yi haklı bulan Tuli, kardeşi Ögeday'ı destekledi. Ögeday ise Tuli'nin hükümdar olmasını istese de şehzadelerin vasiyeti hatırlatması üzerine bir süre düşündükten sonra hükümdar olmaya razı oldu¹⁸. Bu gelişmelerden de anlaşılacağı üzere Yeh-lu Ch'u Ts'ai, Moğol idare sisteminde hissedilir boyutta bir nüfuza sahiptir. Ögeday'ın han olmasıyla beraber yerini daha da sağlamlaştırmıştır¹⁹. Ögeday, Han olduktan sonra babasının 623/1226 yılında başlattığı fakat zamansız ölümü sebebiyle tamamlayamadığı Çin Seferine çıkmak için harekete geçti. İlk iş olarak da ağabeyi Çağatay ile görüşerek hazırlıklara başladı. 628/1231 yılında hazırlıklarını tamamlayan Moğollar, birkaç kola ayrılmak suretiyle Çin'e doğru yöneldiler. Birkaç güçlü savunmanın ardından Moğolların 630/1233 yılının ortalarında şehir ele geçirdikleri görülmektedir. Yeh-lu Ch'u Ts'ai, Kin Hanedanının başkenti K'ai-fong-fu'nun yakılıp yıkılmasını önleyerek bu toprakların Moğollara ait olduğunu ifade etti²⁰.

2. Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai'nin Reformları

Yeh-lu Ch'u Ts'ai, ilk olarak orduyla ilgili reformlar yapmaya karar vermiş, bu çerçevede de bir nizamname hazırlamıştır. Bu nizamnamenin amacı kontrolsüz hareket eden Moğol askerlerini belirli bir düzen içine sokabilmektir. Zira nizamname öncesinde herhangi bir ordu komutanı bir kişinin suçlu olduğuna kendince kanaat getirdiği takdirde o kişi ve ailesine idam gibi ağır cezalar verebiliyordu. Yeni düzenleme keyfi verilme ihtimali olası bu durumu değiştirmiştir. Böylece komutanların zulümlerinin önüne geçilerek askeri aristokrasiye darbe

¹⁴ Roux, 2006, 170.

¹⁵ Barthold, 2019, 139; Racweltiz, 1993, 167; Grousset, 2014, 285-286.

¹⁶ 1 ons= 30,5 gram.

¹⁷ Grousset, 2014, 286.

¹⁸ Ch'i T'ang, 1970, 11; Barthold, 2019, 489.

¹⁹ Marshall, 1996, 43.

²⁰ Roux, 2001, 259.

vurulmuştur²¹. O, idarî kurumlarda çalıştırılmak üzere sınav usulünü getirip yaklaşık dört bin Çinliye memuriyet vererek Moğol idari sistemindeki Çinli sayısının artmasını sağladı²². Ancak Çin kökenli kişilerin vergi memurluğuna tayin edilmesi, Moğol prens ve idarecileri tarafından tepkiyle karşılandı. İktisadî alanda da birçok düzenleme yapan Yeh-lu Ch'u Ts'ai, ordu içinde rahatsızlıkların oluşmasına neden oldu. Zira askeri monarşi sistemini muhafaza etmek isteyenler ile bürokratik sistem gelsin diyenler olmak üzere iki farklı grup ortaya çıktı. Ögeday Han'a 18 maddeden oluşan idari kanun teklifi sunan Yeh-lu Ch'u Ts'ai, memurların hediye almalarını yasaklayarak fethedilen yerlerin zabitanlara verilmesi geleneği ortadan kaldırdı. Onlara para, ipek gibi değerli eşyaların verilmesinin daha uygun olacağını öne sürdü. Ögeday Han her ne kadar bu yeniliklere sıcak bakmasa da veziri Yeh-lu Ch'u Ts'ai'ye güvendiği için bu maddeleri desteklemeye karar vermiştir. Bu düzenlemelere Cengiz Han'ın kardeşi Otçigin-Noyan karşı çıkmışsa da başarılı olamamıştır. Ögeday Han Yeh-lu Ch'u Ts'ai'ye o kadar çok güvenmektedir ki amcazadesinin cezalandırılmasını bile onun insiyatifine bırakmıştır. Buna rağmen Yeh-lu Ch'u Ts'ai onu cezalandırmayı kabul etmemiştir²³.

Yeh-lu Ch'u Ts'ai'nin reformlarından bir diğeri de Yam (posta) teşkilatını²⁴ 632/1235 yılında tekrar faal hale getirmesidir. Bunun nedeni çok geniş sınırlara ulaşan Moğolların haberleşme hususunda sıkıntı yaşamaya başlamalarıdır. Ayrıca habercilerin iâşe ve harcamalarının bölge halkından talep edilmesi birçok sorunu da beraberinde getirmiş, bu nedenle Yam teşkilatının tekrar aktif hale getirilmesi halkın mağduriyetini bir nebze olsun giderebilmiştir. Üstelik elde edilen gelirler de yine bu teşkilat sayesinde daha hızlı merkeze ulaştırılabiliştir²⁵.

Cengiz Han'ın batı seferi sonrasında ele geçirilen yerler 10 vilayete ayrıldı²⁶. Buhara, Semerkand, Ürgenç, Hotan, Kaşgar gibi şehirlerde Darugaçilikler²⁷ kuruldu. Bu şehirlerin idaresi için Mahmud Yalavaç, Yeh-lu Ch'u Ts'ai'nin naibi olarak görevlendirildi²⁸. Yeh-lü Ch'u-ts'ai ise Moğolların keyfi haraç uygulamalarını kaldırmak ve idari işleri düzenleyip aynı zamanda nüfusa kayıtlı kişilerin sosyal statü ve yükümlülüklerini tescillemek adına nüfus

²¹ Atwood, 2004, 600; Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai, Ögeday Han zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Ögeday Han onun yapmayı planladığı tüm reform ve icraatlara sorgusuz sualsiz onay vermekle kalmamış ona karşı çıkanları da cezalandırmıştır. Karakurum şehrindeki açılışı için bir ziyafet düzenleyen Ögeday Han'ın Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai'ye bizzat kadeh sunması ve ona: *Ben saltanatımdaki saadetleri senin vaatlerine borçluyum*, demesi ve yabancı elçilere dönüp; *Memleketinizde böyle bir vezir var mı?* şeklinde yönelttiği soru bile ona verdiği değer en açık göstergesidir. Bkz; D'ohsson, 2006, 185.

²² Barthold, 2017, 492; Ögeday Han'ın Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin fikirlerine önem vererek onu desteklemesi Moğol hanedan üyeleri arasında memnuniyetsizliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlardan biri de Cengiz Han'ın kardeşi Otçigin Noyan'dır. O da diğer hanedan üyeleri gibi durumdan memnun olmasa da Ögeday Han'ın bu Çinli veziri desteklemesi sonucu onun icraatlarına ses çıkaramamıştır. Bkz; Rachewilz, 1993, 151; Atwood, 2004, 600; Kushenova, 2007, 232-233.

²³ Kushenova, 2007, 232-233; D'ohsson, 2006, 173-174.

²⁴ Moğol posta teşkilatıyla (yam) ilgili iki farklı görüş mevcuttur. Bunlardan ilki posta teşkilatının Ögeday Han devrinde kurulduğu yönünde olup bir diğeri de hali hazırda bir posta teşkilatı olduğu Ögeday Han'ın ise var olan teşkilatın kurucusu değil reformisti olduğu şeklindedir. Bkz; Barthold, 2017, 476; Vér, 2019, 43; Temir, 2019, 205; Spuler, 2011, 459; Kushenova, 2013, 39; Devlet, 2002, 45; Marshall, 1996, 45; Kamalov, 2009, 291-292; Kemaloglu, 2016, 56; Hortog, 2013, 47-48.

²⁵ Kushenova, 2007, 235.

²⁶ Spuler, 2011, 305.

²⁷ Darugaçilik aslında Moğollarda idarî, malî ve askerî yönden önemi haiz olan memurlara verilen bir unvandır. Bu memurların başlıca görevleri yeni ele geçirilen bölgelerde nüfus sayımını yaptırmak, bölgedeki orduyu teşkil etmek, yam teşkilatını kurmak ve halktan alınan vergileri merkeze göndermektir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Yuvalı, 1993, 505; Özcan, 2017, 375, 378-379; Allsen 1983, 274; Özgüdenli, 2009, 182; Vasary, 1976, 188.

²⁸ Ögel, 2002, 202.

sayımı yaptırdı²⁹. Yeh-lu Ch'u Ts'ai'nin gayretleriyle Moğollar, ilk kez kâğıt parayla³⁰ tanıştılar³¹. Kâğıt paranın Moğollar nezdinde yaygınlık kazanması ise Kubilay Han zamanında olmuştur. Cengiz Han ve Ögedey Han'ın çabaları ile Moğollar, Çin coğrafyasında geniş sınırlara ulaşmayı başarmışlardır. Genişleyen bu sınırların idaresi için Moğol şehzadelerinin görevlendirilmesini uygun gören Ögedey Han'a karşı çıkan Yeh-lu Ch'u Ts'ai, şehzadeler yerine onlara bağlı olacak şekilde vergi toplaması için memurlar tayin edilmesinin daha uygun olacağını ifade etti. Şehzadelerin halktan doğrudan vergi toplamasının halk üzerinde büyük bir baskı oluşturacağını düşünen Yeh-lu Ch'u Ts'ai, bu kararını Ögedey Han'a kabul ettirdi³².

Moğol Devleti'nde sivil idarenin düzenlenmesinde emeği geçen devlet adamlarından biri Mahmut Yalavaç'tır³³. Cengiz Han tarafından Pekin valisi olarak atanan Mahmud Yalavaç, Çin coğrafyasında kendi bulduğu bir vergi toplama usulü olan "Dink" Sistemini uygulamaya koydu³⁴. "Dink" sistemine göre devlet içerisinde bulunan her şahıs, vergi vermekle yükümlüydü. Bu sistem sayesinde Moğollar, önemli miktarda gelir elde etmişlerdir³⁵. Ögedey başa geçtikten sonra "Dink" sisteminin uygulanabilirliğinin zor olması sebebiyle Çin'de uygulanan bu vergi sisteminde değişikliğe gitmiş ve Yeh-lu Ch'u-Ts'ai'nin geliştirmiş olduğu "Hu" sistemini yürürlüğe sokmuştu. Hu sisteminde ise "Dink" sistemindeki kişi başına vergi yerine aile başına vergi esas alınıyordu³⁶. Bunun yanı sıra ipek vergisini getiren Yeh-lu Ch'u-ts'ai, hanelerin gelir düzeyine göre vergi toplanması gerektiğini öne sürdü³⁷. "Hu" sisteminin sağladığı gelir seviyesi daha geri planda kalmasına rağmen uygulanabilirliğindeki kolaylığı sayesinde daha avantajlı bir konumdaydı. Sistemin uygulanması aşamasında Moğollar ve Müslümanlar, Çinlilere göre geri planda tutulmuşlardır. Bu durum sistemin sorgulanmasına sebebiyet vermiştir³⁸. Bu sistem ile beraber Yeh-lu Ch'u-Ts'ai, Moğol İmparatorluğunu düzenli bir gelire kavuşturduğundan Moğollara bağlı Çin coğrafyasının genel valiliğine getirilse de Çin'den alınması gereken vergi çeşidi ve şekli konusunda Mahmud Yalavaç ile anlaşmazlığa düşmüştür³⁹.

Ögedey'in Han olma sürecinde birinci dereceden etkisi olması hasebiyle dikkatleri üzerine çeken Yeh-lu Ch'u-ts'ai⁴⁰, Kuzey Çin'de malî ve idari işleri tanzim etme yetkisine sahip oldu⁴¹. Çin'de ekonomik reformlar gerçekleştirerek bölgenin Moğol tahakkümünden en az zarar görmesini sağlamaya çalıştı. Yeh-lu Ch'u-ts'ai, Ögedey Han döneminde Çin gelenekleri çerçevesinde Moğolların idari yapısında sistematik bir düzen kurmaya çalıştı.

²⁹ Atwood, 2004, 600.

³⁰ Kâğıt paranın maddesi kıymetsiz olduğundan 693/1294 yılında Geyhatu Han, Çav adındaki kâğıt parayı piyasaya çıkarmıştır. İlk kez Tebriz'de uygulamaya konulan Çav, dönemin ticaretini daha da olumsuz etkilemesi üzerine esnafın da üç gün süreyle dükkânlarını kapatması sonucunda kaldırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Jahn, 1942, 269-309; Yazıcı, 1993, 235.

³¹ Kâğıt para Kitan (大契丹) ve Liao (遼) zamanlarında faal bir şekilde kullanılırken Yuan Hanedanı parayı Kuzey Çin hâkimiyeti döneminde Tang Hanedanlığından etkilenecek kullanmaya başlamıştır. Bkz; Song Lian, 1976, 93.

³² Barthold, 2017, 460.

³³ Ögel, 2002, 201, 205-217.

³⁴ Reşidüddîn Fazlullâh, 1374 hş., 564; Yuvalı, 1994, 120; Ögel, 2002, 210.

³⁵ Kushenova, 2007, 233,34.

³⁶ Reşidüddîn Fazlullâh, 1374hş., 564; Yuvalı, 1994, 120; Ögel, 2002, 210.

³⁷ Rachewilz, 1993, 156.

³⁸ Buell, 1980, 42-43; Rachewiltz, 1973, 21-36; Ögel, 2002, 211; Kushenova, 2007, 232-233.

³⁹ Reşidüddîn, 1374 hş., 564; Yuvalı, 1994, 120.

⁴⁰ Ch'i T'ang, 1970, 11; Barthold, 2017, 489.

⁴¹ Âştiyânî, 1390 hş., 120; Kadyânî, 1384 hş., 65.

Onun bu davranışları, Moğollar arasında hoş karşılanmasa da Yeh-lu Ch'u-ts'ai'in Ögeday Han tarafından koşulsuz desteklendiği ortadadır⁴².

627/1230 yılında çiftçilerden alınan vergileri tekrar düzenlemeye karar veren Yeh-lü Ch'u-ts'ai, 633/1236 yılında arazinin verimlilik durumuna göre dönüm başına 2-5 şeng aralığında tahıl tahsili yapılmasına yönelik düzenlemeyi yürürlüğe koydu. 635/1238 yılında Çin'den 1 milyon 100 bin liang gümüş yıllık vergiyi Moğollar için tahsil etti. Bu sırada Moğol veziri Cinkay, Çin'in vergi işlerine bakması için Abdurrahman'ı görevlendirince Yeh-lü Ch'u-ts'ai, Çin'in vergi işlerinden uzaklaştırılmış oldu⁴³. Bu durumun elbette birçok sebebi olsa gerektir. Öncelikle Çinli bir vezir olması sebebiyle Çin halkının çıkarlarının ön planda tutulması, Çin'den tahsil edilen meblağın Moğol idarecilerini memnun etmekten uzak olması bu durumun en temel sebepleri arasında yer almaktadır. Zira Abdurrahman'ın topladığı vergilerin dönem içerisinde daha önceden toplanan vergilerden iki kat daha fazla olması bu durumu açıklar niteliktedir⁴⁴. Toplanan vergilerin fazlalığından rahatsız olan Yeh-lü Ch'uts'ai, Ögeday Han'a giderek Abdurrahman'ın toplamış olduğu fazla vergilerin Çin halkı üzerinde oluşturduğu olumsuzlukları ve isyanları dile getirmişse de koşulsuz her şartta Yeh-lü Ch'uts'ai'yi destekleyen Ögeday Han bu sefer onu dinlememiştir⁴⁵.

3. Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin Kişiliği ve Ölümü

Cengiz Han zamanında Moğol hizmetine giren Yeh-lu Ch'u-ts'ai, birçok farklı görevde yer aldı. İdare nazırı, bitikçi olmanın yanı sıra ferman ve yazı işleriyle de ilgilenmiş⁴⁶, devlet işlerinde sergilediği bu çok yönlü duruşu onun birçok hükümdar zamanında görev yapmasının önünü açmıştır. Sahip olduğu yüksek eğitim sayesinde Cengiz Han'ın torunlarından Mengü, Kubilay ve Hülâgü'ye eğitim veren Yeh-lu Ch'u-ts'ai⁴⁷, yapılan savaşlarda ortaya çıkması olası salgın hastalıkların önüne geçmek için tıbbî çalışmalarda da bulunmuştur. Budizm'e inanan Konfüçyüsçülüğü hayat tarzı haline getiren vezir, Moğol ileri gelenlerinin de Konfüçyüsçü bir eğitim almasını istemiştir. Bu nedenle de Pekin ve P'ing-yang'da tarih, coğrafya, cebir ve astroloji eğitimleri veren birçok okul açmıştır. Bu okullardaki eğitimcileri Çinlilerden seçen Yeh-lu Ch'u-ts'ai, izlediği bu politika çerçevesinde birçok Çinlinin Moğol yönetimine katılmasını sağladı⁴⁸. Bu kadar yoğunluğa rağmen kendi ilmî çalışmalarına da ağırlık veren Yeh-lu Ch'u-ts'ai, iki tane eser kaleme almıştır. Bunlardan *Hsüan-feng ch'ing-hui lu* adlı eserinde Cengiz Han ve Ch'ang Ch'un'un konuşmalarına yer vermiştir. Bu eserde Cengiz Han'ın uzun yaşamın sırları ile ilgili sorduğu sorular ve Ch'ang Ch'un'un ona verdiği cevaplar yer almaktadır. İkinci eseri olan *Si-yeu-l* (Batı'ya Bir Yolculuğun Hikâyesi)' de ise 615/1218 yılında gerçekleştirilen bir sefere dair bilgilere yer vermiştir⁴⁹.

Moğol Devletine hizmet ettiği süre zarfında çok sayıda icraatta bulunan Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin kaderi Ögeday Han'ın ölümüne bağlı olarak şekillenmiştir. Zira Ögeday Han'ın ölümü sonrasında itibar gören devlet adamları, naib olarak yönetimi devralan Töregen'e Hatun zamanında itibarlarını kaybetmişlerdir. Bu devlet adamlarından biri de Yeh-lu Ch'u-ts'ai'dir⁵⁰. Töregene Hatun'un yönetiminden korkan Yeh-lu Ch'u-Ts'ai, Batu Han'a sığınmış,

⁴² Rachewiltz, 1993, 137-138, s. 151; Kushenova, 2007, 232-233; Atwood, 2004, 600.

⁴³ Ch'i T'ang, 1970, 15; Grousset, 2014, 304; Beyânî, 2015, 128.

⁴⁴ Atwood, 2004, 600.

⁴⁵ Ch'i T'ang, 1970, 13-14.

⁴⁶ Uyar- Danuu, 2012, 101; Ersoy, 2007, 394.

⁴⁷ Togan, 1981, 310.

⁴⁸ D'ohsson, 2006, 174; Grousset, 2014, 285, 292; Ch'un, 2019, 27.

⁴⁹ Ch'un, 2019, 99; Roux, 2001, 531.

⁵⁰ Ch'i T'ang, 1970, 15; Grousset, 2014, 304; Beyânî, 2015, 128.

devletin kötü yönetimine daha fazla dayanamadığı için de kederinden ölmüştür. Yeh-lu Ch'u-Ts'ai'nin 640/1243 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Yeh-lü-chu geçmiştir⁵¹.

Sonuç

Bürokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Yeh-lu Ch'u-ts'ai, aldığı yüksek eğitim dolayısıyla gelecekte babası gibi Kin Hanedanlığına hizmet etmek istemiştir. Fakat Çin'de hissedilen Moğol varlığıyla beraber Moğolların Kin topraklarında hâkimiyet kurmaya başlamaları onun bu isteği üzerinde büyük değişimlere neden olmuştur. Moğollar, Kin Hanedan topraklarını tamamen ele geçirince Yeh-lu Ch'u-ts'ai de diğer tüm bürokratlar gibi Moğol idarî sisteminde hizmet etmeye başlamıştır. Bildiği diller, aldığı eğitimler ve çok yönlülüğü dolayısıyla her daim Moğol hanlarının dikkatini çekmeyi başaran Yeh-lu Ch'u-ts'ai, ilk önce Cengiz Han'a danışman olmuştur. Sonraki süreçte de Moğolların idarî hizmetlerinde bulunmaya devam etmiştir. Ama onun en faal olduğu dönem Ögeday Han dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek reformları gerekse Çinlilerin Moğol idari sisteminde faal bir şekilde yer edinmeleri, onun Ögeday Han'ın veziri olarak görev yaptığı döneme tesadüf etmektedir. Ögeday Han, Yeh-lu Ch'u-ts'ai'yi attığı her adımda desteklediği için zaman zaman Moğol şehzadeleri ve emirleriyle de ters düşmüştür. Reformist bir kimliğe sahip olan Yeh-lu Ch'u-ts'ai, ülkeyi idari birimlere ayırmak, eski kullanımını kaybetmiş olan Yam teşkilatını yeniden aktif hale getirmek, kâğıt para kullanımını desteklemek ve malî işlerle yakından ilgilenmek gibi birçok faaliyetin başkahramanı olmuştur. Kendisi de bir Çinli olması sebebiyle Çinlilere karşı daha toleranslı bir duruş sergileyen Yeh-lu Ch'u-ts'ai, bu eğilimi dolayısıyla zaman zaman sert eleştirilerin hedefi haline de gelebilmiştir. Vergilendirme hususunda *Hu* sistemi adı altında hane başına ödemeyi esas alan Yeh-lu Ch'u-ts'ai ile *Dink* sistemi adı altında kişi başı vergilendirmeyi esas gören Mahmud Yalavaç arasında anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Buna rağmen bu iki zıt uygulamadan Moğolların her daim kârlı çıktığı da ortadadır. Bu uygulamalar çerçevesinde devlet sadece maddî kâr elde etmemiş, aynı zamanda malî bir sisteme kavuşmanın rahatlığını da yaşamıştır. Moğolları bürokratik anlamda devlet işlerindeki çıkmazdan her daim köklü idarî kültüre sahip olan toplumların kadroları kurtarmıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

Kaynakça

- Allsen, T. 1983, "The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century", *China among Equals the Middle Kingdom and its Neighbors, 10th-14th Centuries*, Londra.
- Âştiyânî, A. İ. 1390hş., *Târih-i Mogûl*, İntişârât-ı Sâhil, Tahrân.
- Atwood, C. P. 2004, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Indiana University, Bloomington.
- Barthold, V.V. 2017, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul.
- Barthold, V. V. 2019, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Çev. Râgıp Hulûsi Özdem, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Beyânî, Ş. 2015, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, Çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

⁵¹ Ch'i T'ang, 1970, 13-15; Spuler, 2011, 305; Atwood, 2004, 600; Grousset, 2014, 262.

- Bretschneider, E. 1888, *Medieval Researches From Eastern Asiatic Sources*, I, Trübner and Co. Ludgate Hill, London.
- Buell, P. D. 1980, *Kalmyk Tanggaci People: Thoughts on the Mechanics and Impact of Mongol Expansion*, Mongolian Studies, 6.
- Ch'un, C. 2019, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı*, Çev. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Kitap, İstanbul.
- Çakan, V. 2019, "Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 19-28.
- D'ohsson, M. B. C. 2006, *Moğol Tarihi*, Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Yayınları, İstanbul.
- Ersoy, F. 2007, "Moğol Yazısının Tarihî Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler", *SÜTAD*, 22, Konya, 393-404.
- Grousset, R. 2014, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Hasan, H. İ. 1311-1991, *Târîhü'l-İslâm*, C. IV, Dârü'l-Cil, Beyrut.
- Hortog, L. 2013, *Dünya Fatihisi Cengiz Han*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul.
- Jahn, K. 1942, "İran'da Kâğıt Para", *Bellekten*, 6 (23-24), Ankara, 269-309.
- Kadyânî, A. 1384hş., *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, Tahrân.
- Kamalov, İ. 2009, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kemaloğlu, İ. 2016, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Cengizogulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kushenova, G. 2007, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-lu Ch'u Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilig*, (42), 232-233.
- Kushenova, G. 2013, *Ögeday Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Lian, S. 1976, *Yuanshi 元史*, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 .
- Man, J. 2004, *Cengiz Han*, Çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul.
- Marshall, R. 1996, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, Çev. Füsun Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul.
- 2019, *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara.
- Nadir D. 2002, *Empires in Eurasia from Chingiz Khan to 20th Century*, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Ögel, B. 2002, *Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özcan, A. T. 2017, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Özgüdenli, O. G. 2009, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Rachewiltz, I. 1962, "The Hsi-yu lu 西遊錄 by Yeh-lü Ch'u-ts'ai 耶律楚材", *Monumenta Serica*, 21, 1-128.
- Rachewiltz, I. 1973, *Some Remaks on the ideological Foundations of Chingis Khan's Empire*, Fars Eastern History.

- Rachewiltz, I. 1993, "Yehlü Ch'u-ts'ai, Yeh-lü Chu, Yeh-lü Hsi-liang", *In the Service of the Khan –Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period (1200-1300)*, Ed. Igor de Rachewiltz, Hok-lam Chan, Hsiao Ch'ing, Peter Geier, May Wang, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Reşidüddîn Fazlullâh 1374 hş., *Câmi'u't-Tevârih*, Tsh. Doktor Behmen Kerîmî, İntişârât-i İkbâl, Tahrân.
- Roux, J. P. 2001, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Roux, J. P. 2006, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Spuler, B. 2011, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara.
- T'ang, C. 1970, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Togan, Z. V. 1981, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Uyar, M. - Danuu, A. 2012, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, Ötüken Yayınları, Ankara.
- Vasary, I. 1976, "The Golden Horde Term Daruga and Its Survival in Russia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30(2), 187-197.
- Vér, M. 2019, *Old Uyghur Documents concerning the Postal System of the Mongol Empire*, Berliner Turfantexte XLIII (BTT 43), Turnhout: Brepols.
- Yazıcı, T. 1993, "Çav", *DİA*, C. VIII, TDV Yayınları, Ankara, 235.
- Yuvalı, A. 1993, "Daruga", *DİA*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul, 505-506.
- Yuvalı, A. 1994, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri.

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./ pp. 41-66
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1473944

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 26. 04. 2024
Kabul Tarihi/ Accepted: 12. 07. 2024

BİTLİS ŞEREFİYE MEDRESESİ'NİN ONARIM VE KULLANIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN INVESTIGATION ON THE RESTORATION AND REUSE OF BİTLİS ŞEREFİYE MADRASA

Şahabettin ÖZTÜRK*

Öz

Bitlis merkez Muştakbaba Mahallesi çarşı meydanındaki Bitlis Deresi ile Kömüs Çayı'nın birleştiği yerde kurulan Şerefiye Külliyesi, cami, medrese, türbe, taş köprü ve hamam yapılarından oluşmaktadır. Külliye'nin çekirdeğinde yer alan caminin kuzeyinde türbe, batısında avlu, minare, hazire ve imaret, doğusunda medrese, dükkânlar, arasta, iki adet taş köprü ve külliye'den ayrı doğuda ise hamam yer almaktadır. Oldukça büyük bir alanda zemine kurulu külliye Kömüs Çay ile tarihi Bitlis Kalesi'nin etekleri arasında bulunur. Şerefiye Külliyesi'ne ait kitabe ve vakfiyesine göre yapı H. 935-M.1527 yılında IV. Şeref Han tarafından inşa edilmiştir. Caminin güneyinde yer alan medrese, kuzey-güney istikametinde dikdörtgen planlı olarak düzenlenmiştir. Medrese ile cami arasında oldukça dar sadece yaya ulaşımını sağlayan yol bulunur. Medresenin doğu ile batı yönleri arasında yaklaşık 4.00 m'lik kot farkı vardır. Mevcut kot farkından dolayı beş adet benzer mimari özellik ve ölçülerde dükkânlar medresenin doğu cephesinin alt bölümüne yerleştirilmiştir. Medresenin güneyi ise bitişik nizamda arasta bölümü yer alır. Medrese tek katlı ortası açık avlu şeklinde planlanmıştır. Medreseyi oluşturan tamamlayıcı mekânlar simetrik olarak bu avlunun etrafında düzenli bir şekilde sıralanmıştır. Medreseye kuzey cephesinin ortasındaki çift kanatlı ahşap kapı yardımıyla üzeri beşik tonoz ile örtülü eyvandan girilir. Şerefiye Külliyesi'nin önemli bir bölümü olan medrese, 2018 yılına kadar ağır iş makinalarının çalıştığı ahşap doğrama atölyesi olarak kullanılmıştır. Medrese mülkiyeti Şemseddin Veli Evladı Şerefiye Camii ve Medresesi Vakfı'na aittir. Yapı proje ve onarım çalışmaları Şerefiye Vakfı ve Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2019-21 yılları arasında tamamlanmıştır. Günümüzde medrese, Bitlis

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Başkanlığı Zeve Kampüsü, Van/Türkiye. E-posta: sahozturk13@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6979-3342>

Valiliği, Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Şerefiye Vakfı'nın ortak görüşü doğrultusunda geleneksel Bitlis mutfağına hizmet etmek üzere kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dini Mimari, Şerefiye Külliyesi, Taşınmaz Kültür Varlığı, Yeniden Kullanım, Koruma.

Abstract

The Şerefiye Complex was built at the bazaar square in the Muştakbaba Neighborhood in the center of Bitlis, where Bitlis Stream and K m s Creek meet. The complex consists of a mosque, a madrasah, a tomb, a stone bridge and a bathhouse. A tomb is located to the north, a courtyard, a minaret, a cemetery and an almshouse to the West and a madrasah, shops, an arasta (Ottoman bazaar) and two stone bridges to the east of the mosque, which is located in the center of the complex. A separate bathhouse is located to the east of the complex. The complex, which is built on the ground in quite a large area, is located between K m s Creek and the foothills of the historic Bitlis Castle. According to the epitaph and foundation inscription belonging to the complex, the structure was built by Şeref Han IV in 1527. The madrasah, located to the south of the mosque, is arranged in a rectangular plan in the north-south direction. A narrow pedestrian path between the madrasah and the mosque allows access only to pedestrians. There is an elevation difference of approximately 4.00 m between the east and west sides of the madrasah. Due to this difference, five shops with similar architectural features and dimensions are located on the lower east facade of the madrasah. The south side of the madrasa includes the arasta (Ottoman Bazaar) section with an adjacent layout. The madrasah was planned as a single-storey and open courtyard. The complementary spaces that form the madrasah are arranged symmetrically around this courtyard. The madrasah is entered through the double-winged wooden door located in the middle of the north facade, leading to an iwan covered with a barrel vault. The madrasah, which is an integral part of the Şerefiye Complex, was used as a workshop for heavy machinery until 2018. The ownership of the madrasah belongs to the Şemseddin Veli Evladı Şerefiye (Şeref Han) Mosque and Madrasah Foundation. The project and restoration works have been completed between 2019 and 2021 by the Şerefiye Foundation and the Bitlis Foundations Regional Directorate. The madrasah currently serves as a representative of the traditional Bitlis cuisine, in accordance with the shared view of the Bitlis Governorship, Bitlis Foundations Regional Directorate, and the Şerefiye Foundation.

Keywords: Religious Architecture, Şerefiye Complex, Immovable Cultural Property, Reuse, Conservation.

Giriş

Anadolu, eski çağlardan günümüze kadar birçok uygarlıklara ait her türden mimari eserlerle dolu adeta açık hava müzesi gibidir. Farklı coğrafi koşulları, iklim ve kültür yapısıyla yoğrulup Anadolu mimarisini oluşturan dini, askeri ve sivil mimari yapılar oldukça çeşitli ve zengindir. Cami, medrese, imaret, darüşşifa, kervansaray vb. kültür ve medeniyet yapıları halka hizmet vermiştir.

Kültür ve mimari yapılarla donatılan zengin Anadolu'nun kadim kentlerinden biri de Bitlis'tir. Doğu ile Güneydoğu Anadolu bölgeleri arasında tek geçit ve konaklama yeri olarak tarihi öneme sahip olan Bitlis, her türden mimarisi ile kent içerisinde homojen olmayan bir şekilde gelişim göstermiştir. Bitlis kent merkezindeki yerleşimi dağınık, coğrafi olarak oldukça engebeli bir konumdadır. Kentin mimari dokusunu oluşturan çok sayıda geleneksel konut, çeşme, köprü, dini ve askeri yapılar ise adeta kıymetli hazinenin birer değerli parçalarıdır. Kısacası kentin mimari dokusu arazinin topoğrafik yapısına göre şekillenmiştir. Kentin caddelere bağlantıyı sağlayan dar ve dolambaçlı sokaklar, bazen taraçalar halinde ve merdivenler şeklinde yapılar arasında dolaşmaktadır. Yüzyıllarca oluşan geleneksel yerel, dini, sivil ve askeri mirari yapılar Bitlis kent içerisindeki dağılımı XX. yüzyılın başlarına kadar sürekliliğini koruyarak devam etmiştir.

XX. yüzyılı başlarında tüm dünyada baş gösteren sosyal, kültürel, idari, siyasi gelişmelerin olumsuz etkilendiği Anadolu kentlerinin başında kadim Bitlis kenti gelmektedir. Cumhuriyetin kurulması ile Osmanlı kurumsal yapıların başında yer alan eğitim kurumları işlevini yitirerek kullanım dışında kalmıştır. Bu amaçla medreseler özgün kullanım işlevinin dışında oldukça kötü ve yapıyı hem mimari ve hemda statik olarak ciddi yapısal sorunların oluşmasına sebep olmuştur.

Osmanlı döneminde bölgede birçok yerleşim alanında inşa edilen medreselerin eğitim ve kültür üzerinde önemli etkisi olduğu bir gerçektir. Bu eğitim kurumlarının sayısı ve mimari formu ve fonksiyonel özellikleri hakkında yeterli veri olmamasına karşın çeşitli yazılı kaynak ve belgelerde çok sayıda medreselerin farklı dönemlerde inşa edildiği bilinmektedir.

Araştırma konusu olan Şerefiye Medresesi, Şerefiye Külliyesi'nin önemli bir bölümüdür. Yaklaşık bir asırlık dönemde farklı daha çok amaç dışı kullanımı nedeniyle medresenin iç mekân ve dış yapısında özgün yapıya aykırı muhdes eklemeler yapılarak bazı yapısal değişikliklere uğramıştır. Onarımı yapılan Şerefiye Medresesi'nin günümüzde kullanımını, Bitlis kent kültür-turizimine katkısı ve gelecek kuşaklara aktarımının önem ve amacı değerlendirilmektedir.

Eğitim kurumu olarak faaliyet yapan İslam dini mimari içerisinde önemli bir yere sahip olan medreseler, dini eğitimin yanı sıra güzel sanatlar, fen, sosyal ve sağlık bilimlerinde de eğitim veren kurumlardır. Osmanlı klasik döneminde (1501-1703) medrese mimarisi genel olarak sosyal, ekonomik, konum ve kültürel yapının koşullarına bağlı kalarak değişik mimari plan tipinde düzenlenme yapılmıştır. Selçuklu ve beylikler döneminin bilgi ve birikimi üzerinde gelişen Osmanlı medreseleri, genel olarak dikdörtgen ya da kare bir avlu etrafındaki sıralanan mekânlar, revak ve dershaneden oluşmaktadır.¹

Osmanlı döneminde külliye bir parçası ya da bağımsız olarak inşa edilen medreseler, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda değişen külliye anlayışı içerisinde tasarlanmıştır. XVII. yüzyılda ortaya çıkan küçük külliyeler ya da medrese merkezli külliyeler olarak isimlendirilen plan şeması, XVIII. yüzyılda da benimsenerek uygulanmıştır. Ayrıca bu dönemde caminin merkez alındığı geometrik düzen uygulamalı külliye anlayışı değişime uğrayarak devam etmişti. Klasik dönemden farklı olarak yapıların yerleştirilmesinde uygulanan geometrik düzen ve dik açılardan bozulduğu, serbest düzende arazinin topoğrafyasına uygun değişik fonksiyonlu yapıların oluşturduğu şemalar benimsenmiştir.²

Osmanlı mimarisinde Anadolu medreseleri, bir külliye tamamlayıcı ya da bağımsız ayırık bir nizamda açık avlu formunda tek ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Osmanlı medrese planları Anadolu bölgesel iklim, yapısal vb. mimari yapılanmalara bağlı olarak birçok bilim insanı ve araştırmacı tarafından farklı şekilde incelenerek mimari olarak farklı plan özelliklerinde sınıflandırılmıştır. Bunlar;

1. "U" Planlı Medreseler
2. "L" Planlı Medreseler
3. Dikdörtgen Planlı Medreseler
4. Kare Planlı Medreseler
5. Tek Sıra Planlı Medreseler
6. Karşılıklı İki Sıra Planlı Medreseler

¹ Sözen 1975, 226.

² Reyhanlı 1976, 170-171.

7. Tek Katlı Karşılıklı Planlı Medreseler

8. İki Katlı Karşılıklı Planlı Medreseler

9. Belirli Bir Plana Girmeyen Diğer Medreseler olarak sınıflandırılmaktadır.

XVII. ve XVIII. yüzyılda tek sıra hücrelerden oluşan medrese planları Anadolu'nun değişik coğrafyalarında uygulanmıştır.³

1. Bitlis Medreseleri

Kadim kent olan Bitlis şehir merkezinde Osmanlı döneminde farklı tarihlerde inşa edilen çok sayıdaki medreselerin bir kısmı günümüzde mevcut değildir. Tarihi belgelerde tespiti yapılan Bitlis merkezinde yer alan toplam medrese sayısı 14 adettir.

Bunlar;

1.1. Şekeriye (Şükriye) Medresesi; Günümüzde mevcut olmayan medresenin yapısal ve mimari özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Medrese, Şeref Han Bitlis-i H. 999-M. 1590-91 inşa edilmiştir.⁴ Medrese, XV. yüzyılın ikinci yarısında Bitlis doğumlu ve Bitlis hakimi Şeref Han'ın hizmetinde bulunarak bir süre Bitlis'te emirlik görevini yapan Şükri Bitlis-i adına yapılmış olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.⁵

1.2. Nuhiye Medresesi; Bitlis şehir merkezinde Hersan (Kurubulak) Mahallesi'nde yer alan medrese, H. 1112-M. 1700 yılında inşa edilmiştir.⁶ Medresenin banisi ve hamisi bilinmemektedir. Medrese günümüzde mevcut olmadığı için mimari özellikleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

1.3. Hacı Begiye Medresesi; Bitlis şehir merkezinde yer alan medrese, Şeref Han beylerinden Hacı Mehmet tarafından H. 848-M. 1544 yılında inşa edilmiştir.⁷ Külliye'nin bir parçası olan medrese dikdörtgen planlı ve oldukça küçük planlanmıştır. Medrese günümüzde mevcut değildir.

1.4. İdrisiye Medresesi; Bitlis şehir merkezi Zeydan Mahallesi Kureyşi Sokak'ta yer almaktadır. Şeref Han beylerinden Hacı Mehmet tarafından H. 999- M. 1591 yılında inşa edilmiştir.⁸ Medrese günümüzde mevcut olmadığı için mimari özellikleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

1.5. Kadiriye Medresesi; Bitlis şehir merkezi Kadiri Camii yanında inşa edilen medrese, günümüzde mevcut olmadığı için mimari özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.⁹ Medresenin banisi ve hamisi bilinmemektedir.

1.6. Ahlakiye Medresesi; Bitlis şehir merkez Gökmeşdan Mahallesi'ndeki Gökmeşdan Camii'nin zemin katı medrese olarak kullanılmaktadır. Cami ve medrese inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Medrese üzerindeki onarım kitabesinde cami ve medresenin 1801 yılında onarıldığı belirtilmiştir.¹⁰ Medresenin banisi ve hamisi bilinmemektedir. Medrese günümüzde mevcut olmadığı için mimari özellikleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

³ Köşklü 1999, 345.

⁴ Han 1971, 383.

⁵ Tekin 2021, 170; Serdar 2000, 209; 2013, 383.

⁶ Sedar 2000, 208; Uluçam 2002, 101.

⁷ Sedar 2000, 209; Uluçam 2002, 101.

⁸ Sedar 2000, 209; Tekin 2020, 40-49.

⁹ Sedar 2000, 209.

¹⁰ Sedar 2000, 209.

1.7. Gazi Bey Medresesi; Bitlis şehir merkezi Gazi Mahallesi tarihi Gaz Taş Köprüsü'nün yanında Gazi Camii'nin zemin katı medrese olarak kullanılmaktadır. Banisi ve hamisi belli olmayan yapı 1836 yılında inşa edilmiştir.¹¹ Medrese günümüzde mevcut olmadığı için mimari özellikleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

1.8. Haliliye Medresesi; Bitlis şehir merkezi Van Yolu üzerinde yer aldığı 1980 yılında tamamıyla yıkılmıştır. Haliliye Medresesi, inşa tarihi ve diğer mimari özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.¹² Medresenin banisi ve hamisi bilinmemektedir.

1.9. Hacı Ağa Medresesi; Bitlis şehir merkezi Aveh Mahallesi yer almaktadır. Günümüzde mevcut olmayan medrese H.1221-M. 1806 yılında inşa edilmiştir.¹³ Medresenin banisi ve hamisi bilinmemektedir.

1.10. Şerefiye-i Cedid Ağa Medresesi; Bitlis şehir merkezi Kızıl Mescit Mahallesi yer almaktadır. Günümüzde mevcut olmayan medrese inşa tarihi ve diğer mimari özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.¹⁴ Medresenin banisi ve hamisi bilinmemektedir.

1.11. İhlasiye Medresesi (Gök Meydan); Bitlis şehir merkezinde Gökmeşdan Mahallesi'nde yer alan İhlasiye Medresesi günümüzde sağlam bir durumdadır. Medresenin inşa tarihi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Medresenin giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre 1589 yılında inşa edildiği bilinmektedir.¹⁵ Ancak kitabedeki bu tarihin onarım tarihi olduğu medresenin 1216 yılında Selçuklular tarafından inşa edildiği görüşleri mevcuttur.¹⁶

1.12. Hatibiye Medresesi; Bitlis şehir merkezinde Zeydan Mahallesi'nde yer alan medresesi günümüzde sağlam bir durumdadır. Medresenin mimari form, mimari özellikleri ve inşa yapım malzeme ve tekniği dikkate alındığında XVI. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği düşünülmektedir.¹⁷ Medresenin banisi ve hamisi bilinmemektedir.

1.13. Yusufiye Medresesi; Bitlis şehir merkezi İnönü Mahallesi'nde yer almaktadır. Medrese, H. 1214-M. 1799 yılında Ağa-i Azban el-Hacı Yusuf Ağa bin el Hac Han Ahmet tarafından inşa edilmiştir.¹⁸ Yusufiye Medresesi, günümüzde sağlam bir konumdadır. Mülkiyeti Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğüne ait olup günümüzde çeşitli işlevler verilerek kullanılmaktadır.

2. Şerefiye Medresesi

Köklü kültürel birikime sahip olan kadim Bitlis kenti, XX. yüzyılın başlarına kadar yerel kent mimarisini koruyarak gelmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra gelişen sosyal ve kültürel dokunun değişime uğraması, birçok kurum ve kuruluşların işlevinin yitirilmesi sonucunda olumsuz etkilenen yapılardan biride medreselerdir. Sürekli değişen ve gelişen yapı sektörü betonarme yapı malzemesini kullanarak Bitlis kentinin yavaş yavaş özgün dokusunun değişmesine neden olmuştur. Kentteki envanter, tescil çalışmalarının ile koruma amaçlı imar planlarının zamanında hazırlanmayışı, kentteki sokak ve caddelerdeki yeraltı çalışmaları yapılması tarihi dokunun tahip olarak yok olmasına neden olmuştur.

¹¹ Sedar 2000, 209.

¹² Sedar 2000, 209.

¹³ Tekin 2021, 61.

¹⁴ Tekin 2021, 65.

¹⁵ Arık 1971, 47; Sedar 2000, 207.

¹⁶ Koçak 2019, 218, 219.

¹⁷ Sedar 2000, 207,208; Tekin 2020, 58; Öztürk-Bingöl 2013, 255-264.

¹⁸ Tekin 2021, 59.

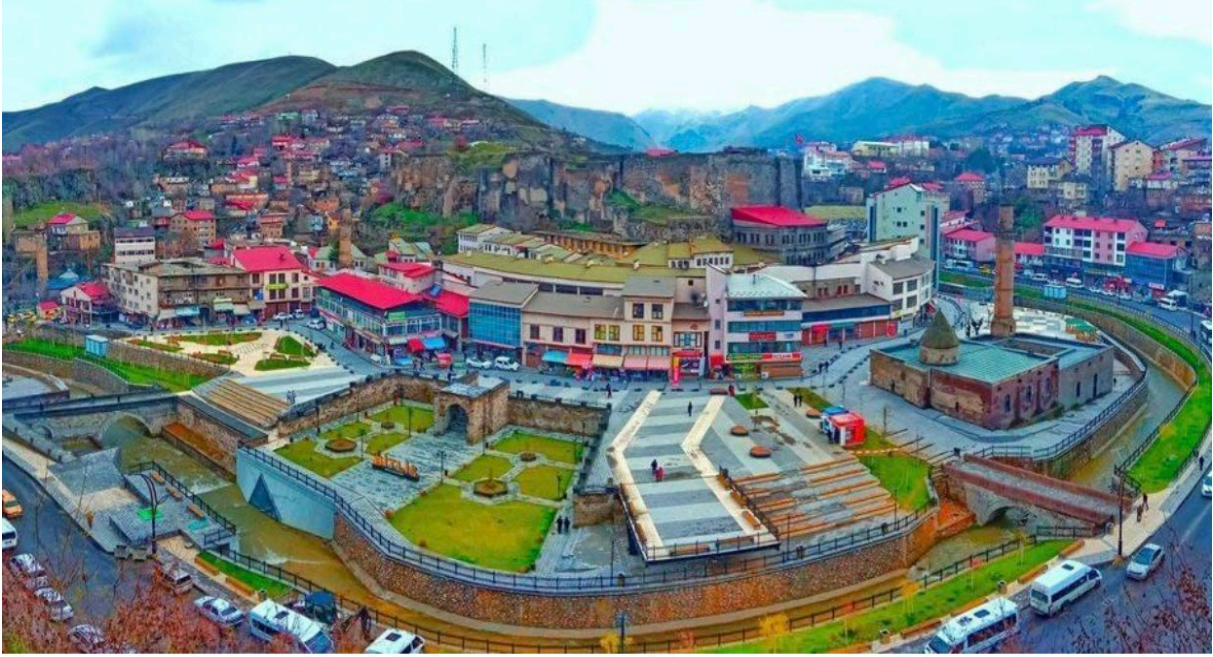
Bitlis şehir merkezinde geçen ve kentin mimari oluşumunda önemli rol oynayan iki çayın üzerinde tüm tarihi taş köprüleri betonarme yeni yapıları ile kapatılmıştır.

Res. 1: Bitlis Şehir İçi Dere Üzeri Betonarme Yapılaşma Genel Görünüşü (Ş. Öztürk, 2000).

1990 yılından itibaren kentte başlayan koruma çalışmaları 2000 yıllardan sonra hızlanarak devam etmiştir. Bu kapsamda başta Kültür ve Turizm Bakanlığı olmak üzere, Bitlis Valiliği, Bitlis Belediyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Karayolları Genel Müdürlüğü, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü vb. birçok kurum kültürel tarihi dokuyu korumak amacıyla çalışmaları yapmıştır.

Bu çalışmaların başında şehirlerarası ulaşım yolunun kent dışına çıkartılması, Bitlis kent içerisinde geçen iki çayın üzerindeki tüm muhdes betonarme özel ve kamu kurum binalarının tamamı 2022 yılına kadar yıkılarak temizlenmiştir (Res. 1-2).

Res. 2: Bitlis Şehir İçi Dere Üzeri İslah Çalışmaları Genel Görünüşü (Ş. Öztürk, 2023)

Bitlis şehir merkezinde geçen Bitlis Deresi (Kışla) ile Kömüs (Honur) Çayı'nın üzerindeki tarihi taş köprülerinin çevresindeki tarihi yapıların onarımı ve rekrasyon çalışmaları ilgili kurumlar tarafından yapılmıştır (Res. 1-2).

Şek. 3: Şerefiye Medresesi Genel Görünüşü (Ş. Öztürk, 2020)

Bitlis kentinin içerisinde geçen dereleri üzerindeki tarihi dokuya aykırı betonarme yapılarının yıkılarak temizlenmesi sonucunda ortaya çıkan tarihi dokunun onarılmasına yönelik çalışmalardan biri ise Şerefiye Külliyesi'dir.

Res. 4: Şerefiye Medresesi Genel Görünüşü ve Vaziyet Planı (Ş. Öztürk, 2020)

Şerefiye Medresesi'nin koruma projeleri 2020 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Ana Bilim dalı tarafından hazırlanmıştır. Medrese onarım çalışmaları ise 2020-22 yılları arasında yapılmıştır.

Şerefiye Külliyesi, Bitlis merkez Muştakbaba Mahallesi'ndeki çarşı meydanında Bitlis Deresi (Kışla) ile Kömüs (Honor) Çayı'nın birleştiği yerin güneybatısında oldukça engebeli bir zemine kurulmuştur. Şerefiye Külliyesi, cami, avlu, medrese, imaret, hazire, arasta, kümbet, taş köprü ve hamam mimari yapılarından oluşmaktadır.

Külliye'nin çekirdeğinde yer alan caminin doğusunda kümbet ve hazire, güneyinde medrese, dükkânlar, arasta, iki taş köprü ve külliye'den ayrı olarak hamam, kuzeyinde avlu, minare ve imaret, doğusunda ise Bitlis Kalesi'nin yalçın kaya kütleleri yer almaktadır. Külliye'nin doğu ve güney bölümleri Bitlis deresi ile sınırlanmıştır. Oldukça büyük bir alanda zemine kurulu külliye topluluğu Kömüs Çay ile tarihi Bitlis Kalesi'nin etekleri arasında bulunur (Res. 3-4).

Res. 5-6: Şerefiye Medresesi Vaziyet Planı (Ş. Öztürk, 2011)

Şerefiye Medresesi, Muştakbaba Mahallesi Ada No: 473, Parsel No: 4, Pafta No: 64'te yer almaktadır. Cami ile medrese arasında yaklaşık 2.30 m dar bir sokak yer almaktadır. Medresenin güneyi sonradan bitişik nizamda iki katlı olarak inşa edilen arasta yapısı, batısı oldukça eğimli doğal yaya sokağı, doğusu ise Kömüs Çayı ile sınırlıdır. Medrese onarımı yapıldıktan sonra günümüzde yöresel Bitlis yemeklerinin yapıldığı restoran olarak kullanılmaktadır (Res. 5-6).

Şerefiye Külliyesi'nin ana girişi taç kapısındaki kitabe ve vakfiyesine göre H. 935-M. 1528 yılında Şerefhanlar ailesinden Emir Şeref Bey tarafından inşa edildiği bilinmektedir (Res. 7-8).¹⁹ Külliye merkezinde yer alan cami, taş köprüler ve hamam dışındaki diğer külliye yapıları farklı amaçlar için kullanmasına rağmen sağlam olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Şerefiye Külliyesi'nin mülkiyeti Şemseddin Veli Evladının Şerefiye (Şeref Han) Camii ve Medresesi Vakfı aittir. Medrese, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu'nun 01.12.1989 tarih ve 317 sayılı kararı ile "Anıt" niteliğinde kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Medrese, 2018 yılına kadar ağır ve iş makinelerinin çalıştığı atölye olarak kullanılmıştır.

Yapıya ait esaslı koruma çalışmaları ilk aşaması olan Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanarak Van Kültür Varlıklarının Koruma Kurulu'nun 28.06.2012 tarih ve 174 sayılı kararı ile onaylanmıştır. Medrese onarım çalışmaları 2021 yılında tamamlanmış, yönelik hazırlanan revizyon restorasyon projesi ilgili kurum ve kurul tarafından 29.11.2021 tarih ve 2978 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

¹⁹ Tekin 2020, 168-170; Ulucam 2002, 32; Top 2010, 553-555; Erken 1977, 131-149.

Res. 7-8: Şerefiye Külliyesi Giriş Kapısı Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2021)

Onarım çalışmaları 2022 yılında tamamlanan medrese yapısı yöresel lokanta olarak, dükkânlar bölümü ise geleneksel el sanatları imal ve satışının yapıldığı yerler olarak Bitlis kültür ve turizmüne hizmet vermektedir.

2.1. Yapının İncelenmesi

2.1.1. Plan

Şerefiye Medresesi, plan tipolojisi olarak dikdörtgen planlı iki katlı ortası açık avlu şeklinde düzenlenmiştir. Medresenin doğu batı istikametindeki kot farkının fazla olması dolayısı ile doğu bölümü bodrum katı yaklaşık 5.00 m derinliğinde boydan boya dükkânlar yerleştirilmiştir. Böylece medresenin zemin kotunun tesviyesi yapılmıştır.

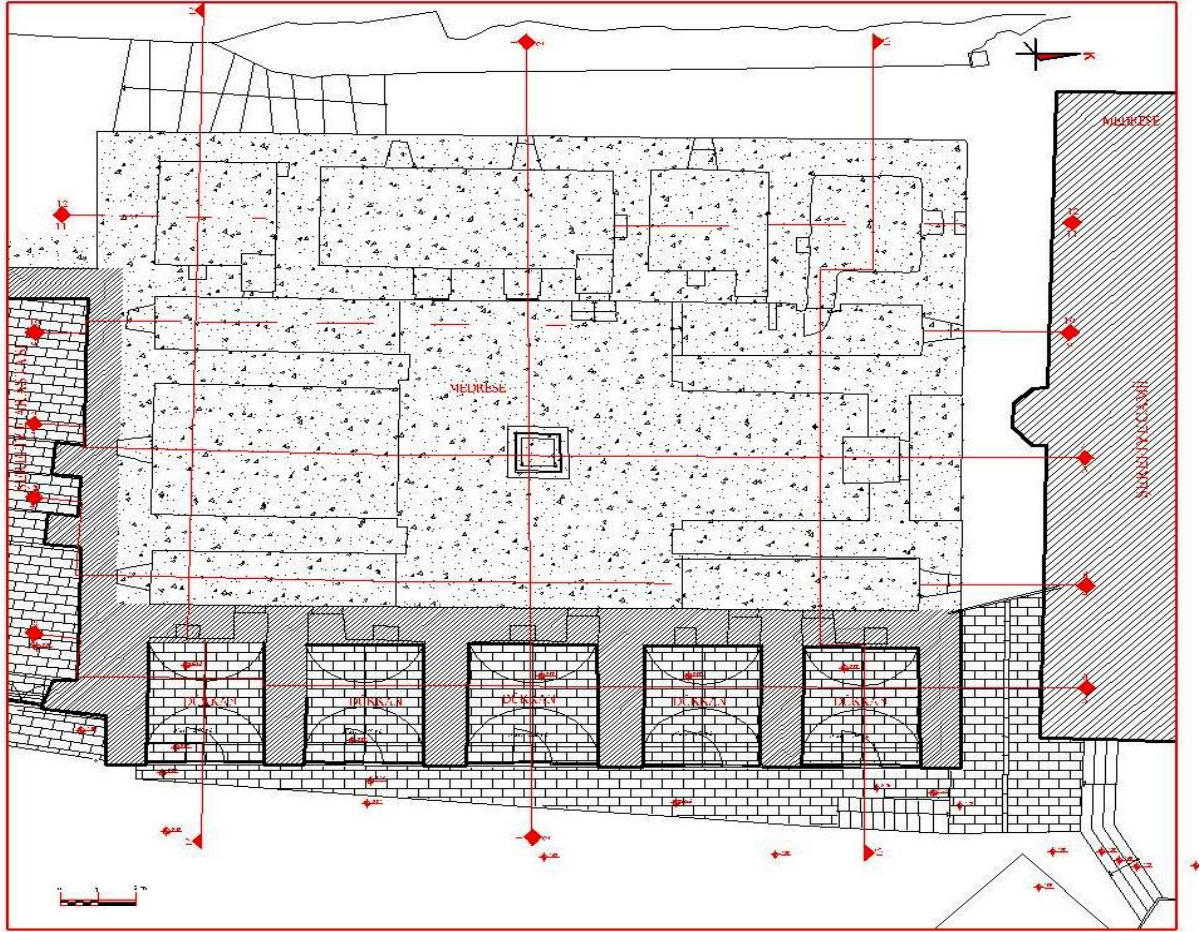

Res. 9: Şerefiye Medresesi ve Cami Kuzey Görünüşü (Ş. Öztürk, 2021)

Doğu cephesinde yer alan dükkânlar yaklaşık 3.15x3.80 m ölçülerinde dikdörtgen planlı doğu batı istikametinde üzeri sivri beşik tonoz kemer ile örtülüdür. Dükkânlara doğudan tek kanatlı kapı yardımıyla girilir (Res. 7-8). Medresenin kuzeydoğu köşesi ile dükkân zemin kotu arasındaki 1.88 m lik kot farkı 11 adet merdiven basamağı yardımı ile inilerek sağlanmaktadır.

Şerefiye Medresesi'ne giriş kuzey beden duvarının ortasında yer alan 1.43x3.94 m ölçülerindeki sivri kemer nişi içerisinde yerleştirilen 1.20 m genişliğindeki çift kanatlı ahşap kapı yardımıyla eyvana girilir. Medrese giriş eyvanı 3.95x5.29 m ölçülerinde dikdörtgen planlı kuzey güney istikametinde üzeri sivri beşik tonuz ile örtülüdür (Res. 9-10).

Res. 10: Şerefiye Medresesi Bodrum Kat Restorasyon Planı (Ş. Öztürk, 2021)

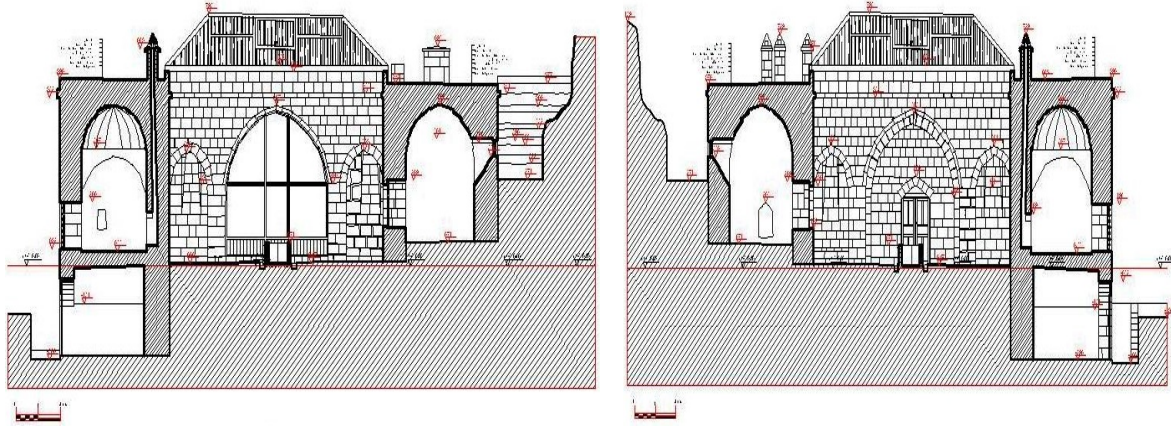
Giriş eyvanının güneyi medresenin açık avlusu ile doğrudan ilişkilidir. Medresenin merkezinde yer alan açık avlu 7.06x9.66 m ölçülerinde dikdörtgen formundadır. Açık avlunun ortasında 1.15x1.15 m ölçülerinde kare planlı bir havuz yer almaktadır. Açık avlunun güneyi giriş eyvanı aksı üzerinde 4.11x6.89 m ölçülerindeki eyvanın güney beden duvarının ortasında yer alan mazgal pencere sonradan medreseye bitişik nizamda inşa edilen arastanın beden duvarı inşası ile kapatılmıştır (Res. 10-16).

Medrese açık avlusunun kuzey ve güney aksında yer alan her iki eyvanın doğu ve batısı eyvan duvarı boyunca yaklaşık 1.70x6.75 m ölçülerinde dikdörtgen planlı dört koridor kuzey güney istikametinde gelişen üzeri sivri beşik tonuz ile örtülüdür. Koridorların kuzey beden duvarının ortasındaki mazgal pencereler açık, güneydeki koridorların pencereleri ise kapatılarak günümüzde niş olarak kullanılmaktadır (Res. 10-12).

Res. 11-12: Şerefiye Medresesi Onarım Öncesi Dükkân İç Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2011)

Avlu zemini ile dört koridor zemin arasındaki 0.50 m'lik kot farkı iki merdiven rıhtı ile aşılmıştır (Res. 10). Açık avlunun batı duvarına açılan 0.82 m genişliğindeki ahşap tek kanatlı kapı yardımıyla 3.13x7.92 m ölçülerinde gelişen dikdörtgen planlı mekâna girilir. Bu mekânın üzeri kuzey güney istikametinde devam eden sivri beşik tonoz ile örtülüdür. Bu mekânın batı beden duvarında benzer mimari özelliklerde içten 0.77 m dıştan 0.40 m ölçülerinde iki adet mazgal pencere yer almaktadır. Mekânın kuzey duvarının ortasında 0.70 m genişliğinde 0.34 m derinliğinde bir niş, doğu açık avlu duvarında ise iki adet benzer mimari özellikte 1.00 genişlikte pencere yer almaktadır (Res. 14).

Res. 13-14: Şerefiye Medresesi Restorasyon A-A ve B-B En Kesitleri (Ş. Öztürk, 2021)

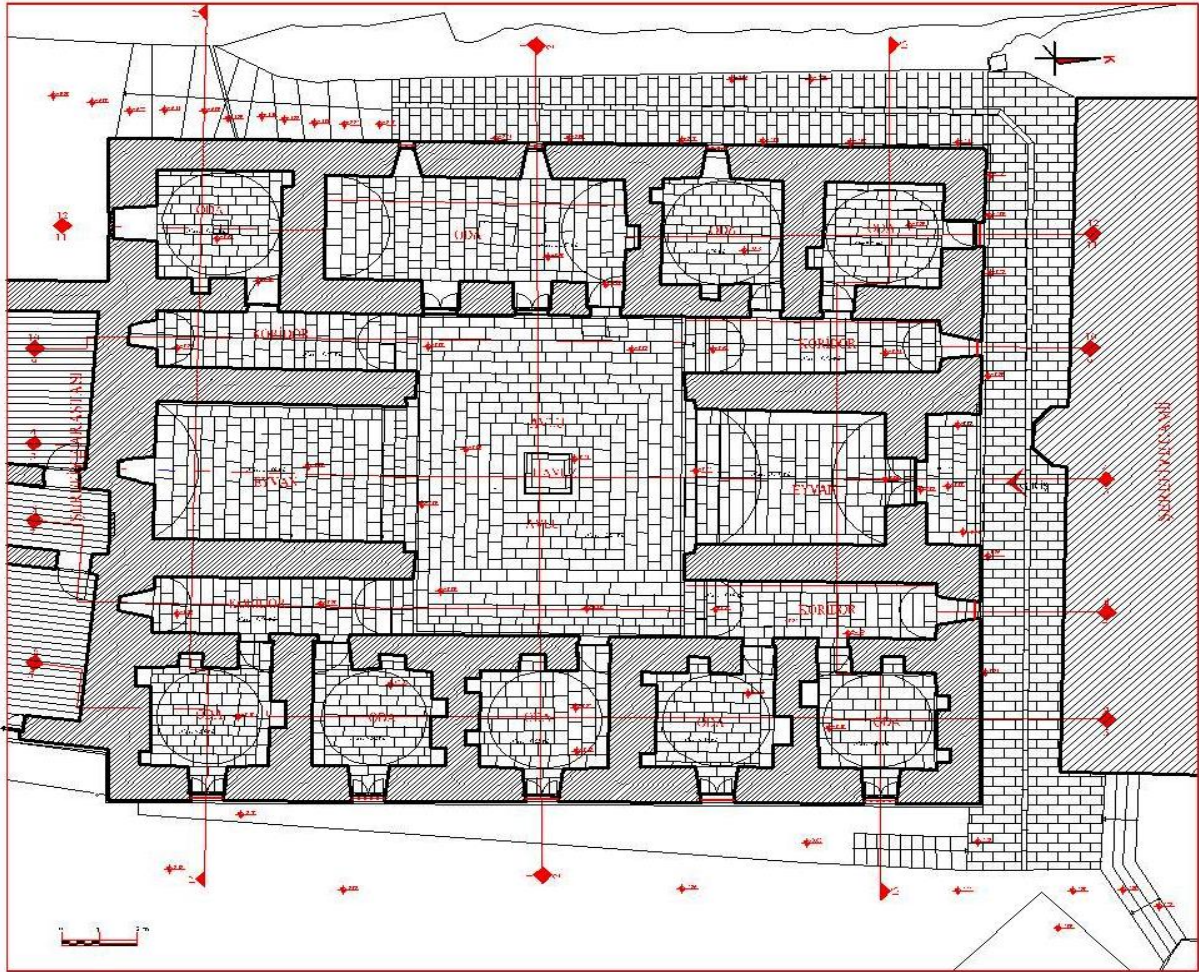
Bu mekânın kuzeyinde yer alan diğer mekâna koridordan 0.80 m genişliğindeki 3.15x3.15 m ölçülerindeki kare planlı mekâna tek kanatlı ahşap kapı ile girilir. Bu mekânın üzeri basık kubbe ile örtülüdür. Mekânın kuzeybatı köşesinde bir niş, batı beden duvarının ortasında bir mazgal pencere ve doğu duvarında ise bir niş bulunur.

Kuzeybatıdaki mekâna kuzeybatı koridordan açılmış 0.75 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı yardımıyla 3.10x3.10 m ölçülerindeki kare planlı üzeri basık kubbe ile örtülü mekâna girilir.

Res. 15: Şerefiye Medresesi Onarım Sonrası Doğu Görünüşü (Ş. Öztürk, 2022)

Mekânın güney duvarında bir niş ile kuzey duvarının ortasında ise 0.85 m genişliğinde düz bir pencere yer almaktadır (Res. 10-16). Medresenin batı aksının üzerinde yer alan güneybatı köşesindeki mekâna güneybatı koridoru duvarında açılan 0.77 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı yardımıyla 3.20x3.20 m ölçülerindeki kare planlı mekâna girilir. Bu mekânın üzeri kubbe ile örtülüdür. Mekânın kuzeybatı köşesinde ve doğu duvarında birer niş vardır. Mekânın güney beden duvarının ortasında bir adet mazgal pencere yerleştirilmiştir (Res. 16).

Res. 16: Şerefiye Medresesi Zemin Kat Restorasyon Planı (Ş. Öztürk, 2021)

Medresenin doğu beden duvarına paralel aynı aks üzerinde yaklaşık aynı ölçü ve mimari özellikte olan beş ayrı mekâna açık avlu ve kuzeydoğu ve kuzeybatı koridorlarındaki kapılar yardımıyla girilir. Ortadaki mekâna açık avluda 0.75 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı yarımıyla 2.95x3.35 m ölçülerindeki yaklaşık kare planlı mekâna girilir. Mekânın batı duvarının ortasında bir, güney duvarında ise iki toplam üç adet niş, doğu duvarının ortasında ise 1.00 m genişliğine pencere yer almaktadır (Res. 16).

2.1.2. Cepheler

Şerefiye Medresesi'nin doğu cephesi yaklaşık 9.00 m yüksekliğinde, 22.95 m uzunluğunda oldukça hareketlidir. Doğu cephesinin bodrum katında aynı yatay aks üzerinde yer alan beş adet benzer mimari özellikteki dükkân girişleri 3.55 m genişliğindedir. Dükkân köşeleri zeminden 1.80 m üzengi seviyesine kadar yükselerek yarıçapı 2.26 m olan sivri kemer ile çevrelenmiştir (Res. 17-18).

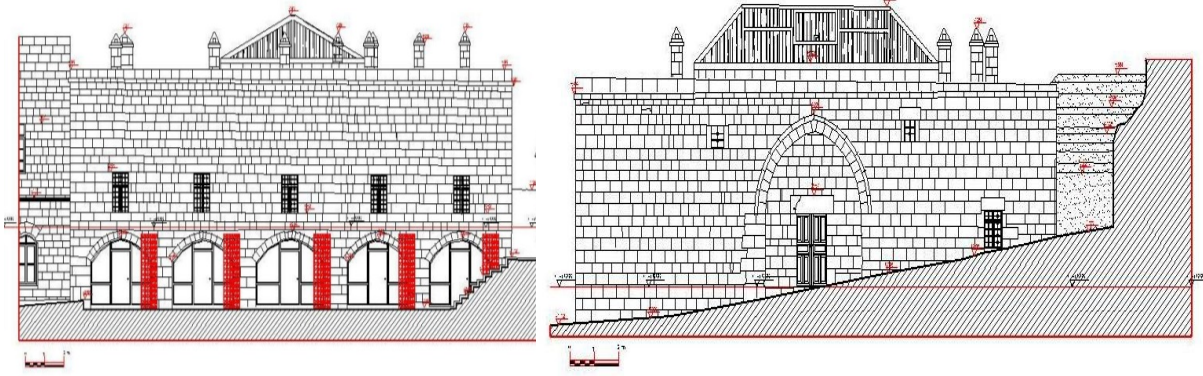
Her dükkân giriş kapısı üzerinde yer alan medrese pencereleri 0.84 m genişliğinde 1.50 m yüksekliğinde aynı yatay aks üzerinde yer almaktadır. Üzeri düz lento ile geçilen pencereler lokma geçmeli metal korkuluklar ile dükkân girişleri 2.75 m yüksekliğinde akordion metal korkuluk ile donatılmıştır (Res. 19-20). Medresenin kuzeydoğu köşesindeki düşey kot farkı 10 adet merdiven basamağı ile geçilmektedir. Yapını doğu beden duvarı zeminden 8.50 m yükselerek 0.10 m dışa taşıntılı tek düz saçak 0.45 m yükselerek düz dama geçiş yapmaktadır (Res. 15-16).

Res. 17-18: Şerefiye Medresesi Onarım Sonrası Doğu ve Kuzey Görünümleri (Ş. Öztürk 2022)

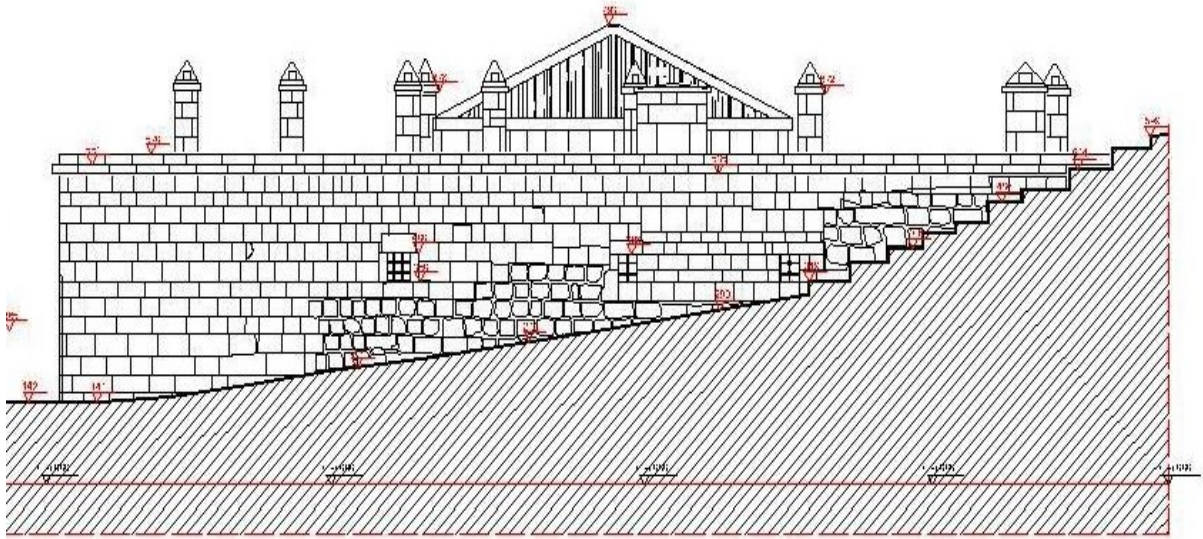
Medresenin kuzey giriş cephesinin doğu ve batı köşeleri arasında yaklaşık 2.44 m kot farkı vardır. Kuzey cephesi 19.75 m uzunluğunda cephenin ortasında yer alan giriş ana kapısı sivri kemer nişi içerisinde yer almaktadır. Kemer nişi zeminden 2.10 m yükselerek kemer üzengi seviyesinde yarıçapı 2.41 m olan sivri kemer nişi içerisinde düz lentolu iki ahşap kanatlı giriş kapısı yer almaktadır. Giriş kemerini her iki yanında simetrik olarak yer alan 0.50 m genişliğinde ve 0.60 m yüksekliğinde metal lokma geçmeli korkuluklu mazgal pencereler yer almaktadır.

Giriş kapısının batı yanında 0.75 m genişliğinde ve 1.05 m yüksekliğinde metal lokma geçmeli korkuluklu dikdörtgen formlu pencere yer almaktadır. Kuzey cephesi zeminden yaklaşık 6.33 m yükselerek 0.10 m dışa taşıntılı tek düz saçak 0.45 m yükselerek düz dama geçiş yapmaktadır. Kuzey cephesinin batı köşesi zeminden 2.25 m yüksekliğe kadar pahlı bir yapıya sahiptir (Res. 20).

Res. 19-20: Şerefiye Medresesi Restorasyon Doğu ve Kuzey Cepheleri (Ş. Öztürk 2021)

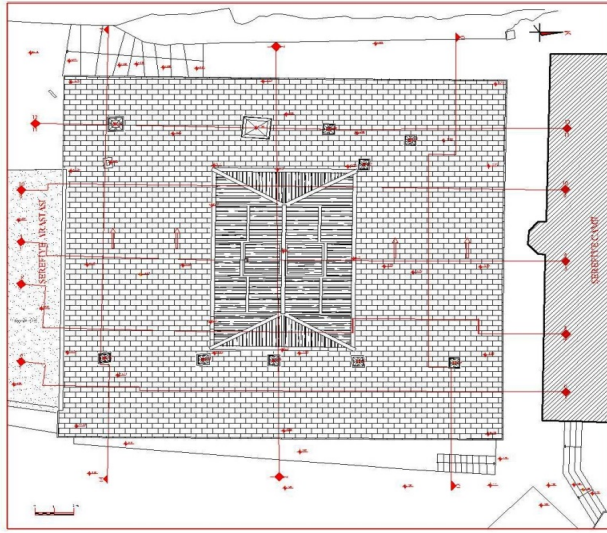
Medresenin batı cephesi oldukça eğimli olup kuzey cephe yüksekliği 4.30 m ile güney köşesi sıfır kotundadır. Patika olarak da kullanılan bu bölüm bir kısmı merdiven basamaklı bir yapıda planlanmıştır. Cephede iki simetrik olarak yer alan 0.40 m genişliğinde ve 0.50 m yüksekliğinde metal lokma geçmeli korkuluklu mazgal pencereler yer almaktadır. Cephede 0.50 m genişliğinde ve 0.50 m yüksekliğinde metal lokma geçmeli korkuluklu kare formlu pencere yer almaktadır (Res. 21).

Res. 21: Şerefiye Medresesi Batı Cephe Restorasyon (Ş. Öztürk, 2021)

2.1.3. Düz Dam Örtü Sistemi

Şerefiye Medresesi, düz dam planı 19.98x22.93 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olarak doğu batı istikametinde düzenlenmiştir. Düz damın ortası açık avlu şeklinde planlanmıştır. Medrese işlevlendirme çalışmalarında açık olan avlunun üzeri 7.48x10.07 m ölçülerinde dikdörtgen formunda metal taşıyıcı sistemden oluşan kırma çatı formundan şeffaf cam kaplamalı olarak yeniden tasarlanmıştır (Res. 22).

Res. 22-23: Şerefiye Medresesi Düz Dam Restorasyon Planı ve Aydınlık Feneri Görünüşü (Ş. Öztürk, 2022)

Metal kırma çatı sistemi açık avlu 0.30 m yüksekliğindeki parapet üzerinde yaklaşık 1.80 m. yüksekliğindedir. Kırma metal ve şeffaf cam kaplamalı çatı üzerinde bazı bölümler açılır kapanır şeklinde tasarlanıp özellikle yaz aylarından iç mekânın hava sirkülasyonu sağlanmaktadır (Res. 23).

Res. 24-25: Şerefiye Medresesi Düz Dam ve İç Avlu Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2011-22)

Düz damın tamamı doğu yönüne doğru eğimli olup Diyarbakır erkek bazalt taş kaplamalı olarak yonu taş kaplamalı inşa edilmiştir. Düz damın çevresi tek kademeli düz saçak ile çevrelenmiştir. Düz dam üzerinde 11 adet 0.60x0.60 m ölçülerinde kare planlı ve 1.45 m yüksekliğinde şapkmalı bacalar yer almaktadır (Res. 23-25). Şerefiye Medresesi, oldukça yalın bir yapıda inşa edilmiş olup süslemeye yer verilmemiştir.

3. Medrese Onarım Çalışmaları

Şerefiye Medresesi'nin onarım çalışmaları, medresenin mülkiyet sahibi olan Şemseddin Veli Evladı Şerefiye (Şeref Han) Camii ve Medresesi Vakfı, Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü, mesleki denetimi mimari proje müellifi ve ilgili yüklenici firmanın teknik

elemanlarının eş güdümlü işbirliği kapsamında 2019-21 yılları arasında yapılarak tamamlanmıştır.

Res. 26: Şerefiye Medresesi Doğu Görünüşü (Ş. Öztürk, 2011)

Yüklenici firma, Şerefiye Medresesi'nin koruma raporu kapsamında, alanında gerekli can, mal güvenliğini ve diğer zaruri önlemleri alarak çalışmaya başlamıştır. Onarımın ilk aşamasında, yapının içerisinde uzun süreden beri kullanılan atölye ağır iş makinelerinin montaj aparatlarının sökülerek çıkartılması ve tüm mekânların temizliği yapılmıştır (Res. 26-28).

Res. 27-28: Şerefiye Medresesi Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2021)

Medresenin tüm dış beden ve iç mekân duvarlarına güvenli çalışma yapabilmek amacıyla ahşap iskele kurulmuştur. Medreseyi oluşturan tüm mekânları beden duvar satırları yakın dönemlerde çimento katkılu yüzeydeki harçlar uzman elemanların denetiminde duvar, tonoz ve kubbelerin raspaları yapılmıştır.

Ortaya çıkan özgün medrese beden taş duvarları, pencere, niş ve soba bacası yuvalarının onarımı ve duvar derz dolgusu restorasyon projesindeki ölçü ve ilkelere bağlı kalınarak onarımı yapılmıştır (Res. 27-30).

Res. 29-30: Şerefiye Medresesi Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2021)

Medresenin kubbe, tonoz taşıyıcı ve örtü sisteminin raspa, temizlik bakım ve onarımı yapıldıktan sonra kireç katkılı harç ile sıvası yeniden yapılmıştır. Medresenin tüm kapı ve pencere ahşap kanat ve kasa doğramaları yenide imal edilmiş, pencere ve kapı metal koruluk ve diğer aksesuarların bakım, onarım yeniden imalatları yapılmıştır (Res. 31-32).

Res. 31-32: Şerefiye Medresesi İç Mekân Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2021)

Medrese açık avlu ve tüm mekânların zemin kaplaması yakın dönemlerde yapılan beton ve özgün olmayan taş kaplamaları sökülerek özgün zemin kotu ve su drene künk ve pöhrenkleri ortaya çıkmıştır. Zemin tesviyesi yapılarak su gider künkleri ve tesisatı döşemesi yeniden yapılarak zemin kaplaması Diyarbakır yonu erkek bazalt taş yardımıyla yeniden yapılmıştır.

İskele kurulan medresenin tüm cephelerini yüzey ve derz temizliği yapılmış, daha sonra tüm cephelerin bakım, onarım ve derz dolguları düzenli bir şekilde yapılarak tamamlanmıştır.

Res. 33-34: Şerefiye Medresesi Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2021)

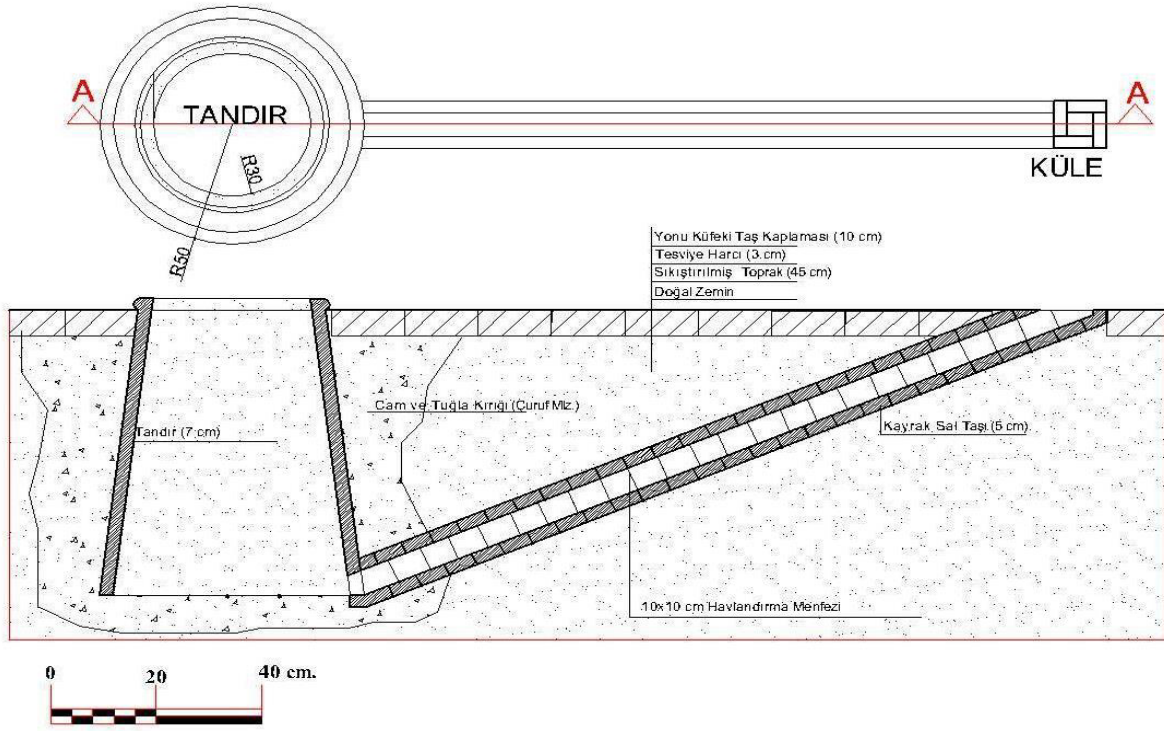
Medresenin düz dam örtü sistemi farklı dönemlerde beton ve ahşap uygulamaları ile özgün yapısı tamamıyla deforme olmuştur. Aslına uygun olmaya yapılan tüm uygulamalar düzenli bir şekilde söküldükten sonra restorasyon projesindeki malzeme katmanları uygulaması yapılarak su sızmalarını önlemek üzere iki katlı izolasyon membranı kullanılmıştır.

Res. 35-36: Şerefiye Medresesi Düz Dam Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2021)

Düz dam yağmur ve kar sularının tahliyesi için doğuya doğru eğim verilmiştir. Medresenin elektrik ve mekanik tesisat sistemi yeniden onaylı hazırlanan tesisat projesine uygun armatürleri uzman teknik elemanlar denetiminde yapılmıştır (Res. 33-36).

Res. 38: Şerefiye Medresesi Zemin Kat Tandır Detay (Ş. Öztürk, 2022)

Res. 39-40: Şerefiye Medresesi Zemin Kat Tandır Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2022)

Medresenin kuzeydoğu köşesindeki 2.87x3.11 m ölçülerinde yaklaşık kare planlı mekân lokanta idari ofis hemen güneyindeki aynı mimari yapıdaki mekân ise mutfak olarak düzenlenmiştir.

Medresenin kuzeybatı köşesindeki 3.10x3.10 m ölçülerindeki kare planlı mekân içerisine gerekli temiz, kirli, pis, soğuk ve sıcak su tesisat ile zorunlu lavabo ve temizlik armatürleri özgün duvar ve zemin kaplamasına zarar vermeden üç lavabo ile üç adet wc yerleştirilmiştir.

Res. 41-42: Şerefiye Medresesi Zemin Kat Kullanım Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2022)

Bu mekânın güneyinden aynı ölçülerdeki mekân ise aynı mimari özelliklerde düzenlenen mekan bay ve bayan lavabo ve wc olarak yeniden düzenlenmiştir. Medresenin açık avlu bölümü ve diğer bağımsız mekânlara ahşap doğramalı masa ve sandalye tefriş yapılarak yaklaşık 134 kişiye hizmet amaçlı olarak düzenlenmiştir (Res. 41-46).

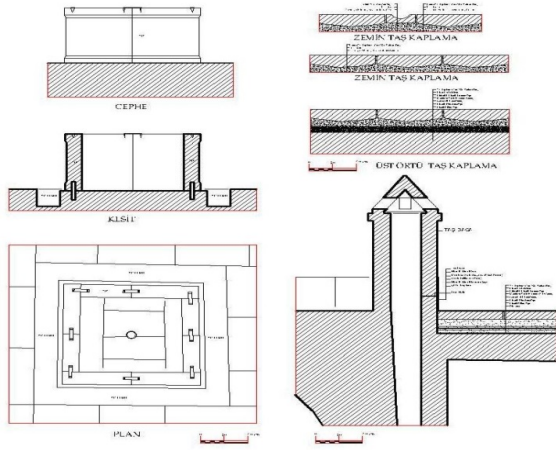
Res. 43-44: Şerefiye Medresesi Zemin Kat Kullanım Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2022)

Res. 45-46: Şerefiye Medresesi Zemin Kat Kullanım Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2022)

5. Yapım Tekniği ve Malzeme

Şerefiye Medresesi'nin beden ve bölme duvar kalınlığı yaklaşık 1.10 m olup her iki yandan yaklaşık 0.30 m kalınlığında Bitlis küfeki yonu taş, bazalt taş, kaba yonu taş, moloz taş dolgu yığma duvar tekniği ile inşa edilmiştir. Medrese inşasında yonu taş, kaba yonu taş, moloz taş, ahşap ve metal malzeme kullanılmıştır.

Res. 47-48: Şerefiye Medresesi Havuz, Baca, Zemin Kaplaması Detayları ve İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk, 2022)

4.1. Bitlis Küfeki Yonu Taş: Medrese ve dükkânlar bölümlerinin beden ve ara bölme duvarları, kemer yapımı, zemin ve düz dam kaplamasında, saçak ve açık avlu havuz kullanılmıştır (Res. 47-48).

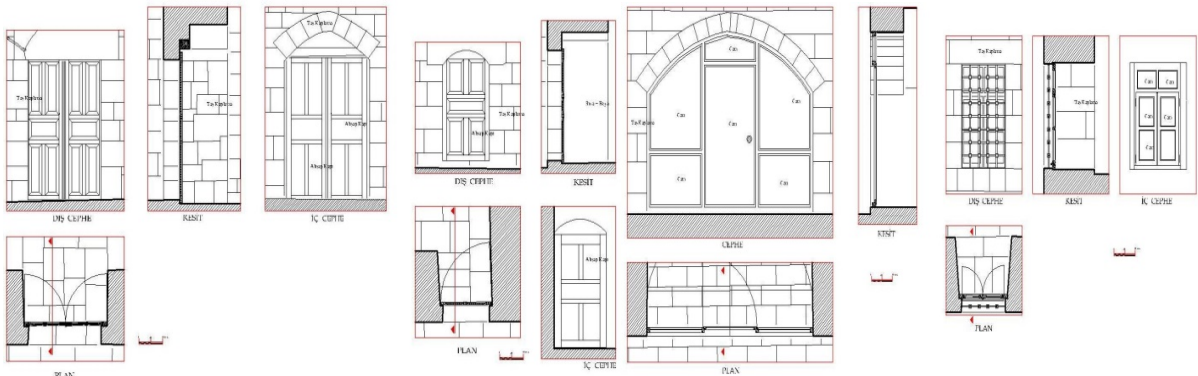
4.2. Bazalt Yonu Taş: Medrese mekanları ve dükkânların zemin kaplamasında dışı bazalt taş kullanılmıştır.

4.3. Kaba Yonu Taş: Medrese ve dükkânlar bölümlerinin kubbe ve tonoz yapımından kaba yonu taşı kullanılmıştır.

4.4. Moloz Taş: Medrese ve dükkânlar bölümlerinin beden duvarlarının iç bölümünün kireç harçlı dolgusunda kullanılmıştır.

4.5. Ahşap Malzeme: Medrese ve dükkânlar bölümlerinin kapı ve pencere kayıt ve kanatlarının doğrama imalatlarında ahşap malzeme kullanılmıştır (Res. 49-52).

4.6. Metal Malzeme: Medrese ve dükkânlar bölümlerinin aksesuar aparatları, pencere korkuluklarında, lokma demir donatılarında ve teçhizatında kullanılmıştır. Medrese açık avlu bölümünün imalatında metal malzeme kullanılmıştır. Medrese ve bodrum kat dükkânlar bölümünün iç ve dış duvar satırları derz dolgulu sıvasız kubbe ve tonoz yapı elemanların ise kireç harcı ile sıvalıdır. Yapı onarım çalışmalarında bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır.²¹

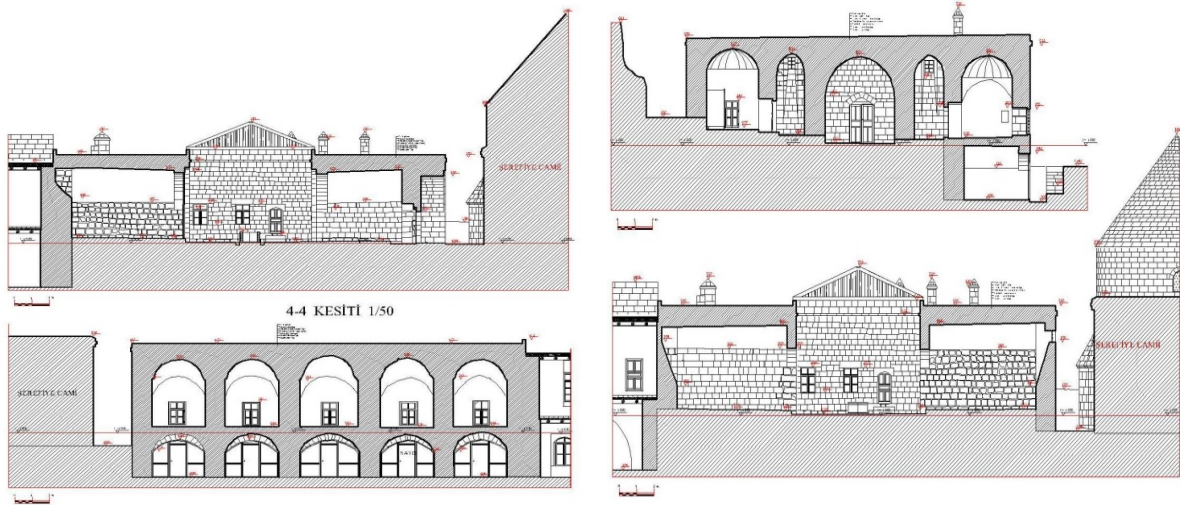

Res. 49-50: Şerefiye Medresesi Kapı Pencere Detayları (Ş. Öztürk, 2021)

Yapıda kullanılan yöresel küfeki taşı Bitlis merkez Herson geleneksel taş ocaklarından temin edilerek, usta ve işçiler tarafından işlenerek yapıda kullanılmıştır (Res. 51-52). Yerel

²¹ Öztürk 2021, 5-40.

Bitlis küfeki taşının mukavemet ve sertliği yapılan deneylerde tek eksenli basınç mukavemeti değeri (Ortalama: 83,93 MPa) olarak tespit edilmiştir.

Res. 51-52: Şerefiye Medresesi Boy Kesitleri (Ş. Öztürk, 2021)

Yerel Bitlis küfeki taşının işlenebilirlik (sertlik) derecesinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kullandığı sertlik derecesi cetveline göre 2.00 olduğu tespit edilmiştir.²²

Onarımda Kullanılan Harç Numunesi Analiz Karışım Oranları;

% 28-30 oranında sönmüş ve bekletilmiş kaymak kireç malzeme.

% 25-27 oranında taş tozu malzeme.

% 40-43 oranında temiz su ile yıkanmış ince dere kumu.

6. Sonuç

Van Gölü Havzası'nda önemli bir yer sahip olan Bitlis ve çevresi anıtsal ve yöresel mimari eserler bakımından adeta henüz tam anlamıyla keşfedilmemiş bir kültür hazinesi gibidir. Mimari açıdan birer tapu niteliğindeki çok farklı uygarlıklara ve değişik inançlara ait her türden mimari eserler bölge ve Anadolu mimarisinde önemli bir yere sahiptir.

Son bir asır içerisinde kadim Bitlis kentindeki çarpık mimari yapılaşmanın sonucunda kentin özgün mimari dokusunu tahrip etmesine rağmen, kültürel yapılar çeşitliliği ve zenginlik bakımından bölgenin önemli kültürel kentlerinden biridir. Doğu ile Güneydoğu bölgeleri arasında adeta bir geçit olan Bitlis'in Osmanlı döneminde Şeref Hanlar tarafından uzun bir süre idare edilmiştir. Bu dönemde Şeref Hanlar tarafından Bitlis merkezde çok sayıda başta dini olmak üzere sivil ve askeri yapılar bina edilmiştir. Bu yapılardan biri ise XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen Şerefiye Külliyesi'dir. Külliyenin önemli bir bölümü olan medrese konum, mimari özellikleri bakımından bölge ve Anadolu Osmanlı dönemi medreseleri içerisinde önemli bir yeri vardır. Şerefiye Medresesi, mimari plan tipolojisi olarak dikdörtgen planlı iki katlı ortası açık avlu şeklinde yöresel Bitlis Küfeki taşı kullanılarak inşa edilmiştir. Bodrum katında dükkânlar, zemin katında ise medrese mekânlarının oluşturduğu yapı, 2018 yılına kadar amacı dışında ağır iş makinalarının içerisinde yer aldığı atölye olarak kullanılması yapının hem mimari yapısına hem de yapısal durumunun olumsuz etkilemiştir.

Şemseddin Veli Evladının Şerefiye (Şeref Han) Camii ve Medresesi Vakfı'nın aldığı karar ile 2018-22 yılları arasında medresenin onarımı tamamlanmıştır. Günümüzde medresenin dükkanlar bölümü geleneksel Bitlis el sanatları yapım ve satış birimi olarak,

²² İstanbul Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi 2023, 1-20; Öztürk 2023, 114-117.

medrese bölümü ise geleneksel yöre yemeklerinin yapıldığı bir restoran olarak hizmet vermektedir. Şerefiye Medresesi, Bitlis kültür ve turizimine önemli kazanımlar sağlamasının dışında geçmiş ile bugün ve gelecek arasında bir kültür köprüsü oluşturduğu kaatindeyim.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyaneder. / The author declare no conflict of interest.

Kaynakça

- Arık, O. 1971, Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesans'ı, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Erken, S. 1977, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C. II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Han, Ş. 1971, *Şerefname, C. I*, (M. Emin Bozarıslan, Çev.), Ant Yayınları, İstanbul.
- İstanbul Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Vakıf Kültür Varlıklarını Koruma, Uygulama ve Araştırma Merkezi-KURAM Prof. Dr. Ahmet Refik ERSEN Restorasyon ve Konservasyon Laboratuvarı 2023, Geleneksel Bitlis Küfeki Taşı Sertlis ve İşleyebilirlik Raporu (25.05.2023), Rapor No, 634, 1-7.
- Koçak, Z. 2019, "XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis Camileri ve Mescitleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 51, 73,98. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/756131>.
- Köşklü, Z. 1999, *XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Reyhanlı, T. 1976, *Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Öztürk, Ş. 2021, *Bitlis Şerfiye Külliyesi (Medrese) Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon Raporu*, Van, 5-40.
- Öztürk, Ş. 2022, *Bitlis Şerfiye Külliyesi (Medrese) Restorasyon (Mekân Kullanımı) Raporu*, Van, 1-17.
- Öztürk, Ş. ve Bingöl, Y. 2013, "Hatibiye Medresesi Restorasyonu", *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (04-07 Ekim 2011)*, Bursa, 255-264.
- Sedar, M. T. 2013, *Şehr-i Bitlis*, Bitlis Belediyesi Kültür Yay, Bitlis.
- Sedar, M. T. 2000, *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis Valiliği Yayınları, Bitlis.
- Sözen, M. 1975, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tekin, R. 2021, Vakıf Kayıtları Ekseninde Bitlis'in Kültürel Mirası, Hece Yayınları, İstanbul.
- Tekin, R. 2020, *Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'ne Göre Bitlis Vakıfları*, Yüzüncü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Top, M. 2010, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde. Cilt. 38, s. 553-555. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Uluçam, A. 2002, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II-Bitlis*, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara.

Atıf / Citation: Sadıç, F. 2024, "Tâbilik-Metbûluk Mûnasebetleri Çerçevesinde Sultan Sancar Devri Selçuklu Paraları", *Amisos*, 9/ Prof. Dr. Ergin AYAN'a Armağan Özel Sayısı, ss. 67-81, DOI: 10.48122/amisos.1478354

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./ pp. 67-81
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1478354

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/Received: 04. 05. 2024
Kabul Tarihi/Accepted: 16. 07. 2024

TÂBİLİK-METBÛLUK MÛNASEBETLERİ ÇERÇEVESİNDE SULTAN SANCAR DEVRİ SELÇUKLU PARALARI¹

SELJUK COINS DURING THE ERA OF SULTAN SANJAR IN THE CONTEXT OF VASSALAGE-SUZERAINTY RELATIONS

Fatih SADIÇ*

Öz

Ortaçağ İslâm coğrafyasında siyasî yapılar arasındaki tâbilik-metbûluk mûnasebetlerinin tam ve doğru olarak anlaşılmasında sikkeler önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu devirde tâbî bir hükümdar veya emîrin hutbede olduğu gibi darp ettirdiği sikkelerde de halifeden sonra metbû hükümdarı ad lakap ve unvanlarıyla birlikte zikrettirmek zorunda olması tâbilik (vasallık) hukukunun gereklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde adının zikredildiği sikkelere bakılarak bir metbû hükümdarın hâkimiyet sahasının genişliği de tespit edilebilmektedir.

Sancar, 490/1097 yılında ağabeyi Sultan Berkyaruk tarafından Horâsân melikliğine tayin edilmesinden itibaren bir yönetici olarak altmış yıl hüküm sürmüştür. Bu sürenin ilk 22 yılını *Horâsân Meliki* unvanıyla vasal bir statüde, son 38 yılını ise Büyük Selçuklu tahtında oturan metbû bir hükümdar olarak geçirmiştir. Nitekim Sancar'ın darp ettirdiği sikkelerde de bu durumu müşahede etmek mümkündür. Melik Sancar, hutbelerde ve sikkelerde tâbilik hukukunun bir gereği olarak sırasıyla Büyük Selçuklu tahtına oturan ağabeyleri Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar'ın isimlerini zikrettirmiştir.

¹ Bu çalışma yazarın "Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilatı ve Kültür Hareketleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Dr., Tarih Öğretmeni, Türk Telekom Anadolu İmam Hatip Lisesi, Amasya/Türkiye. E-posta: fatih_212@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0384-6541>

Öyle görünüyor ki, Sancar'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçmesiyle birlikte kestirdiği sikkelerde belirgin değişiklikler olmuştur. Artık o, vasal bir *melik* değil, sınırları doğuda Kaşgar'dan batıda Bizans ve Mısır'a kadar uzanan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun *En Büyük Sultan*'ı olmuştur. Bundan böyle darp ettirdiği sikkelerde halifeden gayri hiçbir hükümdarın adını zikretmek mecburiyetinde olmadığı gibi bilakis onlarca tâbî hükümdar ve melikin, paralarında ismine yer vermek zorunda oldukları metbû bir hükümdar haline gelmiştir. Dolayısıyla bu çalışmamızda, Sultan Sancar devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbî devletler ve atabegliklerden; Gazneliler, Batı Karahanlılar, Irak Selçuklu Devleti, Bâvendiler, Fars Atabegliği, Musul Atabegliği ve Dimaşk Atabegliği'nin bastırdıkları paralardan bazılarını inceleyerek tâbîlik-metbûluk münasebetlerinin sikkeler üzerindeki şeklini ve mahiyetini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Sikke, tâbîlik-metbûluk, Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Sancar, Meskûkât

Abstract

In understanding the precise and accurate nature of the vassalage-suzerainty relations among political structures in the medieval Islamic geography, coins play a significant role. In this era, one of the requirements of vassalage law appears to be that a subordinate ruler or emir must mention the name, epithets, and titles of the suzerain monarch after the name of the caliph in the khutbah and on the coins he mints. By examining the coins on which his name is mentioned, one can determine the extent of a suzerain ruler's sphere of influence.

Sancar, appointed as the ruler of Horasan by his brother Sultan Berkyaruk in 490/1097, ruled for sixty years as a governor from that moment on. He spent the first twenty two years of this period in a vassal status with the title of Horasan Malik, and the last thirty eight years as a suzerain ruler sitting on the throne of the Great Seljuk Empire. Indeed, this situation can be observed on the coins minted under Sancar's authority. Malik Sancar, as a requirement of vassalage law in khutbahs and coins, mentioned the names of his brothers Sultan Berkyaruk and Sultan Muhammad Tapar, who successively ascended the throne of the Great Seljuk Empire.

It seems that noticeable changes occurred in the coins minted after the Battle of Sāveh (513/1119) when Sancar ascended the throne of the Great Seljuk Empire. He was no longer a vassal ruler of the Eastern territories but became the Greatest Sultan of the Great Seljuk Empire, stretching from Kashgar in the East to the Eastern Roman Empire and Egypt in the West. Henceforth, as a suzerain ruler, he was not obliged to include the names of any rulers other than the caliph on the coins he minted. On the contrary, he became a suzerain ruler, requiring dozens of vassal rulers to include his name on their coins. Therefore, in this study, we will attempt to elucidate the form and nature of vassalage-suzerainty relations on coins by examining some coins minted by vassal states and atabegates of the Great Seljuk Empire during the Sultan Sancar period, including the Ghaznavids, Western Karahanids, Seljuk Sultanate of Iraq, Bawandids, Atabegate of Fars, Atabegate of Mosul, and Atabegate of Damascus.

Keywords: Coin, vassalage-suzerainty, Great Seljuk Empire, Sultan Sancar, Coinage

Giriş

Bilindiği üzere Ortaçağ devletler hukukuna göre savaş veya sulh yoluyla bir devletin hâkimiyetini kabul eden hükümdar veya emîrlere, tâbiyet (vasallık) şartlarının gerektirdiği mükellefiyetleri yerine getirmek zorundaydılar. Ortaçağ İslâm devletlerinde, yıllık haraç vermek, metbû hükümdar adına hutbe okutmak, para bastırmak, metbû hükümdar nezdinde hükümdarlık soyundan ve ekseriya tâbî hükümdarın oğullarından rehinelere bulundurmaya klasik tâbîlik alametlerini teşkil etmektedir. Bunlardan başka, metbû hükümdar “sultan” unvanını taşıırken tâbî hükümdar “melik” unvanını kullanırdı. Metbû hükümdarın sarayının kapısında günde beş nevbet çalarken, tâbî hükümdar üç nevbetle yetinmek zorundaydı. Bu mükellefiyetlere mukabil, tâbî hükümdar, metbû hükümdarın menfaatlerini haleldar etmemek kaydı ve şartıyla iç ve dış işlerinde tamamıyla müstakil olup, üçüncü bir devletle harp veya sulh yapmakta, elçiler gönderip, elçiler kabul etmekte serbesttir. Yalnız bu hak ve salâhiyetler, metbû hükümdarın her istediği zaman tâbî devlet sınırlarını aşamayacağı

manasına gelmezdi. Hatta metbû hükümdar bu hususta sebep göstermeğe de mecbur değildir. Diğer taraftan, iç ve dış mesele dolayısıyla müşkül duruma düşmüş olan tâbî hükümdar, yardım istediği taktirde, metbû hükümdar onun yardımına koşmak zorundadır. Bu da metbû hükümdarın mükellefiyetini teşkil eder.²

Tâbîlik-metbûluk münasebetlerinin dayandığı hukukî çerçeve hakkında vermiş olduğumuz bu kısa izahattan sonra bu münasebetlerin sikkeler üzerindeki mahiyetini açıklamaya çalışalım. Öncelikle belirtmeliyiz ki, Ortaçağ İslâm devletlerinde bir hükümdarın hutbeden sonra kendi adına para bastırması, bağımsız ve egemen bir güç olmanın en başta gelen alametlerinden biri sayılmaktadır. Tahta oturan hükümdarın hâkimiyet ve hükümranlığının bir ifadesi olarak gerçekleştirdiği ilk önemli faaliyetlerden biri üzerinde isim, unvan ve lâkablarının³ bulunduğu sikkeler darp ettirmesidir. Diğer taraftan tâbî hükümdarlardan ancak imtiyazlı olanlar sikke bastırabiliyordu. Onlar da tıpkı hutbede olduğu gibi kestirdikleri sikkelere önce Abbâsî halifesinin sonra metbû hükümdarın ve son olarak kendi isim, unvan ve lâkablarını yazdırmaları gerekiyordu.⁴

Büyük Selçuklu sultanlarının bastırdıkları paralarda Abbâsî sikke darp geleneğini devam ettirdikleri görülmektedir. Buna göre Selçuklu sikkelerinin ön ve arka yüzlerinde orta alan yazıları ve çevre yazıları bulunmaktadır. Ön yüzdeki çevre yazısı iki sıra halindeyken arka yüzdeki çevre yazısı bir sıra şeklindedir. Paranın ön yüzünün üst kısmında

(لا اله الا الله وحده لا شريك له) “Lâ ilahe illallah vahdehu lâ şerike leh” yazısı bulunmaktadır. Bu ifadenin altında Abbâsî halifesinin ismi ve unvanı yer almaktadır. Birinci sıra çevre yazısı *Bismillah* kelimesi, paranın birimi, basım yeri ve tarihini oluşturur. İkinci sıra çevre yazısı Rum Suresi (30) üç ve dördüncü ayetlerdir. Paraların arka yüzünün üst kısmında Kelime-i Tevhid’in ikinci kısmı olan (محمد رسول الله) “Muhammedün Resulullah” ifadesi geçmektedir. Sonra Selçuklu hükümdarının ismi, unvanı ve lâkabları yazılıdır. Çevre yazısı ise Tevbe Suresi (9) otuz üçüncü ayettir.⁵

Sancar, 490 (1097) yılında henüz 10-11 yaşlarındayken Horâsân’ın kendisine iktâ edilmesiyle birlikte vasal statüde bir yönetici haline getirilmiştir. Nitekim Sancar’ın o yıllarda darp ettirdiği sikkeler de bu durumu teyit etmektedir. Hakikaten onun tâbî bir hükümdar olarak kestirdiği sikkelerde metbû hükümdar olarak Berkyaruk’un ismini de zikrettirdiğini görüyoruz.⁶ Belh’te bastırıldığı anlaşılan fakat tarihi tespit edilemeyen gümüş bir sikkenin ön yüzünde Halife el-Mustazhir Billâh ile Sultan Berkyaruk’un isimleri yer alırken arka yüzünde *el-Melikü’l-Muzaffer Adudü’l-Devle Sancar* ibaresi bulunmaktadır.⁷ Muhtemelen 494 (1101) yılında darp edilen fakat yeri tespit edilemeyen başka bir parada ise aynı şekilde ön yüzünde

² Köymen 2017, 102-103; Göksu 2017, 43-44.

³ Unvan daha çok bireyin işi, mesleği veya toplum içindeki statüsü ile alakalı bir tanımlamadır. Lâkab ise müsbet manada kişileri yücelten sıfatlar ve bireyi şöhretli kılan övgü ifadeleridir. Büyük Selçuklu Devleti’nde sikkeler başta olmak üzere resmî vesikalarda genellikle hükümdarların önce unvanları sonra lâkabları ve son olarak kendi isimleri zikredilmiştir.

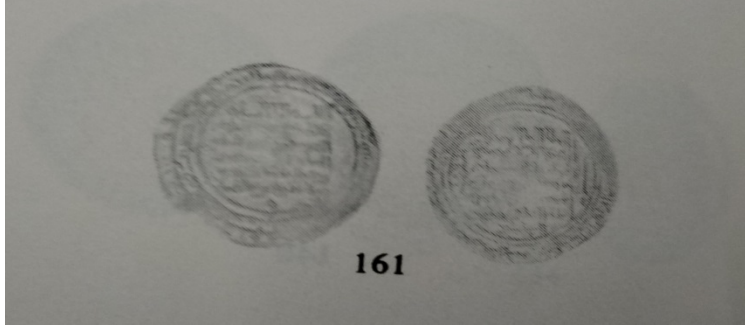
⁴ Köymen 2011, 79.

⁵ Tekin 2009, 181; Çetin 2006, 186-187.

⁶ Sancar’ın Horâsân’a gönderilmesinden bir yıl sonra 491 (1097) yılında Nişâbur’da bastırdığı bir para üzerinde sırasıyla zamanın Abbâsî halifesi el-Mustazhir Billâh, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ve son olarak kendisini isim, unvan ve lakâblarıyla birlikte zikrettirdiği görülmektedir. Bkz. Hanne 2005, 167-168.

⁷ Bu paranın bir yüzünde Kelime-i Tevhid (لا اله الا الله محمد رسول الله), halifenin ismi (el-Mustazhir Billâh), metbû hükümdarın isim ve unvanı (Rüknü’l-Dünya ve’l-Dîn Berkyaruk b. Melikşâh) yer almaktadır. Diğer yüzünde ise Allah lafzı, Kur’an-ı Kerim’den Bakara Suresi’nin 255. ayeti olan Ayete’l-Kürsî’nin bir bölümü (Bu özellik sadece Sancar’ın kestirdiği sikkelerde bulunmaktadır), Melik Sancar’ın isim, unvan ve lakabı (el-Melikü’l-Muzaffer Adudü’l-Devle Sancar) zikredilmektedir.

Halife el-Mustazhir ile Sultan Berkyaruk'un isimleri bulunuyorken arka yüzünde *el-Melikü'l-Maşrik Adudü'd-Devle Sancar* unvan, lâkab ve ismi yer almaktadır:⁸

Res. 1: Alptekin 1971, Levha VI

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
<p>لااله الاالله محمد رسول الله المستظهر بالله السلطان المعظم ركن الدنيا و الدين بركيارق بن ملكشاه</p>	<p>الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تاخذه سنة ولا نوم له ما في السموات و ما في الارض من ذا الذي يشفع عنده الا بانه الملك المشرق عضد الدولة سنجر</p>

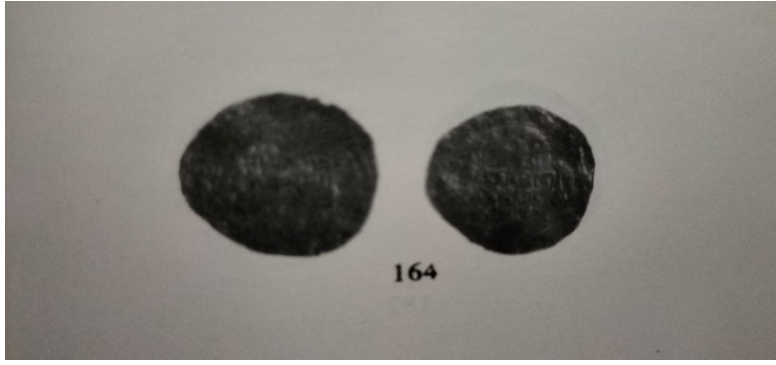
Şek. 1: Alptekin 1971, 525.

Gence Meliki Muhammed Tapar'ın üvey kardeşi Sultan Berkyaruk'a isyan etmesi ve öz kardeşi Melik Sancar ile ittifak yapması üzerine 494 (1101) yılından itibaren Horâsân'da hutbelerden ve sikkelerden Berkyaruk'un ismi çıkarılmış, yerine Muhammed Tapar'ın ismi konulmuştur. Bu tarihten itibaren Melik Sancar ağabeyi Sultan Muhammed Tapar'ın vefat ettiği tarih olan 511 (1118) yılına kadar onu metbû hükümdar olarak kabul etmiş, hutbe ve sikkelerde onun adına yer vermiştir. Bir misâl nakletmek gerekirse, Sancar'ın 496 (1103) yılında Nişâbü'r'da darp ettirdiği altın paranın bir yüzünde Halife el-Mustazhir Billâh'ın ismi ve Melik Sancar'ın lâkabı olan *Nasirü'd-Dîn* ibaresi yer almakta, diğer yüzünde ise metbû hükümdar Muhammed Tapar *es-Sultanu'l-Muazzam Ebû Şucâ' Muhammed*, tâbî hükümdar Sancar ise *Melikü'l-Maşrik Sancar* isim, unvan ve lâkablari bulunmaktadır.⁹ Sancar'ın 499 (1106) yılında bu kez Merv'de darp ettirdiği anlaşılan altın paranın bir yüzünde Halife Mustazhir'in isminden sonra *Nasirüddîn Sancar Melikü'l-Maşrik* ibaresi yer almakta, diğer yüzünde ise *es-Sultanü'l-Muazzam Gıyâsi'd-Dünya ve'd-dîn Ebû Şucâ' Muhammed* isim, unvan ve lâkabı zikredilmektedir.¹⁰

⁸ Alptekin 1971, 525.

⁹ Alptekin 1971, 525; Artuk 1970, 347.

¹⁰ Poole 1877, 36-37; Alptekin 1971, 526.

Res. 2: Alptekin 1971, Levha VII

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
<p>ملك المشرق</p> <p>لااله الا الله وحده لاشريك له المستظهر بالله سنجر</p> <p>ناصر الدين</p>	<p>محمد رسول الله السلطان المعظم غياث الدنيا والدين ابو شجاع محمد شاه .....</p>

Şek. 2: Poole 1877, 36-37; Alptekin 1971, 526.

Sancar'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturması ile birlikte vasallık münasebetlerinde yeni bir telakkîye geçilmiştir. Çünkü evvelden Büyük Selçuklu hükümdarları *es-Sultanü'l-Mu'azzam Büyük Sultan* unvanını haiz iken, eyaletlerin idaresine gönderilen hanedan azalarına *Melik* diye hitap edilirdi.¹¹ Sancar, Sâve Savaşı'nda (513/1119) mağlup ettiği yeğeni Mahmûd'u bizzat kurulmasına önyak olduğu Irak Selçuklu Devleti tahtına oturtmuş ve ayrıca onun sultanlık vasfına dokunmayarak kendi statüsünü bir derece yükseltmiştir. Buna göre Sancar'a, *es-Sultanü'l-a'zam* (En Büyük Sultan) ve *Sultanü's-Selâtin* (Sultanlar Sultanı), Mahmûd'a ise *es-Sultanü'l-mu'azzam* (Büyük Sultan) ve *Seyyidü's-Selâtin*¹² (Sultanların Efendisi) unvanlarıyla hitap edilmesine ve netice olarak Mahmûd için de günde beş vakit nevbet çalınmasına karar verilmiştir.¹³

¹¹ Bu devirde başta devletin kurucusu Sultan Tuğrul Bey olmak üzere, Alp Arslan, Melikşâh, Mahmûd, Berkyaruk ve Muhammed Tapar; adlarına kestirdikleri sikkelerde kendileri için "*es-Sultanü'l-Mu'azzam*" unvanını kullanmışlardır. Bkz. Alptekin 1971, 448-524; Poole 1877, 28-36; Tevhid 1321, 58-61; Artuk 1970, 342-349.

¹² İbnü'l-İmrânî 1999, 211.

¹³ İbnü'l-İmrânî 1999, 211.

Sancar'ın otuz sekiz yıl süren hükümdarlığı süresince Bağdad'daki hilâfet makamına sırasıyla el-Müsterşid Billâh (512/529-1118/1135), er-Râşid-Billâh (529/530-1135/1136) ve el-Muktefî Liemrillâh (530/555-1136/1160) oturmuştur. Sultan Sancar bu üç halifeye de biat ederek onların dinî önderliğini kabul etmiş ve darp ettirdiği sikkelerde bu halifelerin isimlerini zikrettirmiştir. Misâl olarak, bastırıldığı yer ve tarih tespit edilemeyen bir altın paranın bir yüzünde *el-İmam el-Müsterşid Billâh*, diğer yüzünde ise *es-Sultânü'l-A'zam Muizzü'd-dünya ve'd-dîn Ebû'l Hâris Sancar bin Melikşâh* ibareleri bulunmaktadır. Bastırıldığı yeri ve tarihi tespit edilemeyen başka bir altın paranın bir yüzünde *el-İmam el-Müsterşid Billâh Emirü'l-Müminin*, diğer yüzünde ise *es-Sultânü'l-Muazzam Şahinşah el-Azam Ebû'l-Haris Sancar bin Melikşâh* ad, unvan ve lâkablari yer almaktadır.¹⁴

529 (1135) yılında Rey'de darp edildiği anlaşılan bir paranın ön yüzünde zamanın halifesi er-Râşid-Billâh ve Irak Selçuklu Hükümdarı Tuğrul'un¹⁵ adları yer alırken, arka yüzünde Sultan Sancar *es-Sultânü'l-A'zam Ebû'l Hâris Sancar* isim, unvan ve lâkablariyle birlikte bulunmaktadır.¹⁶ Yine farklı tarihlerde Sultan Sancar adına bastırılmış ve Halife el-Muktefî Liemrillâh'ın isminin bulunduğu beş adet para tespit ettik.¹⁷

Sultan Sancar'ın darp ettirdiği yirmi bir adet sikkeden dokuz adeti gümüştür. Altın sikkelerin ortalama ağırlığı 4 gram olmakla birlikte ayarları düşüktür. Bu sikkeler, Nişâbûr, Merv, Belh ve Rey gibi şehirlerde bastırılmıştır.¹⁸

Büyük Selçuklu İmparatorluğu gücünün zirvesindeyken, Sultan Sancar'ın hâkim olduğu yerlerde adına kesilen sikkeler onun ne kadar geniş bir sahaya hükmettiğini göstermektedir. Gazne, Semerkand, Horâsân, Taberistân, Kirmân, Sistân, İsfâhân, Hemedân, Rey, Azerbaycan, Ermeniyye, Erran, Bağdad, İrakeyn, Musul, Diyarbekir, Diyar-ı Rebia, Şam ve Haremeyn'de Sultan Sancar adına para bastırılmaktaydı.¹⁹

Bu devirde Sultan Sancar'ın yeğenleri olan Irak Selçuklu sultanları başta olmak üzere pek çok tâbî hükümdar ve bölgesel yönetici bastırdıkları paralarda metbû hükümdar Sancar'ın adını zikrettirmişlerdir. Bu hususa birkaç misâl vermek suretiyle konuyu açıklığa kavuşturmak istiyoruz.

1-İrak Selçuklu Devleti

İrak Selçuklu Sultanı Mahmûd, hükümdarlığı süresince kestirdiği sikkelerde amcası ve metbûu Sultan Sancar'ın ismini zikrettirmiştir. 514 (1120) yılında Bağdad'da bastırıldığı altın bir paranın ön yüzünde halifenin adı ve unvanı *el-İmam el-Müsterşid Emîrü'l-Müminin* olarak belirtilirken arka yüzünde önce metbû hükümdarın ismi ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve ve'd-dîn Sancar*, ardından tâbî hükümdar Mahmûd'un ismi ve lâkabı *Mugisü'd-Dünya ve'd-dîn Mahmûd* şeklinde ifade edilmiştir.²⁰ Yine 521 (1127) yılında Nihavend'de darp edilen altın bir paranın ön yüzünde Sancar'ın ismi ve unvanı *es-Sultânü'l-A'zam Sancar bin Melikşâh* şeklinde zikredilirken arka yüzünde önce halifenin ismi *el-Müsterşid Billâh*, sonra tâbî

¹⁴ Alptekin 1971, 531-532.

¹⁵ Halife er-Râşid Billâh'ın halifeliği esnasında Tuğrul hayatta olmayıp Irak Selçuklu Devleti'nin başında ise Sultan Mesûd bulunmaktaydı. Bu para üzerinde Mesûd'un isminin zikredilmemesi ve Tuğrul'un isminin bulunması muhtemelen Sultan Sancar'ın kendisinin muvafakatini almadan tahta geçen yeğeni Mesûd'un sultanlığını kabul etmediğini göstermek içindi. Paranın diğer yüzüne ise Sultan Sancar, sarayında bulunan ve veliaht ilan ettiği diğer yeğeni Süleymanşâh'ın ismini yazdırmıştı.

¹⁶ Miles 1938, 547.

¹⁷ Alptekin 1971, 532-535.

¹⁸ Alptekin 1971, 438-439.

¹⁹ el-Hüseynî 1999, 65; el-Bondârî 1943, 240.

²⁰ Köymen 1955, 1; Alptekin 1971, 538; Artuk 1970, 348.

hükümdar Mahmûd'un isim unvan ve lâkabı *es-Sultanü'l-Muazzam Mugise'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd bin Muhammed* şeklinde ifade edilmiştir.²¹

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
<p>لا اله الا الله وحده لا شريك له السلطان الاعظم سنجر بن ملكشاه</p>	<p>محمد رسول الله المسترشد با الله السلطان المعظم ابوالقاسم محمود بن محمد</p>

Şek. 3: Alptekin 1971, 542.

Sultan Mahmûd'un vefatının (525/1131) ardından devlet adamları tarafından tahta oturtulan oğlu Dâvud'un hükümdarlığı Halife el-Müsterşid tarafından onaylanmamış ayrıca metbû hükümdar Sancar da bu kararı uygun görmemiştir. Nitekim Sancar, batıya düzenlemiş olduğu bir sefer neticesinde diğer yeğeni Tuğrul'u Irak Selçuklu Devleti'nin başına getirmiştir. Buna rağmen Dâvud'un bir yılı geçmeyen sultanlığı süresince kendi adına sikke kestirdiği anlaşılmaktadır. Bu paranın bir yüzünde *es-Sultanü'l-A'zam Sancar*, diğer yüzünde ise Halife el-Müsterşid Billâh'ın isimleri zikredildikten sonra *es-Sultanü'l-Muazzam Ebû'l-Feth Dâvud* ifadesi yer almaktadır.²²

Metbû hükümdar Sancar'ın onayını almaya lüzum görmeden 529 (1134) yılında Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçen Mesûd'un buna rağmen sultanlığı süresince kestirdiği sikkelerde amcasının ismine yer verdiği anlaşılmaktadır. Mesela 531 (1136) yılında Bağdad'da darp edilen bir paranın bir yüzünde zamanın halifesinin ismi ve unvanı *el-Muktefi Liemrillâh Emîrû'l-Müminin* şeklinde yazılırken, diğer yüzünde önce metbû hükümdarın ismi ve lâkabı *Muîzzü'd-dünya ve'd-dîn Sancar* sonra tâbî hükümdarın ismi ve lâkabı *Gıyâsi'd-Dünya ve'd-Dîn Mesûd* şeklinde zikredilmiştir.²³ Yine Mesûd 533 (1138) yılında Bağdad'da kestirdiği başka bir sikkede amcasının ismini aynı şekilde yazdırmıştır.²⁴

2-Gazneliler Devleti

Sancar, Horâsân melikliği döneminde Gazneliler üzerine düzenlediği bir sefer neticesinde bu devleti vasal bir siyasî teşekkül haline getirmiştir. (511/1118) Bu tarihten itibaren artık Gazne ve Hindistan'da hutbe ve sikkelerde Sancar'ın ismi zikredilmektedir.²⁵ Gazne'de bastırılan fakat tarihini tespit edemediğimiz gümüş bir paranın bir yüzünde Halife el-Müsterşid'in isminden sonra metbû hükümdarın ismi ve lâkabı *Adudü'd-Devle Sancar* şeklinde yazılmıştır. Paranın diğer yüzünde ise vasal hükümdar kendisini *es-Sultanü'l-A'zam Yemînü'd-Devle Behramşâh* isim, unvan ve lâkabıyla zikrettirmiştir.²⁶ Behramşâh 547 (1152)

²¹ Alptekin 1971, 542.

²² Poole 1877, 44; Alptekin 1971, 546.

²³ Poole 1877, 45; Alptekin 1971, 549.

²⁴ Alptekin 1971, 550; Artuk 1970, 349.

²⁵ el-Cûzcânî, 1363 hş., 212.

²⁶ Thomas 1847, 370.

yılında vefat edince Gazne tahtına oğlu Hüsrevşâh oturdu.²⁷ Hüsrevşâh da babası gibi bastırdığı paralarda metbû hükümdar Sancar'ın ismini zikrettirmiştir. Bu paralardan birinin ön yüzüne zamanın halifesi *el-Muktefi Liemrillâh*, ardından metbû hükümdar, *Adudü'd-Devle Sancar* isim ve lâkabıyla yazdırılmıştır. Arka yüzünde ise vasal hükümdar kendisini *es-Sultanü'l-A'zam Muizü'd-Devle Hüsrevşâh* isim, unvan ve lâkabıyla birlikte zikrettirmiştir.²⁸

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
<p>لا اله الا الله وحده لا شريك له المقتفي لامر الله عضدالدولة سنجر</p>	<p>محمد رسول الله السلطان الاعظم معز الدولة خسر وشاه</p>

Şek. 4: Thomas 1847, 372.

3- Batı Karahanlılar Devleti

Sancar'ın kendisine vasal hale getirdiği siyasî teşekküllerden bir diğeri de Batı Karahanlılar Devleti idi. Sancar, gerek melikliği, gerekse de sultanlığı döneminde zaman zaman müdahalelerde bulunduğu bu devleti kendi politikasına muvafık bir şekilde tanzim etmiştir. Bu devletin hükümdarları da bastırdıkları paralarda metbû hükümdar olarak saydıkları Sultan Sancar'ın adını zikrettirmeyi ihmal etmemişlerdir. Misâl olarak Sultan Sancar'ın 525 (1130) yılında Arslan Han Muhammed'in yerine Batı Karahanlı Devleti'nin başına getirdiği Hasan Tekin dönemine ait gümüş bir paranın ön yüzüne metbû hükümdar, *Sancar bin Melikşâh* adıyla yazılırken, diğer yüzünde tâbî hükümdar *Hasan Karahan* ismiyle yer almıştır. Diğer bir parada ise metbû ve tâbî hükümdarlar *Sultan Sancar* ve *el-Hakan el-Muazzam Hasan* ifadeleriyle yer almışlardır.²⁹

4- Fars Atabegliği

Sâve Savaşı'ndan sonra imparatorluğun batısındaki toprakları yeğenleri arasında bölüştüren Sultan Sancar, bu paylaştırmaya göre Fars eyaletini ve İsfâhân'ın bir kısmını yeğeni Selçukşâh'ın idaresine tevdi etmiş, onun atabegliğine ise Karaca es-Sâkî'yi tayin etmişti.³⁰ Görünen o ki Melik Selçukşâh, Fars'taki hâkimiyeti sırasında çok kademeli vasallık münasebetine göre kestirdiği sikkelerde önce amcası Sultan Sancar'ın ve ağabeyi Sultan Mahmûd'un adlarını, sonra ise kendisinin adı ve atabegi Karaca es-Sâkî'nin unvanını yazdırmıştır.

Bu dönemde Selçukşâh'ın kestirdiği sikkelerde adı Serhûşâh سرحوشاه şeklinde okunmaktadır. Bu durumun bir okuma hatasından veya harf silikliğinden kaynaklanma ihtimali imkansızdır. Çünkü incelediğimiz dört parada da Selçukşâh'ın ismi aynı şekilde okunmaktadır. Bir misâl vermek gerekirse, Selçukşâh'ın Fars eyaletinin merkezi Şîraz'da 519

²⁷ Esterâbâdî 1387 hş., 184; Kazvîni 2018, 322.

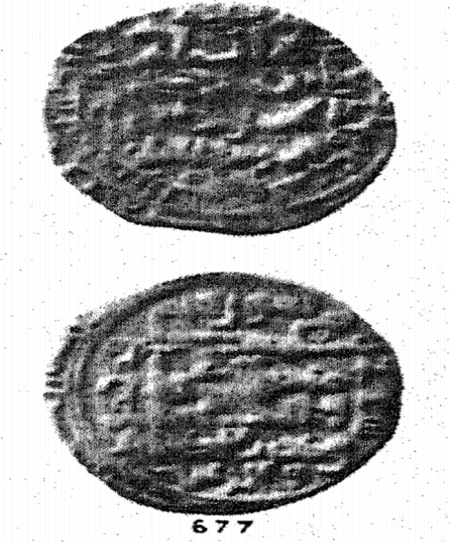
²⁸ Thomas 1847, 372.

²⁹ Fedorov 2005, 315-316.

³⁰ el-Bondârî 1943, 128; el-Hüseynî 1999, 63.

(1125) yılında darp ettirdiği altın bir paranın bir yüzünde Halife el-Müsterşid'in isminden sonra kendisinin adı سرحوشاه şeklinde yazılmış, paranın kenar kısmında ise atabegi Karaca es-Sâkî'nin unvanı *Melikü'l-Ümerâ Atabeg* şeklinde yer almıştır. Diğer yüzünde ise önce amcası ve birinci derecedeki metbûu Sancar'ın ismi ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve ve'd-dîn Sancar*, sonra ağabeyi ve ikinci derecedeki metbûu Mahmûd'un ismi ve lâkabı *Mugisü'd-Dünya ve'd-dîn Mahmûd* şeklinde ifade edilmiştir.³¹

Res. 3: Poole 1877, PL. XII.

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
<p>سرحو لاله الا الله وحده لاشريك له المسترشد بالله شاه</p> <p>ملك الامراء</p> <p>اتابك</p>	<p>محمد رسول الله معز الدنيا والدين و مغيث الدنيا والدين</p> <p>ومحمود</p> <p>سancar</p>

Şek. 5: Poole 1877, 242.

Erdoğan Merçil, “Fars Meliki Selçuk-Şah’ın Hayatı ve Paraları” adlı makalesinde bu hususu aydınlığa kavuşturarak bahsi geçen sikkelerin üzerindeki ismin “Selçuk” olduğunu kanıtlamıştır. Ona göre, kûfi harflerle basılmış isim سلحو şeklindedir ve açıkça Selçuk olarak

³¹ Poole 1877, 242.

okunabilmektedir. İsmi ilk harfi س sin'dir. Sikkelerde üçüncü harf olarak ج cim'in varlığı açıkça okunabilmektedir. Sondaki harf و vav değil ق kaf olmalıdır. İsmi okunmasında kuşku uyandıran ikinci harf ل lam veya ر ra'dır. Bu ikinci harf sikkeler üzerindeki diğer harflerin yazılış karakteri itibarı ile ر ra'yı andırıyor olsa da ل lam'dır. Bu şekilde sikkelerdeki ismi سلجق (Selçuk) olduğu gün yüzüne çıkmaktadır.³²

5-Musul Atabegliği

Görünen o ki Sancar'ın imparatorluğun başına geçmesi ve Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte vasallık münasebetleri çok kademeli ve karmaşık bir mahiyet kazanmıştı. Nitekim Musul Atabegliği'nin kurucusu İmâdü'd-dîn Zengî ve oğulları Seyfe'd-dîn Gâzî ve Kutbü'd-dîn Mevdûd³³'un kestirdikleri sikkelerde bu durumu müşahede edebilmekteyiz. Musul Atabegliği 521 (1127) yılında Irak Selçuklu Devleti'ne tâbî bir teşekkül olarak kurulmuştu. Irak Selçuklu Devleti'nin de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasalı olması dolayısıyla İmâdü'd-dîn Zengî, paralarda ve hutbelerde sırasıyla Halife el-Müsterşid Billâh, Büyük Selçuklu Sultanı Sancar, Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd ve son olarak kendisi ve atabegi olduğu melikler Alp Arslan ve Ferruḡşâh'ın adlarına yer vermiştir. Bugün Irak müzesinde bulunan ve İmâdü'd-dîn Zengî'nin bastırdığı bir paranın ön yüzünde *el-Müsterşid Billâh, es-Sultanü'l-A'zam Sancar* ve kenarında *Atabeg* ifadeleri yer almaktayken, arka yüzünde Mahmûd'un unvanı *es-Sultanü'l-Muazzam* ve İmâdü'd-dîn Zengî'nin lâkabı *Mansur* ifadeleri geçmektedir. Yine İmâdü'd-dîn Zengî'nin 540 (1145) yılında Musul'da kestirdiği başka bir sikkenin ön yüzünde zamanın halifesinin ismi ve unvanı *el-Muktefî Liemrillâh Emîrû'l-Müminin* şeklinde yazılı iken arka yüzünde birinci derecedeki metbû Sancar'ın ismi ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve'd-dîn Sancar*, ardından ikinci derecedeki metbû Mesûd'un ismi ve lâkabı *Gıyasi'd-Dünya ve'd-Dîn Mesûd* şeklinde yazılmıştır. Bu sikkede ayrıca Zengî, atabegi olduğu Sultan Mahmûd'un oğlu Adadü'd-Dîn Alp Arslan'ın ismini de yazdırmıştır.³⁴

³² Bkz. Merçil, 2011, 49-60.

³³ Kutbü'd-dîn Mevdûd ağabeyi Seyfe'd-dîn Gâzî'nin vefatından sonra 544 (1149) yılında Musul Atabegi olmuştur. Onun 549/1154 yılında Musul'da darp ettirdiği bir paranın ön yüzünde önce halifenin ismi ve unvanı *el-Muktefî Liemrillâh Emîrû'l-Müminin*, paranın kenar kısmında ise kendisinin adı *Mevdûd b. Zengî b. Aksungur* şeklinde yer almıştır. Paranın arka yüzünde ise Sultan Sancar'ın ismi ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve'd-dîn Sancar*, ardından Irak Selçuklu Hükümdarı Mesûd'un ismi ve lâkabı *Gıyasi'd-Dünya ve'd-Dîn Mesûd* şeklinde yazılmış, kenar kısmında ise Sultan Mahmûd'un oğlu Adadü'd-Dîn Alp Arslan'ın ismi bulunmaktadır. Bkz. el-Caber 1992, 272.

³⁴ Bakır el-Huseynî 1971, 611-618.

Res. 4: el-Caber 1992, 272.

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
<p>العادل</p> <p>لا اله الا الله</p> <p>وحده لا شريك له</p> <p>المقتضى لامر</p> <p>الله امير</p> <p>المؤمنين</p> <p>ملك الامرا</p>	<p>سنجر</p> <p>محمد رسول الله</p> <p>صلى الله عليه</p> <p>معز الدنيا</p> <p>والدين وغيث</p> <p>الدنيا والدين</p> <p>ومسعود</p> <p>الدين</p> <p>الارسلان</p>

Şek. 6: Bakır el-Huseynî 1971, 613.

6-Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)

Vasal bir siyasî teşekkül olarak Selçuklu İmparatorluğu'nun Güney Suriye'deki hâkimiyetini temsil eden Dimaşk Atabegliği³⁵ de metbû hükümdar Sancar'ın adını sikke ve

³⁵ Dimaşk Atabegliği hakkında Bkz. Alptekin 1985.

hutbelerde zikrettirmiştir. Bu atabegliğe ait tespit edebildiğimiz paralar, beşinci atabeg Cemale'd-dîn Muhammed ve altıncı ve son atabeg Mucire'd-dîn Abak dönemlerine aittir.

Cemale'd-dîn Muhammed'in 533 (1138) yılında Şam'da bastırıldığı bir paranın ön yüzünde Halife el-Muktefi'nin adı yer alırken arka yüzünde ise çok kademeli vasallık hukukunun bir gereği olarak önce birinci derecedeki metbûu Büyük Selçuklu Hükümdarı Sancar ve sonra ikinci derecedeki metbûu Irak Selçuklu Hükümdarı Mesûd'un ad ve lâkablari ve en son kendisinin ismi bulunmaktadır. Mucire'd-dîn Abak'ın 537 (1142) yılında yine Şam'da kestirdiği bir sikke üzerinde ise Halife el-Muktefi Billâh, Sultan Sancar ve Sultan Mesûd'un isimlerinden sonra kendisinin adı *el-Emîr Abak* şeklinde yazılmıştır.³⁶

(ذ ١٣٩٨) : جمال الدين - دمشق سنة ٥٣٣ هـ / ١١٣٨ م .
الوزن ٣,٩٥ غم ، القطر : ٢٢,٢ مم .

لسنجر
ومسعود
غياث الدنيا والدين
ومعز الدنيا والدين
بسم الله ضرب هذا
الدينار بدمشق سنة
ثلث وثلاثين (٣٣) وخمس
ع في جمال الدين

الامام
المقتفي
لا اله الا الله وحده
لا شريك له محمد
رسوله (كذا) ارسله
بالهدى ودين الحق
ليظهره على الدين

Res. 5: el-Caber 1992, 212.

(ذ ١٣٩٩) : مجير الدين - دمشق سنة ٥٣٧ هـ / ١١٤٢ م .
الوزن ٤,٠ غم ، القطر : ٢١ مم .

الامام
امير
المؤمنين
الامير ابق السلطان
سنجر ومسعود
محمد رسول الله
ارسله بالهدى ودين
الحق ليظهره على
الدين كله .

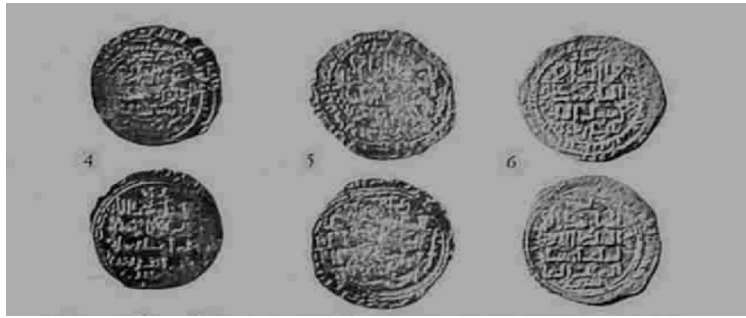
الله
المقتفي
امير
لا اله الا الله
وحده لا شريك له
محمد رسول الله
بسم الله ضرب هذا
الدينار بدمشق سنة
سبع وثلاثين وخمسين

Res. 6: el-Caber 1992, 213.

³⁶ el-Caber 1992, 212-214.

7-Bâvendîler

Bâvendîler, Taberistân'da hüküm süren İran asıllı eski bir hânedan olarak Sultan Melikşâh döneminde Selçuklu vasallığını kabul etmişlerdi. Selçuklularla inişli çıkışlı devam eden münasebetleri sırasında tâbî bir teşekkül olarak Bâvendîlerin bastırdıkları paralarda Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar'ın isimlerine yer verdikleri anlaşılmaktadır.³⁷ Sancar'ın Büyük Selçuklu İmparatoru olmasından sonra bu ülke üzerindeki Selçuklu hâkimiyetinin daha da pekiştiğini görmekteyiz. Nitekim Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali vasallık şartlarının bir gereği olarak Dînever Savaşı'nda oğlu Rüstem komutasında 5 bin kişilik bir orduyu Sultan Sancar'ın isteği üzerine Hemedân'a sevk etmiştir.³⁸ Diğer taraftan Alâü'd-devle Ali vasallık hukukunun diğer bir gereği olarak kestirdiği sikkelerde metbû hükümdar Sancar'ın ismini zikrettirmiştir. 519 (1125) yılına ait olan paranın ön yüzünde Halife el-Müsterşid'in isminden sonra metbû hükümdar *es-Sultanü'l-A'zam Şâhânşâh Ebû'l-Haris Sancar* isim, unvan ve lâkabıyla yazılmıştır. Paranın arka yüzünde ise Alâü'd-devle Ali kendisinin ismini *Alâü'd-devle Ali bin Şehriyâr* şeklinde yazdırmıştır.³⁹

Res. 7: Miles 1971, Plate 3.

ÖN YÜZ	ARKA YÜZ
<p>لا اله الا الله محمد رسول الله على بن شهریار</p>	<p>المسترشد بالله السلطان الاعظم شاهانشاه ابوالحرث سنجر</p>

Şek. 7: Miles 1971, 457.

³⁷ Miles 1971, 453-456.

³⁸ İbn İsfendiyâr 1389 hş., 71-72.

³⁹ Miles 1971, 457.

Sonuç

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, muhtelif siyasî teşekküllerin bir araya gelmesiyle meydana gelen bir devletler topluluğu idi. Muhtelif siyasî teşekküller başta bulunan Selçuklu imparatorunun vasalları idiler. İmparator bastırdığı paralarda kendi ad ve unvanlarından başka, sadece o sırada halifelik makamında bulunan kimsenin adını zikrettirdiği halde, vasal hükümdar halifenin adından sonra metbû hükümdarın adını ve unvanını, ancak bundan sonra kendi adını zikrederdi. Hutbede de aynı sıra takip edilirdi. Dolayısıyla bir tarih araştırmacısının bu tâbî devletler ve beylikler ile başta bulunan Selçuklu imparatoru arasındaki vasallık münasebetlerini açıklığa kavuşturabilmesi için sikkeler en somut kanıtları teşkil etmektedir. Sancar'ın Büyük Selçuklu tahtına oturması ve bilhassa Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte tâbilik-metbûluk münasebetlerinde yeni bir dönem başlamıştır diyebiliriz. Sultan Sancar'ın kurulmasına öncülük ettiği Irak Selçuklu Devleti'nin başına getirdiği yeğeni Mahmûd'a, Horâsân hudutlarından başlamak üzere Anadolu ve Şam'a kadar uzanan Büyük Selçuklu topraklarını, kendisine tâbî olması şartı ile vermesi ve onun sultanlık vasfını devam ettirmesi, bu sahalardaki diğer tâbî emîrlerin ve beylerin statüsünde değişikliğe sebep olmuştur. Bir misal vermek gerekirse, Musul Atabegliği, Irak Selçuklu Devleti'nin vasalıdır. Yani ikinci dereceden bir vasalıdır. Artukoğulları ise Musul Atabegliği'nin vasalıdır. Diğer taraftan Fars'ın iktâ edilmiş olduğunu daha önce belirttiğimiz Melik Selçukşâh ile bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin başında bulunan I. Rükne'd-dîn Mesûd doğrudan doğruya Sultan Sancar'ın değil, vasalı Sultan Mahmûd'a tâbî durumuna düşmüş bulunmaktadırlar. Aynı şekilde Şam Atabegliği de Irak Selçuklu Devleti'nin vasalı konumundadır. Böylece çok kademeli vasallık sistemi ile karşı karşıya bulunuyoruz demektir. Nitekim inceleme imkânı bulduğumuz meskûkât katalogları da bu durumu teyit etmektedir.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

Kaynakça

- Alptekin, C. 1971, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara, 435-591.
- Alptekin, C. 1985, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Artuk, İ. C. 1970, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Çetin, K. 2006, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. XXIX, Erzurum, 183-194.
- el-Bondârî, 1943, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, Çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi, TTK, İstanbul.
- el-Caber, İ. C. 1992, *En-Nükûdu'l Arabiyyetü'l İslâmiyyeti fî Methef Katar el-Vatani*, II, Vezareti el-İlâm fî Devleti Katar, Doha.
- el-Huseynî, M. B. 1971, "Atabeyle Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme", Çev. Reşat Genç, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara, 611-624.
- Fedorov, M. 2005, "The Osh hoard of copper silver-washed dirhams minted c. 1128-1132", *The Numismatic Chronicle*, Vol. 164, London, 312-321.

- Göksu, E. 2017, “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Tâbî’ Devletler ve Tâbiiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bellekten*, C. 81, S. 290, 43-66.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî. 2018, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.
- Hanne, E. J. 2005, “Death on the Tigris: a numismatic analysis of the decline of the Great Saljuqs”, *Amerikan Journal of Numismatics*, XVI-XVII, The American Numismatic Society, New York, 145-172.
- İbn İsfendiyâr, 1389 hş., *Târîh-i Taberistân*, Neşr. Abbas İkbâl, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran.
- Köymen, M. A. 1955, “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar’la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vasallık Münasebetleri”, Zeki Velidi Togan’a Armağan’dan Ayırbasım, Maarif Basımevi, İstanbul.
- Köymen, M. A. 2011, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK, Ankara.
- Köymen, M. A. 2017, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara.
- Lowick, N. M. 1970, “Seljuq Coins”, *The Numismatic Chronicle*, X, London, 241-251.
- Merçil, E. 2011, “Fars Meliki Selçuk-Şah’ın Hayatı ve Paraları”, *Selçuklular-Makaleler-*, Bilge-Kültür-Sanat, İstanbul, 49-60.
- Miles, G. C. 1938, *The Numismatic History Of Rayy*, The Amerikan Numismatic Society, New York.
- Miles, G. C. 1971, “The Coinage of the Bâwandids of Tabaristan”, *Iran and Islam*, In Memory of the late Vladimir Minorsky, Ed. C. E. Bosworth, Edinburgh, 443-458.
- Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 1363 hş., *Tabakât-ı Nâsirî*, Tash. Abdülhey Cîbî, (Dijital Neşr. Merkez-i Tahkikat-i Rayane-i Kaime-i İsfâhân), Tahran.
- İbnü’l-İmrânî, 1999, *el-İnbâ fi târihi’l-hulefâ*, Thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dârü’l-Âfâki’l-Arabiyye, Kahire.
- Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, 1387 hş., *Târih-i Firişte*, Tash. Muhammed Rıza Nasrî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran.
- Poole, S. L. 1877, *The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, Etc.* In the British Museum, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, III, London.
- el-Hüseynî, 1999, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selcukiyye*, Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara.
- Tekin, O. 2009, “Sikke”, *TDVİA*, C. XXXVII, İstanbul, 179-184.
- Tevhid, A. 1321, *Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kâdîme-i İslâmiyye Kataloğu*, 4. Kısım, Mahmud Bey Matbaası, Kostantiniyye.
- Thomas, E. 1847, “On the Coins of the Kings of Ghazni” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 9, Cambridge University Press, Cambridge, 267-386.

Atıf / Citation: Bor, Y. 2024, "Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı Belgeleri Işığında İran İşğali Sonrası Türk-İran Sınırında Türk-Sovyet Gerginliği", *Amisos*, 9/ Prof. Dr. Ergin AYAN'a Armağan Özel Sayısı, ss. 82-88, DOI: 10.48122/amisos.1503918

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./ pp. 82-88
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1503918

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 24. 06. 2024
Kabul Tarihi/ Accepted: 31. 07. 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI BELGELERİ IŞIĞINDA İRAN İŞGALİ SONRASI TÜRK-İRAN SINIRINDA TÜRK-SOVYET GERGINLIĞI (1941-1943)

TURKISH-SOVIET TENSION ON THE TURKISH-IRANIAN BORDER AFTER THE IRAN INVASION ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE REPUBLIC OF TURKEY (1941-1943)

Yunus BOR¹

Öz

İkinci Dünya savaşı insanlık tarihinin en kanlı savaşlarından biri olmuş 60 milyondan fazla insan hayatını kaybetmiştir. Savaş bittiğinde birçok ülke kıtlık ve hastalıklarla mücadele etmiştir. Tarihin en kanlı savaşlarından biri olan bu savaşta İran savaş başladıktan iki yıl sonra İngiliz ve Sovyetler tarafından 25 Ağustos 1942'de işgal edilmiştir. İngilizler İran'ın güneyine yerleşmiş Sovyetler Birliği ise İran'ın kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde hakimiyet kurmuştur. Türk-İran sınırının bulunduğu bölgede İran kuvvetlerinin yerini Sovyet kuvvetleri almıştır. Çalışmada, Sovyet- İran ilişkileri kapsamında Sovyetlerin bu bölgeye yerleşme süreci anlatılacak daha sonra bu bölgede Türk askerleri ile yaşadıkları sorunlar irdelenerek bu sorunların Türk-Sovyet ilişkilerine etkisi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Sınır ihlalleri nedeniyle Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye verdiği uyarılar ve Türkiye'nin bu uyarılara karşı verdiği tepkiler de ele alınacaktır. Sovyetler Birliği'nin İran'ı işgal ettikten sonra Türkiye sınırını ihlal etmesinden kaynaklanan küçük çaplı çatışmalar ve bu çatışmalar neticesinde her iki taraftan verilen kayıplara yer verilmiştir. Türk- Sovyet ilişkilerinin zaman zaman gerginleşmesine neden olan bu olaylar iki ülkenin hadiselerle sağduyulu yaklaşmasıyla büyümeden çözüme kavuşmuştur. Çalışmamızda, özellikle araştırmacılara yeni açılan Türkiye Dışışleri Bakanlığı arşiv kaynakları kullanılmış ayrıca dönemin diğer ana kaynaklarına da yer verilmiştir. Dışışleri Bakanlığı arşiv belgeleri bize Türkiye'nin bu dönemde Sovyetlere karşı nasıl bir politika

¹ Sorumlu Yazar/Responsible Author: Arş. Gör. Dr. Yunus Bor, Ordu Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi, Ordu/Türkiye. E-posta: yunusbor@odu.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4391-8052>

izlediğine dair ipuçları vermektedir. Türk-İran sınır bölgesinde gerçekleşen bu hadiseler Dışişleri Bakanlığı belgelerinde anlatıldığı üzere 1941-1943 yılı Türk- Sovyet ilişkilerini etkilemiş hatta Sovyetlerin Türkiye'ye nota vermesine neden olmuştur. Ayrıca sınır bölgesinde yaşayan Kürt grupların Sovyetler tarafından nasıl desteklendiği ve Türkiye'nin bu desteği durdurmak için hangi diplomatik yolları kullandığı İngiliz Devlet Arşivi'nden alınan belgeler ile ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Türk-Sovyet ilişkileri, Türk-İran sınırı, Türkiye, İran, Sovyetler Birliği.

Abstract

The Second World War was one of the bloodiest wars in human history and more than 60 million people lost their lives. When the war was over, many countries struggled with famine and diseases. In this war, which is one of the bloodiest wars in history, Iran was occupied by the British and the Soviets on August 25, 1942, two years after the war started. The British settled in the south of Iran, and the Soviet Union dominated the northern and northwestern parts of Iran. In the region where the Turkish-Iranian border is located, the Soviet forces replaced the Iranian forces. In the study, within the scope of Soviet-Iranian relations, the settlement process of the Soviets in this region will be explained, then the problems they experienced with the Turkish soldiers in this region will be evaluated and the effects of these problems on Turkish-Soviet relations will be explained. In this process, the Soviet Union's warnings to Turkey due to border violations and Turkey's reactions to these warnings will also be discussed. In this period, the Soviet Union's warnings to Turkey due to border violations and Turkey's reactions to these warnings will also be discussed. These events, which caused Turkish-Soviet relations to become tense from time to time, were resolved before they escalated with the common sense approach of the two countries. Ministry of Foreign Affairs archive documents give us clues about what kind of policy Turkey followed against the Soviets in this period. These events, which took place in the Turkish-Iranian border region, how affected Turkish-Soviet relations between 1941 and 1943, as explained in the documents of the Ministry of Foreign Affairs, and even caused the Soviets to give a note to Turkey. In addition, how the Kurdish groups living in the border region were supported by the Soviets and what diplomatic ways Turkey used to stop this Soviet support were revealed with documents taken from the National Archives of United Kingdom.

Keywords: Turkish-Soviet relations, Turkish- Iranian border, Turkey, Iran, Soviet Union.

Giriş

Türk-İran ilişkilerine tarihsel süreç içerisinde baktığımızda benzer jeopolitik özelliklerde olan bu iki devlet zaman zaman anlaşmazlığa düşmüş olsalar da birbirlerini hesaba katmadan politika üretmemişlerdir. Benzer tarihi geçmişi olan bu iki devlet arasında son yüzyıldaki temel anlaşmazlıkların sınır boyunda yaşanan anlaşmazlıklar olduğu görülür. Geçmişten gelen bu sorun günümüzde de zaman zaman iki ülke arasında gerginliklere neden olmaktadır. Her iki ülkede de yaşayan Kürt aşiretlerinin sınır bölgelerini yaylak ve kışlak şeklinde kullanmaları sınır sorunlarını beraberinde getirmiştir. İkili ilişkilerde, yapılan anlaşmalarda sınır güvenliği meselesi ve özellikle Türkiye'nin İran'dan asayiş noktasında istekleri olmuştur. İran'ın İkinci Dünya Savaşı'nda işgal edilmesiyle birlikte Türk-İran ilişkileri İran'ın büyük devletler ile olan ilişkileri ve bu ilişkilerin Türkiye'ye yansımaları şeklinde geçmiştir. Sınır bölgelerinde Sovyet varlığı ve savaş boyunca yapılan sınır ihlalleri Türk-İran ilişkilerini etkilediği gibi Türk-Sovyet ilişkilerinin gerginleşmesine neden olmuştur.

Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın kuzey ve kuzeybatısını işgal etmesiyle birlikte Türk-İran sınır bölgelerine de yerleşmiş şüphesiz Türkiye için bu durum endişe ile karşılanmıştır. Türk-Sovyet ilişkileri 1925 yılında her iki ülkenin emperyalist devletlere karşı aldığı tavır nedeniyle iş birliğine dönüşmüş bunun neticesinde aynı yıl Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması imzalanmıştır. Sonraki süreçte Sovyetler 1936'da Montrö'de ve sonrasında Boğazların statüsünü kendi istediği doğrultuda değiştirmek güney sınırlarını güvence altına almak için girişimlerde bulundu. Bu isteğini açıkça 1939 yılında yeniden dile getirince Türk-Sovyet ilişkileri kötüleşti. Tüm bunların üzerine 1941 yılında Sovyetlerin İran

sınır bölgesine yerleşmesi Türkiye’yi Sovyet tehlikesi ile karşı karşıya bıraktı. Türk askerlerinin ve sivillerin zaman zaman sınırın diğer tarafına geçmesi ve bazı Sovyet askerlerinin bu bölgede öldürülmesi Sovyetleri rahatsız etmiş ve Türkiye’yi birçok defa uyarmıştır. Türkiye ise bu uyarılara aynı sertlikle cevap vermiş bazen de durumu kabul etmiştir.

1. İran’ın İşgaline Kadar Türk-İran Sınır Sorunları

Türkiye ve İran ilişkileri 19. Yüzyılın başlarına kadar dönem dönem savaşlarla geçmiş, 19. ve 20. Yüzyıl boyunca ise birbirleriyle rekabet içinde olup üstünlük kurma çabasına girişmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra ise her iki ülkede de bağımsız milliyetçi rejimler kurulmuştur. İran’da kurulan hükümetin idaresi zayıf ve ordusu güçsüz bir durumdaydı. Bu yüzden özellikle sınır bölgelerinde asayişin sağlanması kolay değildi. İran Ankara Hükümetini resmen tanıdığı Haziran 1922’den beri Türkiye ile bir dizi anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmalar görüşülürken iki ülke arasındaki sınır bölgesinin tespit edilmesi ve sınır bölgelerinde gerçekleşen hadiselerin çözüme kavuşturulması meselesi halledilmeye çalışılmıştır.

İki savaş arası dönemde Türk-İran ilişkilerinde zaman zaman gerginlikler olmuştur. Özellikle sınır bölgelerinde yaşanan hadiseler Türkiye’yi rahatsız ediyordu. Şeyh Sait isyanı sonrası Türkiye yönetime karşı olan Kürt aşiret liderlerine olumsuz tavır içindeyken bazı Kürt grupların faaliyetlerine İran müsaade gösteriyordu.

1927 yılında Türk-İran ilişkilerinde temel sorun sınır güvenliği sorunu idi. Sınır bölgelerinin dağlık olması ve İran merkezi otoritesinin kırsal bölgelerde zayıf kalması bu bölgelerin kontrolünü zorlaştırıyordu. Bu dönem itibariyle Türk-İran sınırının neresi olduğu noktasında ortak bir karar yoktu. 1913 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan anlaşmanın hala geçerli olup olmadığı belirsizdi. Türkiye sınır bölgesinde eşkıyalık ile mücadele ederken sınır ötesine askeri birlik gönderiyordu. Bölge dağlık olduğu için her iki ülke de kontrol etme noktasında zorluklar yaşıyordu. İran Türkiye’yi topraklarında gözü olmak ile suçlarken Türk basını ise İran’ı Türkiye’yi arkadan vurmak ile suçluyordu.²

1927 yılı eylül ayında İkinci Ağrı Harekâtı sırasında Türkiye sınır bölgesinde bulunan bazı karakolları İran tarafına yanaştırarak İran’dan asilere gelecek yardımı önlemeye çalıştı. Türkiye İran’ı sınırda daha etkin bir şekilde önlem alma ve Türkiye’den kaçan Kürt çetelerin İran’a sığınmalarını önleme noktasında uyarıyordu.³

5-6 Temmuz 1930 tarihinde Cumhuriyet gazetesi Türkiye’nin Ağrı Dağı üzerinden İran topraklarına doğru operasyon yaptığını bildirdikten sonra eşkıyaların İran toprakları üzerinde hazırlık yaptıklarını ve Türkiye tarafındaki köylere saldırdığını, İran’ın ise bu eşkıyaları engellemek için hiçbir girişimde bulunmadığından bahseder. İran Türk basını tarafından ağır eleştirilere maruz kalır. Basında, İran hükümetinin eşkıyalara müsaade ettiği bu konuda aciz kaldığı, her bağımsız devletin yalnızca kendi memleketi için değil ayrıca komşusu olan memleketler hesabına da bağımsızlığı ve asayişini sağlaması gerektiği yönünde haberler yapılmıştır.⁴ Yine 1 Ekim 1931’de İranlı aşiretlerin eşkıyalarla barışması onları iskân etmesi ve eşkıyaların çeteler oluşturup köylere baskın yapması Türkiye’yi rahatsız etmiştir.⁵

Bu gerginlik döneminden sonra iki ülke temsilcileri önce 23 Ocak 1932’de Tahran’da bir araya gelmiş Türkiye-İran sınır çizgisinin belirlenmesine dair bir anlaşma imzalamışlardır. Burada Osmanlı Devletinden Türkiye’ye geçen sınırın ayrıntılı tanımı yapılmıştır. Bu anlaşma ile Ağrı Dağı’nın tamamı Türkiye’ye verilmiş Kotur bölgesi ise İran’a bırakılmıştır.⁶

² Çetinsaya 1999, 170.

³ Çetinkaya 1999, 156.

⁴ Cumhuriyet, 06.07.1930, 1, Milliyet, 06.07.1930.

⁵ Duman 2016, 839.

⁶ Soysal 2000, 428.

Sınır güvenliği için yapılan ve hala geçerliliğini koruyan 14 Mart 1937 sözleşmesi önemlidir. Tahran'da İran Dışişleri Bakanı E. Samiy ve Türkiye Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray tarafından imzalanan Türkiye-İran sınır bölgesinin güvenliğine ve sınırdaki çıkacak anlaşmazlıkların çözümüne ilişkin bu sözleşmede; sınırın iki tarafında elliser kilometrelik bir bölgede birbirlerine zarar veren olay ve uyuşmazlıkların, önce kaymakamlıklar sonra valiler daha sonra onların da üstünde yetkilere sahip olarak kurulacak Sınır Yüksek Komisyonu tarafından çözülmesine karar verildi. Ayrıca ağmacılık, eşkıyalık, hırsızlık, kaçakçılık, karşı tarafa göçe teşvik, sınır taşlarının ya da binalarının yıkılması, sürülerin karşıya geçirilmesi ya da kaçırılması, karşı tarafın karakollarına silah atılması, insanlara saldırı, güvenliği bozacak eylemler, v.b hareketlerde iki ülke arasında haberleşme ve iş birliği yapılması kararlaştırıldı. Gerektiğinde iki taraf ikişer kilometrelik sınır kesiminde birlikte araştırma yapabilecektir. Taraflardan biri çetelerle veya aykırı unsurlar ile kendi sınır bölgesinde giriştiği askeri mücadelelerde sınırın diğer kesiminin kapatılmasını isterse, askeri makamlar arasında bir tutanak ile o kesim kapatılacaktır. Bununla birlikte mücadele içinde olan taraf karşı tarafa çetelere karşı önlem almasını talep ederse bunun gereği yapılacaktır. Bu çete veya isyancı unsurlar sınırı geçmeyi başardıklarında onları izleyen taraf yerlerini belirleyip karşı tarafa bilgi verecek ve yakalanmasını talep edecektir.⁷

1937 sözleşmesinin imzalanmasında Türk-İran ilişkilerinin 1932'den sonra iyimser bir hava içinde geçmesi ve 1934 yılında Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti sonrası izlenimleri etkili olmuştur.

2. İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Sovyetlerin Türk-İran Sınır Bölgelerine Yerleşmesi

İran, Sovyetler Birliği'nin Almanya karşısında daha dirençli ve güçlü savaşması için gönderilecek yardım güzergâhlarının en uygun ve kolay olanı idi. Bu düşünce ile 25 Ağustos 1941 yılında güneyden İngiltere ve Kuzey'den Sovyet saldırısı sonucu işgal edildi. Sovyetler İran'a üç farklı koldan girdiler. Birinci Kol Culfa'dan Tebriz'e İkinci kol Astar'a dan Pehlevi (Anzali) ve Reşt'e üçüncü kol ise Kuzeydoğu Horasan'a girdi.⁸ Türk-İran sınırına en yakın Sovyet merkez birliği Tebriz'deydi.

İran'ın işgalinden sonra Sovyetler kontrol altında tuttıkları bölgelerde özellikle Kürt aşiretlerinin silahlanmalarına müsaade etmesi Türkiye'yi rahatsız etmiştir Nitekim Türkiye bu rahatsızlığını İngiltere'nin Ankara büyükelçisi Hugessen'e bildirmiştir. Elçi Tahran'a yazdığı yazıda Türkiye Dışişleri Bakanının kendisini ziyaret ettiğini ve Türk-İran sınır bölgesinde Sovyetlerin Kürtlerin silahlanmalarına izin verdiğini ilettiğini bu konunun araştırılmasını istedi.⁹

Sovyetlerin kendi bölgelerindeki Kürtleri desteklediği iddiası sadece Türkiye tarafından dile getirilmiyordu. İran'ın Kirmanşah komutanı Mukaddem, bölgedeki İngiltere elçisine sunduğu bir raporda Kirmanşah ve çevresindeki Kürt grupların İran-İrak ve İran-Türkiye sınırında etkili olduklarını, Sovyetlerin bu grupların sempatisini kazanarak silahlanmalarına müsaade ettiğini, Kürtlerin İran yönetiminden rahatsız olduğunu ve bölgedeki herkesin bağımsız bir Kürdistan kurulacağını konuştuğunu iletmiştir.¹⁰

Türkiye Sovyetler tarafından ileri gelen Kürt liderlerin Bakü'ye toplanması olayına şiddetle karşı çıkmış İngiltere'den bu konu hakkında bir açıklama beklemiştir. İngilizler de Türkiye kadar bu konudan rahatsızlık duymuş ve elçilik aracılığıyla Sovyetlere Aralık 1941'de

⁷ Soysal 2000, 431.

⁸ Bor 2022, 105.

⁹ Foreign Office (FO) 248/1405, 2.

¹⁰ FO, 248/1405, 3.

bu meselenin özünü sorarak Türkiye'nin gücendirilmemesi gerektiğini söylemiştir. Sovyetler ise meselenin bir kültürel gezi olduğu ve siyasi hiçbir gaye taşımadığını bildirmiştir.¹¹

3. Türkiye-İran sınırında Sovyet Askerleri ile Yaşanan Hadiseler

İran işgal edildikten sonra Sovyetlerin kontrolünde olan Türk-İran sınır bölgesinde Türk askerleri ile Sovyet askerleri arasında zaman zaman çatışmalar olmuştur. Sınır bölgesindeki bu çatışmalar Sovyetlerin bölgeden çekilmesine kadar devam etmiştir. İran-Türkiye sınırındaki hadiseler ekseriyetle Rusya'nın Kuybişev büyük elçisi Fatin Rüştü Zorlu tarafından Dışişleri bakanlığına bildirilir. 1941 yılı ağustos ayından itibaren başlayan sınır bölgesindeki hareketlilik 1945 yılının sonuna kadar çeşitli aralıklarla devam etmiştir.

İlk hadise 2 Kasım 1941 yılında Bazargan bölgesinin üç kilometre kuzeyinde gerçekleşmiştir. Sovyetler, Sovyet Birliği'ne ait bir nöbet yerine Türkiye tarafından yapılan saldırı olduğunu Türkiye'nin Sovyet elçisi Ali Haydar Aktay vasıtasıyla Türkiye'ye bildirmiştir. (Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi (BDBA), 571/34825-137491-97 16.11.1941). Daha sonra 29 Nisan 1942'de Türk-İran sınırının yaklaşık iki kilometre uzağında bulunan bir yerde Sovyet askerlerinin elindeki haritaya göre Sovyet bölgesine giren iki Türk askeri üç el ateş etmiş, Sovyet askerleri ise beş el ateş ederek karşılık vermiştir. Daha sonra 15 kişilik Türk asker grubu sınırı geçerek bölgeye gelmiş ve Sovyet askerleri ile çatışmaya girmişlerdir. Sovyet askerlerine takviye gelmesiyle Türk askerleri kendi bölgelerine çekilmiştir.¹²

5 Haziran 1942'de Afacan bölgesinde devriye gezen bir Sovyet ekibi Hacı Cafan mıntkasında Sovyet askerlerinin bulunduğu bir yerde üç Türk askerinden birini esir almış daha sonra Türk hudut muhafızlarının ateşi ile birçok piyade himaye edilmiş Sovyet müfrezesi hududu geçmemiştir.¹³ 14 Haziran 1942'de ise Sovyet askerleri tarafından bir Türk askeri esir alınmış bu hadise karşısında Türkiye askerinin derhal iade edilmesini Sovyet makamlarına bildirmiştir.¹⁴

1 Temmuz 1942'de Türk-İran sınır bölgesinde iki grup halinde olan Türk süvarilerinin sınırı geçerek Rus askerlere ateş açtıkları, bir askeri yaraladıkları, Sovyet askerlerinin geriye çekilmesi neticesinde bu askerinin silahlarının alınarak öldürüldüğü Türkiye'nin bu konuda uyarıldığı ve bu bölgede ivedilikle ciddi bir tahkikat yapılması gerektiği bilgisi verilir.¹⁵

Fatin Rüştü Zorlu, 23 Temmuz ve 8 Ağustos 1942'de Rus temsilcisi Lozoski'nin kendisini çağırdığını ve sınır bölgesinde meydana gelen hadiselerden bahsedildiğini anlatır. 23 Temmuz'daki görüşmede Türk- İran sınırında Ravyan bölgesinde bir grup Türk askerinin Sovyet askerleri ile çatışmaya giriştiğini bu çatışma neticesinde Çavuş Rumsnov adlı bir askerinin öldürüldüğünü ve iki Rus askerinin esir alınarak Türk tarafına götürüldüğünü ilettikten sonra, Sovyet yetkilileri bu iki Rus askerinin derhal iadesini ve öldürülen Çavuş Rumsnov'un ailesine maddi tazminatın sağlanmasını gerektiğini söyler. 8 Ağustos'ta ise 20 Temmuz 1942'de Belecik bölgesinde dört Sovyet kumandanının kaybolmasının ardından yapılan inceleme sonucunda bu askerlerin Türk-İran sınırını geçtiğini ve 30-35 kişilik bir Türk asker grubu tarafından öldürüldüğü bu askerlerin cesetlerinin Türk tarafında olduğu için bir an önce Sovyetlere teslim edilmesi gerektiği bildirilmektedir. Zorlu, bu görüşmede Sovyet askerlerinin Türk- İran sınır bölgesinde yeni oldukları için sık sık ihlal yaptıklarını söyleyerek bu hadiselerin barışçıl bir şekilde ilerleyen Türk- Sovyet ilişkilerine zarar vermemesi gerektiğini

¹¹ FO, 371/27245, 1.

¹² Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi (BDBA), 571-34825-137491-89, 1.

¹³ BDBA, 571-34825-137491-75, 1.

¹⁴ BDBA, 571-34825-137491-74, 1.

¹⁵ BDBA, 571/34825-137491-14, 1.

vurgulamıştır. Ayrıca Türk hükümetinin bölgede tedbir alacağını yinelemiştir.¹⁶ Bu hadiseden sonra Sovyetler Saroşan bölgesinde Sovyet askerlerinin saldırıya uğradığını bildirmişse de Türkiye bu tarihte başka bir hadise olmadığını savunarak Sovyet notasını reddetmiştir.¹⁷

31 Temmuz 1942'de Türkiye tarafından dört kişi silahlı bir asker refakatinde Türk-İran sınırından geçerken Sovyet askerlerinin uyarısı ile siviller bölgeden kaçmış Türk askerinin ise silah ve şapkası alınarak geri salınmıştır. Türk askerlerinin Sovyet askerlerinin mıntıklarına geçmemesi için yeterli tedbirlerin alınması gerektiğini bildirmiştir.¹⁸

Türkiye 1943 yılının sonunda bu yıl içinde meydana gelen beş sınır hadisesi dolayısıyla Sovyetlere bildirilmek üzere Moskova elçiliğine bu hadiseler hakkında bilgi vermiştir. Türkiye bu sınır hadiselerini araştırmak için ortak bir Türk-Sovyet askeri heyetinin kurulduğunu hatırlatmış ve bu kurulun 23 Kasım 1943'te gerçekleştirdiği askeri heyet toplantısında, Heretil olaylarının Türkiye tarafında olmasına rağmen, Rusların, Türk sınır haritasının yanlış olduğunu iddia etmesinin kabul edilemez olduğunu vurgulamıştır. Türkiye, Türk-İran sınır haritasının yalnız Türkiye- İran arasında kabul edilen harita olduğunu bunun dışındaki hiçbir haritanın kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. Türkiye bu hadiseye Sovyet tarafının yaklaşım biçiminin yanlışlığına vurgu yaparak sert bir şekilde cevap vermiştir. Türkiye, Sovyet askerlerinin ellerindeki haritaya göre hareket ederek yanlışlıkla Türk tarafına girdiği için çatışmalarının gerçekleştiğini, Türkiye'nin elinde bulunan haritanın yanlış olduğu iddiasının ise kabul edilemez olduğunu anlatmıştır. Moskova'ya gönderilen yazıda, daha önce gerçekleşen hudut hadiselerinin halledilemediği ve bu hadiselerin çözümü ikitaraftan seçilmiş yüksek rütbeli subayların incelemelerine bırakıldığı hatırlatılmıştır. Buna rağmen yeni hadiseleri yeniden siyasi bir kanal ile çözmeye çalışmanın sorunun çözümüne katkı vermeyeceği söylenmiştir. Son olarak eğer haritalarda farklılıklar var ise bunun protokol meselesi yapılmasının Türkiye tarafından kabul edilemeyeceği hadiselerin Türkiye'nin sınır haritasına göre yeniden askeri heyetlerce incelenmesi gerektiği görüşü bildirilmiştir.¹⁹

Sonuç

1941 sonu ile başlayan ve 1943 yılının sonuna kadar devam eden sınır bölgesi anlaşmazlıkları zaman zaman Türk- Sovyet ilişkilerinin gerginleşmesine neden olmuştur. Tüm bu yaşanan hadiseler karşısında Türkiye'nin tavrı başından sonuna kadar net olmuştur. Türkiye Türk-İran sınır bölgesi haritalarının açık bir şekilde İran ve Türkiye arasında belirlendiğini ve bu sınırın nereden başlayıp nereden bittiği yeniden tayin edilmek isteniyorsa muhatap alınacak tarafın Sovyetler değil İran olduğunu vurgulamıştır. Türkiye Moskova ile yaptığı yazışmalarda çatışmadan uzak sorun çözmeye yönelik bir üslup kullanmıştır.

Türkiye'yi rahatsız eden diğer bir konu ise Sovyetlerin bölgedeki Kürt gruplarına verdikleri destek idi. İkinci Dünya Savaşı boyunca sınır bölgesinde Kürt gruplarla da mücadele kapsamında Türkiye, İngiltere ve İran hükümetlerine Sovyetlerin bu faaliyetlerini durdurması için baskı yapılması noktasında uyarı vermiştir. Türkiye bu bölgelerde Rızaiye ve Tebriz konsoloslukları aracılığı ile Kürtlerin Sovyetler ile yaptıkları görüşmelerden ve Sovyetlerin Kürtlere yaptığı yardımlardan haberdardı.

1944 yılı yazında Sovyetlerin bulunduğu sınır bölgesinde özellikle İran'da bulunan Kürt grupların Türkiye tarafına yaptıkları saldırılar nedeniyle Türkiye birçok kayıp vermiş ve Sovyetlerin bu bölgedeki faaliyetleri desteklemesi Türkiye'yi rahatsız etmiştir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde gergin olan Türk- Sovyet ilişkileri, Türk-İran sınırındaki Sovyet faaliyetleri nedeniyle zaman zaman kırılma noktasına gelmiştir.

¹⁶ BDBA, 571-34825-137491-9, BDBA, 571-34825-137491-15, 1.

¹⁷ BDBA, 571-34825-137491-18, 1.

¹⁸ BDBA, 571-34825-137491-16, 1.

¹⁹ BDBA, 571-34825-137474-1, 1.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyaneder. / The author declare no conflict of interest.

Kaynakça

- Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi, (BDBA), 571-34825-137491-9, 30.07.1942). “Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 571/34825-137491-14, 30.07.1942). “Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 534 37165-148354 90). “Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 571-34825-137474-1, 28.12.1943). “Hariciye Vekaletinden Moskova Büyük Elçiliğine”.
- (BDBA), 571-34825-137491-16, 11.08.1942), “Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 571-34825-137491-18, 04.09.1942), Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 571-34825-137491-9, 30.07.1942), Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 571-34825-137491-15, 08.08.1942), Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 571/34825-137491-14, 30.07.1942), Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 534 37165-148354 90.12.12.1941.
- (BDBA), Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi, 534 37165-148354 105) 14.11.1944.
- (BDBA), 571-34825-137491-74, 09.06.1942). Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 571-34825-137491-75, 13.07.1942). Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 571-34825-137491-89, 09.06.1942), Kuybişef Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine”.
- (BDBA), 571/34825-137491-97 16.11.1941), “Elçi Ali Haydar Aktay’dan Hariciye Vekaletine”.
- The National Archive (İngiltere Devlet Arşivi) From Ankara to Foreign Office, FO 248/1405, Kurdish Suiation, 3.10.1941.
- British Consulate Kermanshah, FO 248/1405, Kurdish Suiation, 15.9.1941.
- Kurdish Movement on Turco-Persian Turco-Iraqi and Turco-Syrian Frontiers, FO 371/27245, Iraqi-Persian Relations- Kurds, 4.12.1941.
- Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Belge no: 500799, 18.03.1946.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Ağrıdaki Üzerindeki Askeri Harekatımız İnkışaf Ediyor”, 6.07.1930, 1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Tenkil Harekâtı Sür’atle İlerliyor”, 5.07.1930, 1.
- Milliyet Gazetesi, “Şarkta Tedip Harekâtına Başladık”, 6.07.1930, 1.
- Bor, Y. 2022, İkinci Dünya Savaşı’nda İran ve Türkiye ile İlişkileri (1939-1947), Sonçağ Yayınları, Ankara.
- Çetinsaya, G. 1999, “Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri, 1926-193”, *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C.V, 3, 170.
- Duman, S. 2016, “Tek Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 83, 835-848.
- Soysal, İ. 2000, *Türkiye’nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./pp. 89-104
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1514761

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 11. 07. 2024
Kabul Tarihi/ Accepted: 31. 07. 2024

ANTİK YUNAN TOPLUMUNDA ENGELLİ OLMAK

BEING DISABLED IN ANCIENT GREEK SOCIETY

Rahim KIZGUT*

Öz

Antik Yunan toplumunda tıpkı diğer toplumlarda olduğu gibi bedensel ve ruhsal bakımdan engelli olarak tanımlanan bireylerin mevcudiyeti görülmektedir. Fiziksel ve ruhsal anlamda sağlıklı ya da sağlıksız olma durumu gerek Atina'da ve gerekse de Sparta'da farklı şekilde algılanmış ve tanımlanmıştır. Engelli olma hali doğuştan gelebileceği gibi kişilerin sonradan deneyimlemek zorunda kalabilecekleri bir durum da olabilmektedir. Antik Yunanca'da "engelli" kavramını tanımlayan farklı ifadeler ve kelimeler kullanılmıştır. Toplumda engelli olarak nitelendirilen kişiler devlet, hukuk sistemi, ordu ve toplum nezdinde farklı muamelelere tabi tutulmuşlardır. Bunların içinde öjeni olarak adlandırılan son derece acımasız bir uygulama ile ableist bakış açısı olduğu gibi, tam tersi şekilde engelli bireylere sosyal yardımlarda bulunan, onların varlığını kabul edip saygı gösteren anlayış da mevcuttur. Bu çalışmada ilk olarak engelli kavramı, bu kavramın tarihsel olarak algılanışı, daha sonra da Antik Yunan toplumundaki (Antik Sparta ve Atina özelinde) karşılığı gerek antik ve gerekse de modern kaynakların rehberliğinde ele alınarak konu ile ilgili bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atina, Sparta, Engellilik, Ableizm, Öjeni.

Abstract

In ancient Greek society, as in other societies, there were individuals who were defined as physically and mentally disabled. Being physically and mentally healthy or unhealthy was perceived and defined differently both in Athens and Sparta. The state of being disabled may be congenital or it may be a situation that people may have to experience later. In ancient Greek, different expressions

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun/Türkiye. E-posta: rkizgut@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8898-1859>

and words were used to define the concept of "disabled". People labelled as disabled in society have been subjected to different treatments by the state, legal system, army and society. Among these, there is an extremely cruel practice called eugenics and an ableist point of view, as well as an understanding that provides social assistance to disabled individuals, recognises and respects their existence. In this study, firstly, the concept of disability, the historical perception of this concept, and then its counterpart in Ancient Greek society (in the case of Ancient Sparta and Athens) will be discussed under the guidance of both ancient and modern sources and an evaluation will be made on the subject.

Keywords: Athens, Sparta, Disability, Ableism, Eugeni.

Giriş

Engellilik, bir kişinin belirli faaliyetleri yapmasını veya toplum içinde eşit erişime sahip olmasını zorlaştıran durumların yaşanmasıdır. Engellilik bilişsel, gelişimsel, zihinsel, ruhsal, fiziksel, duyuşsal veya birden fazla faktörün bir kombinasyonu olabilir. Engeller doğuştan olabileceği gibi sonradan da edinilebilir. Engellilik, tarih boyunca çeşitli teorik mercekle aracılığıyla farklı şekillerde algılanmıştır. Toplumda engelliliği açıklamaya çalışan ve diğerlerine oranla öne çıkan iki ana model bulunmaktadır. Bu modellerden birincisi tıbbi model ikincisi ise sosyal modeldir. Tıbbi model, engelliliği özel tedavi gerektiren, istenmeyen tıbbi bir durum olarak gören teorik bir çerçeve olarak ele almaktadır. Tıbbi modeli benimseyenler, engelliliğin temel nedenlerini ve tedavilerini bulmaya odaklanmışlardır. Sosyal modeli benimseyenler ise engelliliği nüfusun çoğunluğu ile aynı yeteneğe sahip olmayan bireyler üzerinde toplumsal olarak yaratılan bir sınırlama olarak merkeze almışlardır.¹

Tıpkı dünya tarihinin her evresinde ve her coğrafyasında olduğu gibi Antik Yunan Medeniyetinde de engelli bireyler ve onların toplumdaki yerleri, yaşadıkları zorluklar, devletin onlara bakışı önemli bir konu olarak görülmüştür. Günümüz toplumunda bile engelliliği tanımlamak oldukça zor iken Antik Çağ dünyasında bu durumun daha da zor olması muhtemeldir. Çünkü sosyal bağlam ve çevre faktörü çok önemlidir.

Engellilik, doğuştan gelen ya da sonradan edinilen (savaş, kaza, sakatlanma ya da hastalık yoluyla) ve antik toplumun perspektifinden bakıldığında sosyal işleyişe engel olan fiziksel bir bozukluk ya da rahatsızlık olarak görülmektedir.² Almanca'daki ve Fransızca'daki "invalide" ile İngilizce'deki "disabled" kelimesi Latince "invalidus" kelimesinden türetilmiştir. Aslen Latince olan bu kelime "zayıf, yetersiz"³ anlamına gelir. Diğer bir tabirle bozulmuş ya da işlevini yerine getiremeyen demektir.

Her ne kadar Latince'deki "revalescere"⁴ kelimesi iyileşmek ya da sağlığına ve gücüne kavuşmak anlamına gelse ve Antik tıp dünyasında şifa Tanrısı olarak bilinen Asklepios'a bağlı olarak gelişmiş Asklepieion tedavi merkezlerinde⁵ insanlara fiziksel sağlık ve zihinsel tedavi hizmetleri verilse de Antik Yunan dilinde kavram olarak "rehabilitasyon" kelimesinin tam anlamıyla terimsel bir karşılığı yoktur.⁶ Terim olarak rehabilitasyon kavramının direkt bir karşılığı olmasa da Yunanlıların bedensel ya da ruhsal engellerle nasıl başa çıktıklarına dair bir fikir edinmek mümkündür. Sakatlık, engellilik ve rehabilitasyon kavramları yalnızca belirli bir sosyal ve kültürel bağlam içerisinde anlamlı bir şekilde kullanılabilir. Pausanias hastalıkların ve sakatlıkların tedavileri ile ilgili olarak aşağıdaki ifadelerle yer vermiştir:

¹ Retief-Letsosa 2018, 2-5.

² Leven 2005, 142.

³ Morwood, 1995, 140.

⁴ Kabağaç-Alova 1995, 526.

⁵ Compton 1998, 308-9.

⁶ Horstmanshoff 2012, 1.

“Ayrıca Pharae’de Diokles’in ikizlerden başka Anticleia adında bir kızı olduğunu ve onun da Asklepios’un oğlu Machaon’dan Nikomakhos ve Gorgasus adında iki çocuğu olduğunu duydum. Pharae’de kaldılar ve Diokles’in ölümü üzerine krallığın başına geçtiler. Hastalıkları iyileştirme ve sakatları tedavi etme gücü bugüne kadar onlarda kalmıştır ve bunun karşılığında kutsal alanlarına kurbanlar ve adaklar getirilir.”⁷

Davis’e göre, modern engellilik söylemi ilk olarak 18. yüzyılda tam olarak netleştirilmiştir. O, engelliliğin, fiziksel veya zihinsel bozuklukların varlığına dair bir duygunun eksikliğinden ziyade, bu farkın kabulü ve inşası olduğunu iddia etmektedir. Yetersizlik ve engellilik arasındaki farkı anlamak için cinsiyet ve cinsiyetçilik arasındaki ilişki kullanılarak bir benzetme yapılabilir. Cinsiyet ve engellilik biyolojik kategorilerken, cinsiyetçilik ve engellilik sırasıyla bu fiziksel özelliklerle eşleştirilen sosyal yapılardır. Davis’e göre engelliliğin sosyal inşası, gözlemlenene değil, gözlemleyene ait olduğu anlamına gelir.⁸ Garland’ın sözleriyle, normal olanı ve dolayısıyla anormal olarak algılananı belirleyen bakamın gözüdür.⁹ Garland, Stiker ve Vlahogiannis gibi akademisyenler, Eski Yunanlıların ve Romalıların engeli olmayanlar ile engelliler arasında bir ayırım yaptıklarını iddia ederken, Davis ve Rose böyle bir bölünmeyi günümüzdeki var olan ayrımcılığın eskiye yansması olarak nitelendirmektedirler.¹⁰

Rose’a göre, modern çağdaki tanımlamalara benzer bir engellilik sınıflandırması Antik Yunan Dünyasında mevcut değildi. Rose, engellilikten bahseden veya tasvir eden Yunan materyalinin çeşitli kaynaklardan geldiğini ve çok da net olmadığını iddia etmektedir. Rose, Yunanca “ἀδύνατος”¹¹ (adýnatos) teriminin engelli anlamına gelmediğini, daha ziyade aciz olarak çevrilmesi gerektiğini iddia eder.¹² Kelley ise Rose’a bir dereceye kadar katılmış, ancak yine de makalesinde engelli ve deforme terimlerini kullanmaya karar vermiştir. Her ne kadar bu terim kategorileri eski Yunanlılar ve Romalılar tarafından kullanılmasa da, yine de fiziksel olarak olağan dışı bireylerin bedensel veya estetik anlamda toplumdaki ideal birey olmadıklarının da farkındadırlar.¹³

Garland, Stiker ve Vlahogiannis gibi akademisyenler, engelliliğin antik dünyada var olduğunu, ancak onu kavramak ve ele almak için kullanılan modelin farklı olduğunu ileri sürmektedirler.¹⁴ Daha sonraki zamanlarda olduğu gibi Klasik Antik Çağ’da da engellilere verilen sosyal tepki kısmen dinsel bakış açıları tarafından belirlenmiştir. Çünkü güzellik ve bütünlük ilahi bir lütf işaretini olarak kabul edilirken, çirkinlik ve deforme olma tam tersi şekilde yorumlanmıştır.¹⁵ Buna ek olarak engellilerin Antik Yunan ve Roma’da en azından bir dereceye kadar topluluğun dini yaşamından dışlandığı da düşünülmektedir.¹⁶

Hastalık ve engellilik arasındaki ayırım çok net değildir. Genellikle hastalığın geçici, engelliliğin ise kalıcı bir durum olduğu söylenir. Ancak böyle bir yaklaşım sorunlara yol açmaktadır. Kronik bir hastalığı olan bir kişiden genellikle “engelli” olarak bahsedilmez. Ancak yaygın olarak, kör veya hareket engelli olan kişiler hasta olarak değil engelli olarak nitelendirilir. Antik Yunanca’da bedeni eksikliği ya da yetersizliği ifade eden farklı kelimeler bulunmaktadır. “ἀδύνατος”=adýnatos (gücü yetmeyen), “ἀνάπηρος”=anápēros

⁷ Pausanias, *Perihegesis tes Hellados* IV.30.3.

⁸ Davis 2002, 56-7.

⁹ Garland 1995, 5.

¹⁰ Garland 1995, 39-42; Vlahogiannis 1998, 18.

¹¹ Liddell-Scott 1996, 25.

¹² Rose 2003, 2; 13-14; 95-100.

¹³ Kelly 2007, 34.

¹⁴ Garland 1995, 27; Vlahogiannis 2005, 183.

¹⁵ Kelly 2007, 41-45.

¹⁶ Garland 1995, 63-5.

(sakatlanmış)¹⁷, “άρρωστος”=árrostos (güçsüz, zayıf, hasta)¹⁸, “πηρός”=pērós (sakat)¹⁹ kelimeleri en belirgin örneklerdir.²⁰

Tarihsel Açıdan Engellilik

Antik Yunan toplumundaki engelli kavramını ele alırken ilk etapta Anadolu kökenli Yunan tanrılarında biri olan ateş tanrısı Hephaistos'tan bahsetmek gerekir. Homeros Hera'nın onu total olarak dünyaya getirdiğini yani doğuştan “χολός” (chōlos) total olduğunu anlatmıştır.²¹ Bu durumundan dolayı eğri ayaklarla tasvir edilen Hephaistos χολός (chōlos) “total” olarak tanımlanmıştır. Hephaistos şekli bozuk ve çirkin olmasına rağmen olağanüstü güzellikte sanat eserleri üretmiştir. Hephaistos'un topallığı sonucu yaşadığı ruh hali ve bu paralelde gelişen kendisini ispat etme çabası sanatının varoluş nedeni olarak açıklanır.²²

Yunan Tunç Çağı'ndaki yazılı kaynakların içeriğindeki yetersizlik (çoğunlukla saray kayıtları) ve bunların Karanlık Çağ'da tamamen ortadan kalkması, engelliliğe dair kanıtların bağlamsal olarak incelenmesinin imkânsız olduğu anlamına gelir. Bu durum, M.Ö. 800'de Arkaik Çağ'ın başlamasıyla değişmeye başlamıştır. Iliada ve Odysseia, kusurlu (engelli) karakterlerle doludur. Bu karakterler hem zihinsel hem de fiziksel olarak engellilik statüsü taşımaktadırlar. Biçimsiz bedeni ve davranışlarıyla kendisine günümüze yakın yazarlar tarafından fiziksel ve bilişsel engellilik teşhisi konacak olan ve Iliada'da kendisinden bahsedilen Thersites, bir komutanı eleştirerek sınırların dışına çıkan düşük rütbeli bir askerdi. Ilios'a gelen en çirkin, çarpık bacaklı, ayağı aksak, sivri kafalı ve kısmen saçsız biri olarak tanımlanmıştır.²³

İnsanlar, Lysisas'a göre fiziksel olarak eksikliklerinin yanında ruhsal anlamda da çılgınca hareketler sergileyebilir hatta delice ya da canavarca davranışlarda bulunabilirlerdi.²⁴ Patricia Clark zihinsel bozukluklar için kullanılan tabirleri araştırmak amacıyla Greko-Romen kelime dağarcığı üzerine kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Buna göre bazı bozuklukların (fiziki ya da ruhsal) tanınabilen ve açıkça belirlenmiş olduğu sonucuna varmıştır. Bununla birlikte, aşırı duygusal üzüntü ve depresyon, fiziksel hastalık ve ateş, yaşlılık ve psikozlar arasında yapılan diğer ayrımlar, Antik Çağ'da genel halk arasında yapılmamış gibi görünmektedir.²⁵

Her ne kadar Antik Yunanistan'da engellilikle ilgili keskin bir ayırım yazılı kaynaklara göre yapılmamış olsa da Isokrates'in ifadeleri bu konuyla ilgili bir çıkarım yapılmasını sağlayabilir. Buna göre: “körler, dilenciler, sürgünler tıpkı parçalanmış Orpheus kadar talihsizdir.” şeklinde bir ifade dikkat çekicidir.²⁶ Homeros, kendisini ziyarete gelen Thetis'i saygıyla karşılamak için yıkanıp giyinen tanrı tasvirinde: “Ve şimdi süngerle yüzünü, iki kolunu, kıllı göğsünü ve sağlam boynunu sildi. Chitonunu giydi ve ağır esasını aldı. Topallayarak kapıdan çıktı ve altın bakireler efendilerini desteklediler; canlı kızlar gibiydiler.” ifadesi ile topallık kavramına atıf yapmıştır.²⁷

Platon Kriton adlı eserinde, Sokrates'in yaşamı boyunca Atina yasalarını ve mevzuatını kabul etmeyi seçtiğini belirtmiş ve neredeyse şehirden hiç ayrılmadığını vurgulamış, “topallar,

¹⁷ Liddell-Scott, 116.

¹⁸ Liddell-Scott, 247.

¹⁹ Liddell-Scott, 1401.

²⁰ Laes 2020, 3.

²¹ Homeros, *Iliada* II.18.396-397; Liddell-Scott, 2014.

²² Simon 2021, 233.

²³ Homeros, *Iliada* II.245-269.

²⁴ Lysias, *Pros Simona Apologia* III.7.

²⁵ Clark 1993, 404.

²⁶ Isokrates, *Busiris* XI.39.

²⁷ Homeros, *Iliada* II.18.414.

körler ve diğer engellilerden” bile daha az seyahat ettiğini anlatarak engelleme ile ilgili kavramlara değinmiştir.²⁸ “ἀνάπηρος” (anápīros) terimi burada genel bir şekilde ve kalıcı olarak engelli olanlara atıfta bulunmak için kullanılmış gibi görünmektedir. Ayrıca, diğer pasajlar “πηρός” (pērós) kökünün kalıcı hasar ya da yaralanmayı ifade ettiğine işaret etmektedir. Platon, ideal devletin yasalarını ele alırken, adam öldürmeyi en kötü suç olarak ifade eder. Bunun yanında yaralanmalar ve bu yaralanmaların neden olduğu kalıcı sakatlanmalar yer alır.²⁹ Yasalar’ın devamında Platon, eşlerin fiziksel ya da zihinsel hastalıkları veya engelleri olduğu durumlarda insanların evlilikten hoşlanmadığından bahseder.³⁰ Diodoros Sicilius aşağıda yer alan ifadesinde hastalık, sakatlık yaşlılık ya da zayıflık kavramlarına yer vermiştir.

“... hiçbirine bedenine bakma fırsatı verilmediğinden ve utançlarını örtecek bir giysileri olmadığından, hiç kimse bu talihsiz zavallılara çektikleri aşırı zorluklar nedeniyle acımadan bakamaz. Çünkü hasta, sakat ya da yaşlı bir erkeğe ya da zayıflığı nedeniyle bir kadına hiçbir şekilde hoşgörü gösterilmez ya da mühlet verilmez; ama istisnasız hepsi, kötü muamele nedeniyle işkencelerinin ortasında ölene kadar darbelerle işlerine devam etmeye zorlanırlar.”³¹

Aristoteles, doğası gereği iyi olan ancak karakterleri nedeniyle bazı insanlar için muhtemelen zararlı olabilecek şeylerin bir karşılaştırmasında, hasta ve sakatlar için özel yiyecek ve ekipmanlara işaret etmiş ve “Eğer bir adam aptal, adaletsiz ya da müsrifse, bunları kullanmakla hiçbir kazanç elde edemez; tıpkı bir sakatın sağlıklı bir adamın diyetinden ya da bir zayıfın ve kötürümün sağlıklı bir adamın ve sağlam birinin donanımından yararlanması gibi...” şeklindeki anlatımı ile hem zihinsel hem de bedensel engellilik kavramlarına değinmiştir.³² Thukydides ise Atina’da yaşanan “veba” sırasında hayatta kalanların görme kabiliyetlerini yitirdiklerini, hafızalarını ya da uzuvlarını (el, ayak parmakları) kaybettiklerini hatırlatmıştır.³³

Yunanca’da kör bir kişiyi ifade etmek için “πεπηρωμένος τοῦς ὀφθαλμοῦς” (peioménos toús ofthalmóús) yani gözleri bozuk demek gerekir. Ancak, “ἀνάπηρος” (anápīros) kelimesi tüm vücudu etkileyen bir sakatlığı ifade eder. Edinilmiş sakatlıklar, kazalar ve şiddet eylemleri dahil olmak üzere geniş bir nedenler yelpazesinden kaynaklanmaktadır.³⁴ Alkiphron total bir terziden³⁵ ve Plinius kambur bir dolgu ustasından (fuller)³⁶ bahsetmiştir.

Antik Yunan dünyasında anormal olarak görülen bir başka durum da hermafroditlik (cinsiyet gelişim bozukluğu) tir. Bu durumun kökeni Hermes ve Aphrodite’in çift cinsiyetli çocuğu Hermaphroditos’a dayanır. Hermafrodit olarak tanımlanan insanlar toplum içerisinde birbirinden farklı tepkilerle karşılaşmışlardır.³⁷ Bu şekilde doğan bebekler hem babasından hem de annesinden farklı olarak tanımlanmıştır ki bu da Aristoteles’in canavar tanımına uymaktadır.³⁸ Hermafrodit olarak tanımlanan bireylere, “Bazen her iki cinsiyete de ait olan bireyler doğar; bu tür kişilere hermafrodit adını veririz; eskiden Androgyni olarak adlandırılırlardı ve canavar olarak görülürlerdi, ancak günümüzde tensel amaçlar için kullanılmaktadırlar.” ifadesi ile Yaşlı Plinius da değinmiştir.³⁹

²⁸ Platon, *Kriton* 53a.

²⁹ Platon, *Nomoi* 874e.

³⁰ Platon, *Nomoi* XI.925e.

³¹ Diodoros, *Bibliothēke*. III.13.3.

³² Aristoteles, *Ethika Eudemia* VIII.1248b.

³³ Thukydides, *Bellum Peloponnesiacum* II.49.7-8.

³⁴ Laes 2020, 4.

³⁵ Alkiphron, “*Epistulai Agroikikai*” XXIV.

³⁶ Plinius, *Naturalis Historia* XXXIV.6.

³⁷ Husquin 2020, 21.

³⁸ Aristoteles, *De Generatione Animalium* IV.3.

³⁹ Plinius, *Naturalis Historia* VII.3.

Bu tür insanlar cinsel tatmin için bir meta olarak da kullanılmışlardır. Plinius kambur bir köle satın alıp onu yatağına yatıran zengin Gegania'dan bahseder: "Bu kandillerden biri satılırken tellal Theon, kandili satın alanın kambur sırtlı ve korkunç bir görünüşü olan Clesippus adlı bir dolgucuyu da alması gerektiğini duyurdu. Satın alma işlemi Gegania adlı bir kadın tarafından elli bin sestertius karşılığında gerçekleştirilmiştir."⁴⁰ Atipik ya da normal olmayan görünümlü kişiler elit kesimin eğlendiricileri olarak yeteneklerinden dolayı tercih edilmiştir. Bu durum özellikle cüceler için geçerlilik göstermiştir. Bunların bir kısmı eğlence dünyasına ait olup ziyafetlerde ya da çeşitli davetlerde konukların önünde gösteri yapmaları için pandomimci, müzisyen ya da soyтары olarak kullanılmışlardır.⁴¹

Antik Yunanistan'da engellilik; engellilik statüsünün tıbbi bir sorun olarak değil, herhangi bir topluluk içinde, vaka bazında, bireyler arasında tanımlanan ve müzakere edilen bir mesele olarak ele alınmıştır. Rasyonel tıp M.Ö. V. yüzyılda henüz emekleme aşamasında olduğu için engellilik kategorize edilebilir bir tıbbi olay olarak görülmemiştir.⁴² Fiziksel engellilik açık ve net olmayan bir terimdir. Fiziksel engellilik kavramı ekonomik, askeri, politik, dini, sosyal ve teknolojik çevrenin etkisiyle şekillenmiş ve tanımlanmıştır. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, engellilerin bir kategorizasyonunun Antik Çağ'da var olup olmadığı sorusu üzerine bölünmüştür. Lysias, Plutarkhos gibi Antik Yunan yazarlarının ifadelerine göre, bazı Yunanlıların sosyal bir engellilik kategorisi oluşturduğunu kuvvetle göstermektedir. "αδύνατοι" (adýnatoi) yani engelli bireyler özellikle Atina'da askeri, siyasi ve dini rollerden men edilmiştir. Spartalılar ise savaşmayanları, hatta engelli olanları bile cezalandırırken, engellerini yenenleri ve bir şekilde başta askeri faaliyetler olmak üzere normal hayatın bir parçası olmayı başaranlara övgülerde bulunmuşlardır. Bu nedenle engelliliğin, Yunan etnik kimliğini ölçmek için yeni bir çerçeve sunduğu yorumu yapılabilir. Antik Yunan coğrafyasındaki engelliliğin en azından bir dereceye kadar "acıma, hayırseverlik ve kategorizasyon" modellerinin mevcut olduğunu iddia etmek mümkündür. Örneğin eski Atinalılar, bir engellilik kategorisi oluşturmuşlar ve toplumda bu şekilde kategorize edilen insanların bakımları için engellilere mali destek sağlamışlardır. Atinalılar, "αδύνατοι" (adýnatoi) yani engelli olan insanları askerlikten muaf tutmuşlardır.⁴³ Bu durumun aksine engelli bireylerin yalnızca askeri alanlardan değil aynı zamanda siyasetten de dışlanmaları gerektiği düşüncesi toplumda yer bulmuştur. Sparta tarihinde böyle bir kategorizasyonu ayırt etmek daha zor olsa da, Antik Atina'da ve Yunanistan'ın diğer bölgelerinde sosyal bir engellilik yapısının var olduğunu görmek mümkündür. Plutarkhos, aşağıdaki ifadesi ile engellilik kavramına bakışını ortaya koymaktadır:

"Her duyunun ve parçanın gözde körlük "τυφλότητα"⁴⁴ (tyflótita), bacakta topallık "χολότητα"⁴⁵ (cholótita), dilde kekemelik "ψελλότητα"⁴⁶ (psellótita) gibi başka hiçbir şeyde görünmeyen kendine özgü zayıflığı, kusuru veya rahatsızlığı vardır. Görmek için yaratılmamış bir organda körlük ya da yürümek için tasarlanmamış bir kısımda topallık olamaz; dili olmayan bir hayvani kekeme olarak ya da doğası gereği sessiz olanı anlaşılmasız "τραυλός"⁴⁷ (travlós) olarak tanımlamazsınız. Ve aynı şekilde, doğanın akıl, zekâ ya da anlayışla donatmadığı hiçbir şeye sayıklama, akılsız ya da deli (παρὰ) demezsiniz; çünkü rahatsızlığın bir eksiklik ya da kayıp ya da başka bir tür bozukluk "κάκωσις"⁴⁸ (kákosis) olduğu hiçbir yeteneğinizin olmadığı bir yerde yaşamak imkânsızdır.⁴⁹"

⁴⁰ Plinius, *Naturalis Historia* XXXIV.6.

⁴¹ Brunet 2003, 34-42.

⁴² Rose 2003, 2-3.

⁴³ Penrose 2015, 499-500.

⁴⁴ Liddell-Scott, 1838.

⁴⁵ Liddell-Scott, 2014.

⁴⁶ Liddell-Scott, 2019.

⁴⁷ Liddell-Scott, 1811.

⁴⁸ Liddell-Scott, 865.

⁴⁹ Plutarkhos, *De Sollertia Animalium* V.

Engellilik antik dünyada ilahi hoşnutsuzluğun işareti olarak kavranan töresel bir model olarak nitelendirildiği gibi, Antik Yunan söyleminde hastalık veya yaralanma sonucu oluşan fiziki noksanlık olarak da tanımlanmıştır. Antik Yunan Dünyasında engelli insanları tedavi etme veya düzeltme girişimleri vardı. Bu girişimlerde Asklepeionların ve başta Hippokrates olmak üzere hekimlerin katkıları olmuştur. Hippokrates külliyyatında tedavi edilemez hastalık ve kusurların bir sınıflandırması mevcuttu.⁵⁰

Antik Yunanca'da birkaç kelime noksanlık ya da eksiklik anlamına gelmekte olup bu kelimelerden bir tanesi engellilik olarak çevrilebilir. M.Ö. IV. yüzyılda hüküm süren Sparta Kralı Agesilaos'un sakatlığı Plutarkhos tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

Sakatlığına gelince, gençliğinin baharında kişiliğinin güzelliği bunu gözlerden gizlerken, böyle bir talihsizliği rahatlıkla ve neşeye karşılama, ilk önce kendisiyle dalga geçmesi ve şaka yapması. Bunu düzeltmek için çok şey yaptı. Gerçekten de, topallığı hırsını daha açık bir şekilde ortaya çıkardı, çünkü bu onu hiçbir zorluğu ve hiçbir girişimi reddetmemeye yöneltti. Elimizde onun bir resmi yok (çünkü kendisi böyle bir resmin yapılmasına izin vermemiş, hatta ölürken bile "heykelinin ya da resminin" yapılmasını yasaklamıştı), ama heybetli olmayan küçük bir adam olduğu söylenir. "του σκέλους πήρωσις" = (tou skelous perosis) (topal bacaklı) olarak tanımlanır.⁵¹

Açıkçası "πήρωσις"⁵² (perosis) kelimesi, körlüğü ve sağırlığı tanımlamak için de kullanıldığı için bozulma anlamına benzer bir karşılığı ifade etmektedir.⁵³ Konu ile ilgili bir kelime olan "πήρός"⁵⁴ (peros) ise fiziksel ve zihinsel olarak bireyi engelleyici olarak görülen koşullara atıfta bulunmuştur.⁵⁵ "Πήρωσις" (perosis) terimi doğası gereği çok genel bir ifade olmakla birlikte, Aristoteles tarafından erkeklerde kellik anlamında kullanırken kadınların bakış açısında ise kusurlu erkekleri tanımlamak için kullanılmıştır.⁵⁶ Antik dünyada kellik, hakkında şaka yapılan bir tür deforme oluş olarak görülüyordu.⁵⁷ "Πήρωσις" (perosis) kelimesi açıkça engellilikten ziyade deforme olma veya bozulma gibi bir anlam taşımaktadır. Bununla beraber; "πηρώσεις" (peróseis) kelimesi ise engelliliğe neden olan durumlar için kullanılmıştır. "Πήρωσις" (perosis), Plutarkhos'un bir pasajında "ἀδύνατος" (adýnatos) (engelli) terimi ile birlikte kullanılır. Plutarkhos, "ἀδύνατοι" (adýnatoi) (engelli) kavramının, yaştan bağımsız olarak "πήρωσεις" (peroseis) (eksik) ve "νόσοι"⁵⁸ (nósoi) (hasta) kişiler tarafından oluşturulduğunu düşünmektedir.⁵⁹

Plutarkhos, engellilerin (ἀδύνατοι) (adýnatoi) sadece ordudan ve diğer hükümet hizmetlerden uzak tutulmaları gerektiğini ilan etmekle kalmaz, aynı zamanda onları hizmet sektöründeki vasıfsız kişilerle karşılaştırır. Plutarkhos, hastalık "νόσος" (nósos) veya eksiklik "πήρωσις" (perosis) nedeniyle kamu işleri alanında hizmet veremediğini algıladığı kişilerin durumunu tanımlamak için de "ἀδυναμία" (adýnamía) (engelli) kelimesini kullanır.⁶⁰ Bu kişiler genel olarak engelli "ἀδύνατοι" (adýnatoi) olarak gruplandırılmıştır. Yunanca "ἀδυναμία" (adýnamía) terimi sosyal bir kavram olarak oluşturulmuş, hastalık, bozulma veya deforme olma nedeniyle orduda veya hükümette görev yapamayacak durumda olan insanları kategorize etmek amacıyla kullanılmıştır. Bununla birlikte "ἀδύνατοι" (adýnatoi) kavramı hem az servete sahip olanlar için hem de fiziksel engeli nedeniyle devletten nafaka alan kişiler için

⁵⁰ Vlahogiannis 2005, 180.

⁵¹ Plutarkhos, *Ageilaos*. II.2.

⁵² Liddell-Scott, 1402.

⁵³ Plutarkhos *Moralia* II.167.5; Plutarkhos, *Moralia* VIII.633.9.

⁵⁴ Liddell-Scott, 1401.

⁵⁵ Penrose 2005, 505.

⁵⁶ Aristoteles, *De Generatione Animalium* 784A.

⁵⁷ Ogden 1997, 41.

⁵⁸ Liddell-Scott, 1181.

⁵⁹ Plutarkhos, *Moralia* X.791.14.

⁶⁰ Plutarkhos, *Moralia* X.791.14-15.

kullanılmıştır.⁶¹ M.Ö. IV. yüzyılda Lysias, iki baston kullanan ve hükümetten maluliyet aylığı almakta olan bir kişi ile onun bu maaşı almayı hak etmediğini iddia eden bir başka kişinin arasındaki anlaşmazlığı ve konunun mahkemeye intikal ettiğinden bahsetmektedir. Maluliyet aylığı alan bu kişi ile ilgili davanın görüldüğü esnada “ἀδύνατοι” (adýnatoi) engelli ile “δύνασθαι” dýnasthai (muktedir) kavramlarının kullanıldığını belirterek bu kavramlar arasında bir karşılaştırma yapmıştır.⁶²

Rose, “ἀδύνατος” (adýnatos) teriminin kısmen kendi geçimini sağlayamayan kişilere atıfta bulunduğunu, Aristoteles Anayasası’nda “ἀδύνατοι” (adýnatoi) kavramının çok az servete sahip olanlar veya fiziksel olarak engelli olanlar olarak tanımlandığını savunmaktadır.⁶³ “ἀδύνατοι” (adýnatoi) kelimesi hem fiziksel olarak engelli olma durumunu hem de yoksul olan tek bir grup insanı ifade eder. Bu durum Aristoteles tarafından, devletin engellileri denetlediği, üç “mina”dan daha az parası olanların ve bedensel sakatlıktan dolayı engelli olanların, iş görememeleri ve çalışamamaları durumunda bu kişilere günde iki “obolos” oranında kamu kaynaklarından kullanılacak şekilde yiyecek verilmesini emreden bir yasanın olduğu şeklindeki açıklamada anlatılmıştır.⁶⁴ Aristoteles’in M.Ö. IV. yüzyıldaki çağdaşı olan Lysias, sağlıklı erkekler için kullanılan “ὑγιαίναντος” (ýgiaínantos) kavramı ile engelli erkekler için kullanılan “ἀδύνατος” (adýnatos) kavramı arasında keskin bir zıtlık olduğunu ortaya koymuştur.⁶⁵

Antik Yunan toplumlarındaki siyasi, sosyal, tıbbi, kurumsal ve kültürel bakış açısı günümüz dünyası ile farklı olmakla birlikte, engelli olamayan bireyler ile engelliler arasındaki farklılıklar Antik Yunanistan’da sosyal olarak inşa edilmiştir. Fiziksel ve belki de zihinsel olarak savaşamayan, kamusal işlerde hizmet edemeyen veya engellilikleri nedeniyle başka bir şekilde geçimini sağlayamayan bir insan kategorisi olarak “ἀδύνατοι” (adýnatoi) (engelli) kavramı ile adlandırılan sosyal bir yapı vardı.⁶⁶ Antik Yunan kaynaklarına göre engellilik çok fazla tıbbi olarak incelenmemiş ve kurumsallaştırılmamış olsa bile, toplumdaki acıma duygusu net şekilde ortadadır.⁶⁷ Lysias’ın eserindeki isimsiz engelli sanık, savcısı dışında kalan kişilerin ona acıdığını belirtmektedir. Sanık, engelliliğin ve engellilere karşı önyargının hedefi konumuna gelmiştir. Çünkü savcı onun engelli olduğuna inanmaz veya savcıya göre bu kişi en azından geçimini sağlayamayacak kadar engelli değildir. Geçiminin ana kaynağı olan kamu bakım ödemelerini kurtarmak için engelliliğini savunmaya çalışmış bu durumunu mahkeme önünde ispat etmek istemiştir.⁶⁸

Dillon, hayırseverlik açısından, Atina’daki engellilerin, varlıklı politikacılardan yardım aldıklarını ve kendilerine nafaka ödemeleri yapıldığını belirtmektedir. Devlet tarafından sağlanan bir gelir olmadan, engelli Atinalılar eğer çalışamazlarsa dilenmek zorunda kalacaklardı. Şehir yönetimi tarafından sağlanan bakım hizmetleri, oradaki yaşayan engellilere biraz da olsa onur kazandırdı. En azından başkalarına borçlu değillerdi. Bu durum Atina’da engelliler için bir tür refah düzeyi oluşturmuştur.⁶⁹

Ordu hizmetlerinde de engellilerle ilgili belirli bir uygulama biçimi oluşmuştur. Süvari komutanları ve takım liderleri savaşta kesinlikle hizmet edemeyecek durumda olanların isimlerini listelerinden çıkarmışlardır. Ordu için potansiyel olarak hizmet edeceklerin kayıtları yapıldıktan sonra bu kişiler, fiziksel durumlarının tespiti için çağrılmışlardır. Bu kişilerden

⁶¹ Penrose 2005, 506.

⁶² Lysias, *Peri tou me Didosthai to Adunato Argurion*, XXIV.4.

⁶³ Rose 2003, 96.

⁶⁴ Aristoteles, *Athenaion Politeia*, XLIX.4.

⁶⁵ Lysias, *Peri tou me Didosthai to Adunato Argurion*, XXIV.13.

⁶⁶ Ksenophon, *Ksenophontos Hipparkhikos*, IX.5.

⁶⁷ Garland 1995, 2.

⁶⁸ Lysias, *Peri tou me Didosthai to Adunato Argurion*, XXIV.3-4.

⁶⁹ Dillon 1995, 27.

herhangi biri süvarilere hizmet etmek için bedensel yetilere veya maddi araçlara sahip olmadığına dair yemin ederse, durumları mazur görülmüştür. Sakatlık yemini etmeyenler ise ya ata binmeye uygun görülen erkek grubuna, ya da bu grubun dışında kalan ekibe dahil edilmiştir. Bu şekilde seçilmeleri halinde isimleri tahta üzerine yazılmıştır. Eğer seçilmezlerse ordudan gönderilmişlerdir.⁷⁰ Bu yönetmelik yalnızca bir at satın alacak kadar zengin olanlar için geçerli olmuştur. Ancak yukarıda belirtildiği gibi, Atinalılar, yoksullaşmış ve geçimlerini sağlayamayan “ἀδύνατοι” (adýnatoi) (engelli) kişilere maaş yardımı sağlamışlardır.⁷¹ Buna karşılık, Ksenophon, süvariler içinde kendileri hizmet etmeyen zengin, engelli Atinalıların hükümete ödeme yapması gerektiğini yani bir nevi tazminat ödemeleri gerektiğini öne sürmüştür. Ksenophon ayrıca güvence altına alınan paraların, yerleşik yabancı kişilerin, engelli vatandaşlar yerine Atina süvarilerinde hizmet etmesi sağlanarak etkin bir şekilde kullanılacağını savunmuştur.⁷² Roma döneminde Plutarkhos, “ἀδύνατοι” (adýnatoi) (engellilerin) devlete politikacı veya asker olarak hizmet etmesine izin verilmemesi gerektiğini öne sürmektedir.⁷³ Bu ifadedeki Plutarkhos’un engellilere karşı önyargısı (ableism), diğer Antik Yunan uygulamalarıyla tutarlıdır.

Öjeni ve Ableism

Hem Atina’da hem de Sparta’da, istenmeyen ya da potansiyel olarak engelli veya deforme olmuş bebeklerin öldürülmesi geleneği mevcuttu. Atina’da çocuk yetiştirme kararı ebeveynlere aitti. Atinalı bir babanın, erkek bebeğini büyütmek isteyip istemediğine karar vermek için ve bu kararı ailesine sunmadan önce on günü vardı. Sparta’da da bebek öldürme uygulaması yapılmıştır. Ancak Atina’dan farklı olarak Sparta’da bir çocuğun yetiştirilip yetiştirilemeyeceğine ebeveynler değil yaşlılar karar vermişlerdir. Böylesi durumlarda ebeveynlere şekil bozukluğu olan bir çocuğu yetiştirme şansı verilmemiştir.⁷⁴ Bu durumu Plutarkhos şu şekilde ele almıştır:

“Babanın yavruyu büyütmeye hakkı yoktur, ancak o aynı ailenin büyüklerinin hâkim olarak oturduğu ve çocuğu yakından incelediği Leskhe adlı yere götürülmelidir. Eğer güçlü ve sağlam bir vücuda sahipse, yükseltimesini emrederler ve ona 9.000 arsadan bir arazi tahsis ederler. Hastaysa ve şekilsizse, onu Mt. Taygetus’un altındaki Apothetae adlı yerdeki çukura atarlar, çünkü ne kendi için ne de şehir için hayatta kalması faydalı değildir. Başından beri sağlıklı ve güçlü olma yolunda iyi bir başlangıcı yoktur”.⁷⁵

Spartalı kadınlar, vücut yapılarını ve dirençlerini test etmek için erkek bebekleri su yerine şarapla yıkamıştır. Epileptik ve diğer sağlıksız bebeklerin karıştırılmamış şarapla konvülsiyonlarının⁷⁶ atılacağı, sağlıklı çocukların ise sertleşeceği düşünülmüştür.⁷⁷ Sağlıksız ya da deforme olmuş vücutlu olan erkek bebeklerin öldürülmesi konusunda erkek çocuğun gelecekteki askeri potansiyeli belirleyici olmuştur. Ailedeki ileri yaşlı akrabalar bu potansiyeli düşünerek karar vermişlerdir. Spartalıların engelli kız bebekler hakkındaki düşünceleri çok net bilinmemekle birlikte, sağlıksız olduğu düşünülen erkek bebeklerin öldürdükleri kesindir. Spartalılar muhtemelen erkeklerde olduğu gibi gözle görülür bozuklukları olanlar haricindeki kız bebekleri büyütmüşlerdir.⁷⁸ Vücutlardaki deformeler veya diğer doğuştan gelen fiziksel

⁷⁰ Aristoteles, *Athenaion Politeia*, XLIX.2.

⁷¹ Lysias, *Peri tou me Didosthai to Adunato Argurion*, XXIV.3-4.

⁷² Ksenophon, *Ksenophontos Hipparkhikos*, IX.5-6.

⁷³ Plutarkhos, *Moralia* X.791.14-15.

⁷⁴ Penrose 2005, 510.

⁷⁵ Plutarkhos, *Lykurgos* XVI.1-2.

⁷⁶ Bebek vücut ısılarının anormal seviyeye ulaşması.

⁷⁷ Plutarkhos, *Lykurgos* XVI.2.

⁷⁸ Pomeroy 2002, 35.

farklılıklar genellikle antik dünyada tanrıların hoşnutsuzluğunun işaretleri olarak görülmüştür.⁷⁹

Sparta’da savaş meydanlarındaki korkaklığa karşı oluşan sosyal baskı, muhtemelen Atina’dakinden daha güçlü bir etki oluşturmuştur. Yaralanan veya başka bir şekilde sakatlanan erkeklerin buna rağmen ihtiyaç halinde savaşmaları beklenmiştir. Sparta Kralı Agesilaos’un esprili sözlerinin yanı sıra, Plutarkhos, toplumda oldukça yankı bulan bir tavsiyeyi kaydetmiştir. Burada savaşa katılmak için yürüyen ve kendisi için at arayan topal bir Lakedaimonia askerine yöneltilen, “Savaşta toprağımızı tutmanın ve kaçmamanın gerekli olduğunu algılamıyor musunuz?”⁸⁰ ifadesi sakatlığın ya da engellilik durumunun düşmanla savaşmaya mani bir durum olmadığını vurgulamaktadır. Sparta ve Atina devleti arasında engelliliğe yönelik tutumlarda bazı farklılıklar olduğunu Herodotos ve Plutarkhos anlatmaktadır.

Herodotos, Aristodemos’un gözlerindeki şiddetli bir iltihabi hastalık olan “ophthalmia” nedeniyle Thermophylai Savaşına (M.Ö. 490) katılmasının engellendiğini söylemekte ve durumu şu şekilde nakletmektedir:

“Bu üç yüz kişiden ikisi, Leonidas tarafından kamptan uzaklaştırılan Eurytos ve Aristodemos’tur. Onlar şiddetli ophtalmiadan muzdarip oldukları için Alpeni’de dinlenmişlerdir. Şimdi, eğer ikisi de aynı düşüncede olsalardı, ya Sparta’ya güvenli bir şekilde geri dönmek ya da birlikte ölmek isteselerdi o zaman her şey yoluna girecekti. Aynı şeyi yapmaları mümkündü. Ancak fikir ayrılıkları vardı. Bir yandan Pers ilerleyişini öğrenen Eurytos, silahlarını ve zırhını istedi. Helotuna⁸¹ onu savaşa götürmesini emretti. Helot kaçtı. Eurytos kavgada öldürüldü. Aristodemos ise cesaretini kaybederek geride kalmıştır.”⁸²

Bu anekdot, Spartalılar arasında bir engellilik anlayışı olduğunu ya da en azından Kral Leonidas’ın geçici körlükten muzdarip olan bir askerinin, hizmetten muaf tutulması konusunda istekli olduğunu göstermektedir. Fiziksel engellilik, tüm Sparta’nın önde gelen yöneticileri tarafından askerlik hizmetinden uzaklaştırılmanın bir nedeni olarak tanınmasa da, en azından Kral Leonidas ve muhtemelen diğerleri tarafından geçici de olsa bir askerlik muafiyetine neden olarak görülmüştür.⁸³ Aristodemos’un korkaklığı, Eurytos’un kör (engelli) ama vatansever duruşuyla kıyaslanmıştır. Buradaki vatanseverlik karşısındaki korkak tutum insanlar tarafından ayıplanmıştır. Oysa Atina’daki bu uygulama Sparta’dakinden daha farklıydı. Atinalı bir adam askerlikten daha kolay muaf tutulabilir ve hatta engelli olduğu için devlet yardımı alabilirdi. Plutarkhos’tan çok önce M.Ö. V. yüzyılda, Spartalılar’ın engelli bireylere karşı ableist (engelli ayrımcılığı) bir tutuma sahip oldukları düşünülmektedir. Kral Leonidas ve benzerleri ise bu konuda daha yumuşak bir tutum sergilemişlerdir.⁸⁴

Sparta toplumunda yeterlilik (engelli olmama hali) savaşta cesaret ve kusursuzluk anlamında nitelenen sosyal bir yapı olarak inşa edilmiştir. Fiziksel engelli olanlar, akranları veya üstleri tarafından evde kalmaları söylendiğinde bile, engelli durumlarına rağmen bir piyade olarak savaşa katılmışlar, çok faydalı olamasalar bile savaşa girdikleri için övgüyle karşılanarak vatansever olarak nitelendirilmişlerdir. Plutarkhos’un Spartalı kadınlardan bahsettiği bir metninde geçen isimsiz bir Spartalı annenin, topal oğlunu savaşa gönderirken, “Oğlum, her adımda cesaretini hatırla”⁸⁵ şeklindeki ifadeleri oldukça dikkat çekicidir.

⁷⁹ Ogden 1994, 95-100.

⁸⁰ Plutarkhos, *Moralia* III.210.34

⁸¹ Antik Sparta’da hizmet sektöründe çalıştırılan köle sınıfı.

⁸² Herodotos, VII.230-1.

⁸³ Pomeroy 2002, 59-60.

⁸⁴ Penrose 2005, 514.

⁸⁵ Plutarkhos, *Moralia* III.241.13.

Herodotos ve Plutarkhos, Sparta'da bedeni noksanlık ve bunların neden olduğu potansiyel olarak ortaya çıkan engellilik durumuna karşı farklı tutumların var olduğunu öne sürmektedir. Örneğin Androkleidas'ın akranları tarafından Sparta ordusuna katılmasına neredeyse izin verilmemiştir. Topal bir bacağı olan Lakedaimonialı Androkleidas, orduya ancak savaş sırasında yetişebilmiştir. Topallığı göze çarptığı için, bazıları onun askere gitmesini engellemeye çalışmıştır. Androkleidas ise cevaben düşmanla savaşmak için gereken şeyin kaçmak değil, dimdik durmak olduğunu söylemiştir.⁸⁶

Androkleidas'ın bacağındaki problem ve durumunun ne kadar engelleyici olacağı konusunda yine de tam bir netlik oluşmamıştır. Diğer Spartalı askerler gerçekten de Androkleidas'ın engelliliğini görmüş, bu durumun gerçek olduğunu onaylayarak hizmetten muaf tutulması hususunda teşvik edici olmuşlardır.⁸⁷

Agesilaos ve Engellilikle Mücadele

Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi Spartalılar bebek cinayeti işlemişlerdir. Ancak Agesilaos, Sparta'daki öjeni⁸⁸ uygulaması için bir istisna olarak görülebilir. Kraliyet ailesinin bir üyesi olduğu için bebek cinayetine kurban gitmemiştir. Nedeni net olmamakla birlikte Plutarkhos ve Ksenophon, Agesilaos'un bacağına topallığından açıkça bahsetmişlerdir.⁸⁹ Ksenophon, Agesilaos'un topallığı nedeniyle tökezleyen “προσπταίσας” (prosptaisas) biri olduğunu anlatmaktadır.⁹⁰ Ksenophon ile çağdaş olan Aristophanes, kör bir adamın tökezlediğini belirtmek için “προσπταίω” (prosptaío) kavramını kullanmıştır.⁹¹

Agesilaos'un topallığının doğuştan mı yoksa bir kaza sonucu mu olduğunu belirlemek imkânsız olsa da doğuştan bir sakatlığın olabileceğine yönelik bazı veriler mevcuttur.⁹² Henüz bir çocukken, gençlik festivali sırasında, koro yönetmeni onu sahnede göze çarpmayan, ön planda olmayacağı bir yere atamıştır. Kral olmaya mukadder olmasına rağmen buna itaat etmiş ve “İyi insanları onurlu kılan şeyin yerler değil, insanlık olduğunu göstereceğim.”⁹³ şeklinde bir ifade kullanmıştır. Agesilaos'un sahnede göze çarpmayan bir alana yerleştirilmesi, topallığının doğuştan olduğunu veya en azından erken yaşta meydana geldiğini düşündürülebilir.⁹⁴ Ksenophon, Sparta sosyal yaşamına ilişkin ifadelerinde korkakların da korolarda kötü yerlere atandığını söyler.⁹⁵ Agesilaos'un topal olarak fişlenmediğini bilmekle birlikte müzik öğretmeninini onu olduğu gibi kabul etmediğini, korodaki en düşük pozisyona atadığını görmek mümkündür. Buna göre, topallığın göze çarpan bir bozulmadan kaynaklandığı fikri ön plana çıkmaktadır.

Bu örnekten anlaşılacağı üzere gösterinin yönetmeni, engelli bir çocuğun sahnede ön planda olmasını istememiş ve sahne performansında onu göze çarpmayan bir yerde konumlandırmıştır. Bu durum muhtemelen Agesilaos'un ruhu üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Plutarkhos'a göre Agesilaos bir ressam ya da heykeltıraş için poz vermeyi reddetmiştir.⁹⁶ Agesilaos, engelliliğini gösterecek şekilde resmedilmeyi kesinlikle reddederek

⁸⁶ Plutarkhos, *Moralia* III.217C.

⁸⁷ Penrose 2005, 516.

⁸⁸ Sağlıksız ceninlerin ayrılıp sağlıklı nesil üretmeyi ana tema olarak belirleyen akım.

⁸⁹ Plutarkhos, *Agesilaos* II.2.; Ksenophon, *Hellenica* III.3.3.

⁹⁰ Plutarkhos, *Lykurgos* 22.

⁹¹ Aristophanes, *Lysistrata* 86-129.

⁹² Shipley 1997, 74.

⁹³ Plut. *Mor.* III.208.4-6.

⁹⁴ Garland 1995, 40.

⁹⁵ Ksenophon, *Respublica Lacedaemoniorum* IX.5.

⁹⁶ Plutarkhos, *Agesilaos* II.2.

bu durumunu içselleştirmiştir.⁹⁷ Agesilaos'un hikayesi, topluma yerleşmekte olan engellilik kavramının bir anlatımıdır. Linton'a göre bir engelin üstesinden gelmek için kullanılan en yaygın ifade, çoğu zaman bir şekilde yetkin ve başarılı görünen engelli birini örnek olarak göstermektir.⁹⁸ Agesilaos'un vücudunun genç ve diri görüntüsü bacağına topallığını gizlemiştir. Böyle bir yükü kolaylıkla ve neşe içerisinde taşımıştır. İlk başlarda bu konu hakkında kendisiyle ilgili şakalar yaparak vücudunun bozuk olan uzvu ile barışık olduğunu göstermiştir. Sakatlığının düzelmesinin neredeyse imkânsız olduğunu farkında olmuştur. Ancak sakatlığı nedeniyle yaşadığı zorluk ve zahmet onu bazı şeylerden mahrum bıraktığı için hırsını daha da belirgin hale getirmiştir.⁹⁹

Antik Yunan düşüncesinde engelli olma hali tanrıların hoşnutsuzluğunun bir işareti olarak da yorumlanmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak Sparta'da ableist bir tutum yaygınlık göstermiştir. Bu yaygınlık nedeniyle Agesilaos'un kral olması bile neredeyse engellenmiştir. Cesur bir karaktere sahip olan Agesilaos Lysandros'un yardımıyla kral olabilmıştır. Bununla birlikte Plutarkhos, saygıdeğer bir kâhin olarak görülen Diopeithes'in total bir kralın atanmasına karşı olduğunu, bunun da (engelliliğin) Sparta'ya felaket getireceğini söyleyen bir kehanette bulunduğunu söylemiştir:

“Düşün Sparta, hakikatte sen gururlusun,
Senin güçlü ayaklarından total bir krallık çıkabilir,
Ve devam eden beklenmedik ıstırap sizi parçalayacak,
Yıkım dalgalar halinde yuvarlanırken üzerinize savaş açacaktır.”¹⁰⁰

Agesilaos'un sevgilisi olan o zamanların önde gelen generallerinden Lysandros, Agesilaos'u tacını talep etmeye teşvik etmiştir.¹⁰¹ Lysandros, kehanette bahsedilen topallık sonucu oluşacak uğursuzlukların, Agesilaos'un engelliliğinden ziyade onun rakibi olan ve Alkibiades'ten geldiği söylenen Atinalı sürgün Leotykhidas'ın gayri meşruluğundan kaynaklandığını söylemektedir.¹⁰² Böylece Spartalı yetkililer, noksanlığını (engelliğini) görmezden gelerek M.Ö. 398'de Agesilaos'u kral ilan etmeye karar vermiştir. Bu anektod Yunan toplumunda gayri meşruluk ile engelliliğin iç içe geçmiş bir metafora dönüşebileceğini göstermiştir.¹⁰³ Lysandros istediğini elde etmesine rağmen, kehanette yer alan ancak reddedilen önyargı Agesilaos'un peşini bırakmamış, onun topallığı daha sonra Sparta'nın çöküşüne neden olarak görülmüştür. Sparta'da, başarılı olmuş bir engelli birey örneği toplumun engellilere karşı ön yargılı bakışı yüzünden lekelenmiştir. Bazı Spartalı yöneticiler, Sparta hegemonyasının başarısızlığını Agesilaos'un sakatlığına bağlamıştır. Plutarkhos'a göre, birçok kişi Spartalıların Leuktra'daki yenilgisinin, Diopeithes'in ve yukarıda bahsi geçen kâhinin tavsiyelerine uyulmamasının doğrudan bir sonucu olduğuna inanmıştır.¹⁰⁴ Pausanias'a göre Spartalılar bu kritik karar hakkında kâhinin sözlerini ciddiye almış olsalardı, Sparta'nın kaderi değişecekti.¹⁰⁵

M.Ö. IV. yüzyıl Yunanistanı'nda Sparta'nın hegemonyasının çökmesindeki sebep olarak sakat birinin yani Agesilaos'un başa geçmesini görmek şüphesiz rasyonel bir yaklaşım değildir. Aksine o Anadolu'da askeri başarılar elde etmiş yetenekli bir generaldi. Her halükarda

⁹⁷ Garland 1995, 111.

⁹⁸ Linton 1998, 17.

⁹⁹ Plutarkhos, *Agesilaos* II.2.

¹⁰⁰ Plutarkhos, *Agesilaos* III.4.

¹⁰¹ Plutarkhos, *Lysandros* 22.

¹⁰² Ksenophon, *Hellenica*, III.3.3.

¹⁰³ Ogden 1997, 32.

¹⁰⁴ Plutarkhos, *Ageilaos*. 30.

¹⁰⁵ Pausanias, *Perihegesis tes Hellados*, III.8.9.

Agesilaos, Sparta'nın askeri geleneğinin önemli bir figürü olmuş, Sparta toplumundaki erkeklerin savaş cesaretine sahip olma geleneğini sürdürmekle kalmamış aynı zamanda örnek bir tutum sergilemiştir. Agesilaos, engelli olmasına rağmen, güçlü Spartalı kimliğine uygun şekilde bir davranış ortaya koymuştur. Tüm veriler ele alındığında Kral Agesilaos'un, Sparta tarihinin en tanınmış engelli kişisi olarak öne plana çıktığı sonucuna varılabilir.

Spartalıların cesaret ve yeteneğe vermiş oldukları önem yüksek seviyede olup Sparta yaşamının tüm yönlerine yayılmıştır. Seçkin Spartalı sınıfının tek amacı yetenekli savaşçılar üretmek ve savaşmak olmuştur. Eylemsizlik, korkuyla birleştiğinde, erkeklerin statülerini ve ayrıcalıklarını kaybetmelerine neden olmuş onları asker kaçağı statüsüne düşürmüştür. Erkekler yetenekli savaşçılar olmaları için, kadınlar ise güçlü çocuklar doğurmak için yetiştirilmiş ve şartlandırılmıştır.¹⁰⁶ Sparta'daki durum görüleceği üzere Atina'dakinden farklıydı. Aristodemos'un gösterdiği gibi fiziksel yetersizlik her zaman askerlik hizmetinin önünde bir engel olarak kabul edilmemiştir. Engelliliğe karşı Spartalıların bakış açısı neredeyse engelliliğin hiç hesaba katılmaması ya da algılanmaması olarak bile tanımlanabilir. Herodotos ve Plutarkhos gibi Spartalı olmayan Yunanlılar, Spartalıların fiziksel engelliliğe yönelik tutumlarını Spartalı kimliğinin benzersiz bir özelliği olarak görmüşlerdir. Bu nedenle, Spartalıları, Atinalıları ve diğer Yunanlıların engellilik hakkında düşünme biçimlerindeki farklılıkları algılamışlardır. Dahası, Spartalıları ve Atinalıları arasındaki önemli bir kimlik farklılığı olduğundan bahsetmişlerdir. Sparta'da, fiziksel yetersizliğin neden olduğu engelliğin tanınmaması, bir yandan sert bir önyargı biçimi, diğer yandan da Lakedaimonluların genel anayasası göz önüne alındığında, tamamen şaşırtıcı olmayan normal bir uygulama olarak yorumlanabilir.

Sonuç

Engellilik ya da engelli olma kavramı tarih boyunca tüm toplumları yakından ilgilendiren çok önemli bir konu olmuştur. Bu kavram diğer coğrafyalarda olduğu gibi Antik Yunan kültüründe (Sparta ve Atina) de dikkat çeken bir husustur. Bireysel ya da toplumsal olarak engellilikle yapılan mücadele ya da bu halin kabullenilmesi bireylerin ve dolaylı olarak Antik Yunan toplumunun konuya olan bakış açısını belirlemede etkili olmuştur. Antik dünyada engellilik algısı ve tanımı bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir. Uzun eksikliği, topallık, körlük, zihinsel yetersizlik ve hatta saçsızlık bile engellilik tanımına dâhil edilmiştir. Dahası bu kavram zayıflık göstermek ya da güçsüz olmak olarak algılanmıştır. Antik Yunan coğrafyasında bu bakış açısının belirlenmesinde devletlerin siyasal, kültürel ve askeri yapıları oldukça belirleyicidir.

Antik Yunan coğrafyasında askeri gücüyle bilinen ve bir bakıma ordu-devlet olarak tanımlanan Sparta, genç bireylerin beden ve ruh sağlığı konusunda oldukça hassastır. Çünkü güçlü bir ordu oluşturmak için her anlamda sağlıklı bireylere ihtiyaç vardır. Sparta toplumu için askerlerin savaş alanındaki kahramanlıkları ve fedakârlıkları çok önemlidir. Kuşkusuz devlet insanların sakat kalmasını istemez. Ancak savaş alanında korkaklık ya da çaresizlik engelli olmaktan daha kötü kabul edilir. Bu konuda ciddi bir toplumsal baskı görülmüştür. Spartalı kadınların bebeklerinin fiziksel olarak güçlü olmalarını sağlamak için onları suyla karıştırılmış şarapla yıkamalarının altında orduya kuvvetli asker yetiştirme fikrinin olduğu yorumunu yapmak mümkündür. Korku kavramı da Sparta'da bir engellilik işareti olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte, belki de bu bir akıl hastalığı algısından çok sosyal ve kentsel bir engellilik olarak daha iyi tanımlanabilir.

¹⁰⁶ Plutarkhos, *Lykurgos* XIV.4.

Antik Yunanistan'da, özellikle Atina'da fiziksel olarak yeterli olan kişiler ile engelliler arasında bir zıtlık mevcuttur. Engelliler, Atina'da sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Ayrıca, engelli kişilere Atina yönetimi tarafından bakım ödenekleri sağlanmıştır. Bu noktadan bakıldığında Atina'da engelli insanlara acınarak bakılmış olabileceği görülmekle birlikte engelli kişilerin potansiyel olarak devletten destek alabilecekleri gerçeği onlara biraz da olsa itibar verildiğini göstermektedir.

Bedensel işleve veya sağlığa dayalı ableizm (engelli ayrımcılığı), fiziksel engelli olanların yaşamına son veren (öjeni), engellileri hem Atina'da hem de Sparta'da ciddi şekilde marjinalleştiren bir anlayıştı. Özellikle çalışmamızın ilgili bölümünde örneklediğimiz; göz enfeksiyonundan hasta olan ve uzağı göremeyen askerleri kamptan gönderen Kral Leonidas ile bacakları sakat Agesilaos'un yaşadığı olaylar karşılaştırıldığında, bireysel düzeydeki bazı tutum farklılıkları görülmektedir. Sparta'daki ableizm anlayışının Atina'dakine oranla çok daha ileri düzeyde olduğu ortadadır. Bunun yanı sıra her iki toplumda da oldukça acımasız bir uygulama olan öjeniden de bahsetmek mümkündür. Bu uygulama ile her iki bölgede deforme olmuş ya da istenmeyen, engelli olma potansiyeli taşıyan bebekler öldürülmüştür. Öjeni belli kurallar çerçevesinde uygulanmıştır. Atina'da bir baba, engelli olan ya da engelli olma potansiyeli taşıyan çocuğunun yaşayıp yaşamayacağına on gün içinde bizzat kendisi karar vermiştir. Sparta'da ise Atina'dan farklı olarak bu karar aile büyükleri tarafından verilmiştir.

Tüm veriler ışığında; Antik Yunan kültürünün iki majör bölgesi olan Sparta ile Atina'da engellilik algısı ve bu kişilerin toplumdaki yerleri ile ilgili hem benzerlikler hem de farklılıklar görülmüştür. Yeterli ya da engelli olmanın Antik Yunan Kültürü'nde kişinin bir birey olarak işlev görme yeteneğine değil, kişinin toplum içindeki işlevsel yeteneğine dayanıyor olduğunu ileri sürmek mümkündür. Ancak her koşulda nedeni her ne olursa olsun engellilik olgusu tıpkı diğer toplumlarda olduğu gibi Antik Yunan Coğrafyasında da belli bir karşılık bulmuştur.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Alkiphron. 1958, *Epistulai Agroikikai* Trans. F. A. Wright, London.
- Aristophanes. 1926, *Lysistrata*. Trans. Jack Lindsay, London.
- Aristoteles. 1952, *Athenaion Politeia*. XXIII, Trans. R. Rackham, London.
- Aristoteles. 1943, *De Generatione Animalium* Trans. A.L. Peck, Cambridge.
- Aristoteles. 1981, *Ethika Eudemia*, Trans. H. Rackham. London.
- Diodoros Sicilios. 1966, *Bibliotheke*, Trans. C. H. Oldfather, London.
- Herodotos. 1920, *Historiae* Trans. A.D. Godley, Cambridge.
- Homeros. 2006, *Iliada*, Trans. Ian Johnston.
- Isokrates. 1980, *Busiris*. Trans. George Norlin, London.
- Ksenophon. 1980, *Hellenica I*, Trans. Carleton L. Brownson, London.
- Ksenophon. 1925, *Ksenophontos Hipparkhikos*, Trans. E.C. Marchant, London.
- Ksenophon. 1925, *Respublica Lacedaemoniorum*, Trans. E.C. Marchant, London.

- Lysias. 1930, *Peri tou me Didosthai to Adunato Argurion*, Trans. W.R.M. Lamb, London.
- Lysias. 1930, *Pros Simona Apologia*, Trans. W.R.M. Lamb, London.
- Pausanias, *Perihegesis tes Hellados*, Trans. W.H.S. Jones, London 1918.
- Platon. 1966, *Kriton*, Trans. Harold North Fowler. London.
- Platon. 1967, *Nomoi*, Trans. R. G. Bury. London.
- Plinius. 1855, *Naturalis Historia*, Trans. John Bostock, London.
- Plutarkhos. 1917, *Agesilaos*. Trans. Bernadotte Perrin, London.
- Plutarkhos. 1957, *De Sollertia Animalium*. Trans. Harold Cherniss and William C. Helmbold, Cambridge.
- Plutarkhos. 1914, *Lykurgos*, Trans. Bernadotte Perrin, London.
- Plutarkhos. 1928, *Moralia II*, Trans. Frank Cole Babbitt, London.
- Plutarkhos. 1931, *Moralia III*, Trans. Frank Cole Babbitt, London.
- Plutarkhos. 1969, *Moralia VIII*, Trans. Paul A. Clement and H.B. Hoffleit, Cambridge.
- Plutarkhos. 1936, *Moralia X*, Trans. Harold North Fowler, London.
- Plutarkhos. 1916, *Lysandros*, Trans. Bernadotte Perrin, London.
- Thukydides. 1910, *Bellum Peloponnesiacum*, Trans. J. M. Dent. London.

Modern Kaynaklar

- Brunet, S. 2003, "Dwarf Athletes in the Roman Empire", *Ancient History Bulletin*, 17/1-2, 31-46.
- Clark, P. A. 1993, *The Balance of the Mind: The Experience and Perception of Mental Illness in Antiquity*. Washington.
- Compton, M. T. 1998, "The Union of Religion and Health in Ancient Asklepieia", *Journal of Religion and Health*, 37/4, 301-312.
- Davis, L. J. 2002, *Bending Over Backwards: Disability, Dismodernism, and Other Difficult Positions*. New York.
- Dillon, M. P. J. 1995, "Payments to the Disabled at Athens: Social Justice or Fear of Aristocratic Patronage?", *Ancient Society*, 26, 27-57.
- Finely, M. I. 1981, "The Elderly in Classical Antiquity", *Greece and Rome*, 28, 2, 156-171.
- Garland, R. 1995, *The Eye of the Beholder: Deformity and Disability in the Graeco-Roman World*, New York.
- Horstmanshoff, M. 2012, "Disability and rehabilitation in the Graeco-Roman World." *Behinderungen und Beeinträchtigungen/Disability and Impairment in Antiquity*, Edt. Rubert Breitwieser, Oxford, 1-11.
- Kabağaç, S. – Alova, E. 1995, *Latince-Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Kelly, N. 2007, "Deformity and Disability in Greece and Rome", *This Abled Body: Rethinking Disabilities in Biblical Studies*, Edt. Hector Avalos, Atlanta, 31-47.

- Laes, C. - C. F. Goodey - M. L. Rose. 2013, "Approaching Disabilities a Capite ad Calcem: Hidden Themes in Roman Antiquity", *Disabilities in Roman Antiquity: Disparate Bodies A Capite ad Calcem*, Leiden, 1-15.
- Laes, C. 2020, "How and Whether to Say "Disability" in Latin and Ancient Greek", *A Cultural History of Disability in Antiquity*, Edt. C. Laes, 1, London, 1-14.
- Leven, K. H. 2005, *Antike Medizin: Ein Lexikon*. München.
- Liddell, H. G.- Scott, R. 1996, *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford.
- Linton, S. 1998, *Claiming Disability: Knowledge and Identity*, New York.
- Morwood, J. (ed.) 1997, *The Oxford Latin Minidictionary*, Oxford University Press, New York.
- Ogden, D. 1994, "Crooked Speech: The Genesis of the Spartan Rhetra", *The Journal of Hellenic Studies*, 114, 85-102.
- Ogden, D. 1997, *The Crooked Kings of Ancient Greece*, London.
- Penrose, W. D. 2015, "The Discourse of Disability in Ancient Greece", *The Classical World*, 108/4, 499-523.
- Pomeroy, S. B. 2002, *Spartan Women*, New York.
- Retief, M.-R. Letsosa 2018, "Models of Disability: A Brief Overview", *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 74, 1, 1-8.
- Rose, M. L. 2017, "Ability and Disability in Classical Athenian Oratory", *Disability in Antiquity*, Edt. Laes Christian, New York, 139-153.
- Rose, M. L. 2003, *The Staff of Oedipus: Transforming Disability in Ancient Greece*, Michigan.
- Shipley, D. R. 1997, *A Commentary on Plutarkhos's Life of Agesilaos: Response to Sources in the Presentation of Character*, Oxford.
- Simon, E. 2021, *The Gods of the Greeks*, Trans. Jakob Zeyl, Wisconsin.
- Stiker, H. J. 1999, *A History of Disability*, Trans. William Sayers, Michigan.
- Vlahogiannis, N. 2005, "Curing Disability", *Health in Antiquity*, Edt. Helen King, London, 180-192.
- Vlahogiannis, N. 1998, "Disabling Bodies", *Changing Bodies, Changing Meanings: Studies on the Human Body in Antiquity*, Edt. Dominic Montserrat, London, 13-37.

AMİSOS / AMISOS

Cilt/Volume 9, Sayı/Issue Özel Sayı (Temmuz/July 2024), ss./pp. 105-137

ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230

DOI: 10.48122/amisos.1476382

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/Received: 02. 05. 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 31. 07. 2024

MANCINIK VE TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA MANCINIK KULLANIMI

CATAPULT AND THE USE OF CATAPULT IN TURKISH SELJUKS

Filiz AKÇAY*

Öz

Orta Çağ'ın ünü günümüze ulaşan güçlü surlarının yıkılmasında en etkili yöntem hiç kuşkusuz silâh gücüydü. Geçmiş antik çağlara dayanan mancınıklar, büyük taşlarla surları tahrip etmek veya düşmana ok atmak, nefit ile düşman ordugâhlarını yakmak gibi çeşitli amaçlar için kullanılırdı. Orta Çağ'da düşmanlardan korunmak için güçlü surların arkasına gizlenmek yapılan en yaygın savunma şekli idi. Yıkılması nerede ise imkânsız olan bu güçlü surları etkisiz hale getirmek için kullanılan yegâne alet ise mancınık idi. Kuşatma sırasında kalelerin dışına yerleştirilen mancınıklardan yağdırılan güllerle kalelere doğru yoğun şekilde atılmakta idi. Mancınıklardan atılan silahlar o kadar yoğun olmaktadır ki, bu faaliyet sırasında müstahkem yerin savunucuları, burçlara bile yaklaşmamaktaydılar. Bu arada, nakkâblar surları delme, lağımcılar da yer altından tünel açma faaliyetiyle meşgul olmaktadır. Sipahilerin bir kısmı da baltalar, nacaklar ve koçbaşlarıyla sur kapısını kırmaya, diğer kısmı da merdivenler ve ucunda demirden çengeller bulunan urganlarla kale burçlarına çıkmaya çalışmaktaydılar. Hangi faaliyet sonuç vermişse, oradan surların içine girilmekteydi. Surların içine girilmesi, genellikle müstahkem yer savunucularının savaşma azimlerini ve cesaretlerini kırmakta ve onların teslim olmalarını kolaylaştırmaktaydı. Bundan sonra yüz yüze yapılan çarpışmalarla son direniş noktaları da bertaraf edilip, müstahkem yere tamamen hâkim olunmaktaydı. Türkiye Selçukluları Devleti, Moğol istilasına uğrayıp aniden çöküşe geçene kadar Orta Çağ'ın güçlü devletlerinden biri idi. Bu nedenle dönemin politikası gereği toprak elde etme yarışında üstünlük sağlamak için izlediği fetih siyasetinde devrin güçlü silahlarını etkili şekilde kullanmıştır. Türkiye Selçukluları, silâh güçlerini etkin kullandıkları kuşatmalarda genellikle çepeçevre sardıkları müstahkem yeri önce yağmur gibi yağdırdıkları oklar ve mancınıklardan atılan güllerle baskı altına almaktaydılar. Anadolu'ya geldikten sonra mancınık kullanımını zamanla geliştiren Türkiye Selçuklularının mancınık gibi aletleri kullanarak başlattıkları

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Dr. Öğretim Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye. E-posta: filizakcay@odu.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4292-5047>

kuşatmaların çoğundan başarı elde ederek ayrılmasından, Selçuklularının devrin önemli silahı olan mancınık vb. silahları kullanma konusunda ne kadar mahir olduklarını anlamak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Mancınık, Kale, Kuşatma, Türkiye Selçukluları, Orta Çağ.

Abstract

The most effective method in demolishing the strong walls of the Middle Ages, whose fame has survived to this day, was undoubtedly the force of arms. Dating back to ancient times, catapults were used for various purposes such as destroying the walls with large stones, shooting arrows at the enemy, and burning enemy camps with naphtha. In the Middle Ages, hiding behind strong walls to protect from enemies was the most common form of defense. The only tool used to neutralize these powerful walls, which were almost impossible to destroy, was the catapult. During the siege, cannonballs rained down from catapults placed outside the castles were intensely thrown towards the castles. The weapons fired from the catapults were so intense that the defenders of the fortified area could not even approach the bastions during this activity. Meanwhile, the painters were busy drilling the walls and the sewers were busy digging underground tunnels. Some of the sipahis were trying to break the city gate with axes, hatchets and battering rams, while others were trying to climb the castle towers with ladders and ropes with iron hooks at the end. Whatever activity yielded results, one could enter the walls from there. Entering the walls generally broke the fortified defenders' determination and courage to fight and made it easier for them to surrender. After this, the last points of resistance were eliminated through face-to-face combat and the fortified area was completely dominated. The Turkish Seljuk State was one of the powerful states of the Middle Ages until it was invaded by the Mongols and suddenly collapsed. For this reason, in accordance with the policy of the period, he effectively used weapons, which were among the powerful weapons of the period, in the policy of conquest he pursued in order to gain superiority in the race to acquire land. In the sieges in which they used their armed forces effectively, the Turkish Seljuks generally surrounded the fortified areas and first suppressed them with arrows that rained down like rain and with cannonballs fired from catapults. The Turkish Seljuk, who developed these uses over time, achieved success in most of the sieges they started using tools such as catapults, and the Seljuks used catapults, etc., which were the important weapons of the period. It is possible to understand how skilled they are in using weapons.

Keywords: Catapult, Castle, Siege, Turkish Seljuks, Middle Ages.

Giriş

Orta Çağ'da var olan Doğu Roma İmparatorluğu, Büyük Selçuklu vb. devletlerin, dağlar, ırmaklar, denizler gibi doğal sınırların dışında, kesin ve net bir biçimde anlaşmalar ile sağlanmış sınırları bulunmamakta idi. Bu sebeple etrafta var olan devlet güçleri, istedikleri zaman, sınır ihlali yapabilmekte, söz konusu arazilere serbestçe girip çıkılabilmekteydi. İşte böyle yerlerde, ülkelerin savunma sistemini çoğu zaman etrafı surlarla çevrili şehirler/kale-kentler veya kaleler oluşturuyordu. Bu önemli yapılar, Orta Çağ'ın gereği olarak devletlerin egemenliğini temsil eden yerleşim yeri savunma yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Çağ'da bir yerin ele geçirilmesi ancak o yerin kalesinin düşürülmesi ile mümkün olmaktadır. Aksi takdirde bölge fethedilmiş, üzerine egemenlik kurulmuş sayılmıyordu. Yine devrin gereği olarak halk, askerî güç, gıda/zahire ihtiyacı ve hazine genellikle kalelerde toplanıyordu. Bu nedenle kaleler istilacı güçlerin başlıca hedefi durumunda idi. Tüm bu sebepler nedeniyle devrin hükümdârları, ülkelerini ve halkını her türlü tehditten korumak, can ve mal güvenliklerini sağlamak için kaleler inşa etmek, şehirlerinin etrafını kalın ve yüksek surlarla çevrelemek zorunda idi. Bu durumun doğal sonucu olarak Orta Çağ'ın surlarla çevrili şehirlerini ele geçirmek için surları yıkabilecek güçte silahlara sahip olmak gerekliydi. Aksi takdirde devletlerin yaşam alanının, en azından önemli kısımlarının yer aldığı kaleleri ele geçirmek mümkün değildi. Kaleleri ele geçirmek için her ne kadar silah önemli unsur ise de, Türkiye Selçuklularında silaha başvurulmadan önce kaleler çeşitli taktiklerle ele geçirilmeye çalışılmıştır. Bu taktiklere; barışa davet etme/emân verme, baskı altına alma, rüşvet teklif etme/çıkar anlaşması yapma, ani baskın düzenleme, rehine alıkoyma/gösterme, düşmanı kandırma ve yanıltma örnek olarak verilebilir. Tüm bu taktiklerin işe yaramadığı durumda ise silah gücüne başvurmak kaçınılmaz idi. Kaleleri yıkan büyük toplar icat edilmeden önce güçlü surları yıkabilmek için kullanılan önemli silahların başında da mancınık gelmekteydi. Kale

kuşatmalarında mancınının olmadığı durumlarda dıştan kuşatılan kalelerin savaş yoluyla ele geçirilebilme ihtimalinin neredeyse olmadığını söylemek mümkündür. Zira mancınının olduğu durumlarda bile güçlü surlar ile korunan kalelerin ele geçirilmesi oldukça uzun zaman alabilmekteydi. Mancınıklar insan gücünün yetmediği boyutlardaki taşları atıp surları tahrip etmek veya düşmana ok atmak, nefit ile düşman ordugâhlarını yakmak vb. için kullanırdı. Bu nedenle mancınık kuşatma savaşlarında Orta Çağ'ın fetih veya yağma siyaseti güden devletleri tarafından yaygın olarak kullanılmıştır.

Orta Asya'dan hareketle önce İran coğrafyasında ardından Anadolu'da varlık gösteren ve "asker-millet"¹ olarak adlandırılan Türklerin de bu önemli silahı kale kuşatmalarında kullanması kaçınılmazdı. Büyük Selçuklu Devleti'ne adını veren Selçuk Bey'in torunlarından olan Çağrı Bey'in Anadolu'ya yaptığı keşif seferinin ardından buranın Türkler için yurt olabileceğine karar veren Selçuklular, Anadolu'ya sayısız seferler düzenlemiştir. Bu seferler sırasında Anadolu'yu koruyacak yetkin bir gücün olmadığını fark eden Selçuklular, bunun yanında Anadolu şehirlerinin surlarla donatılmış olduğunu da gördüler. Bu nedenle Selçuklular Anadolu'ya ilk girişlerinden itibaren sur yapılarını tahrip edecek silahları da kullanmaya başlamışlardır. Bunun neticesinde zaten savunma gücü bakımından yeterli olmayan Anadolu'nun zayıf hâkimi Bizans İmparatorluğuna karşı gerçekleştirdiği kale kuşatmalarında mancınık kullanan Selçuklular, Anadolu'da yeni teşekkül eden Türk beyliklerine ve Türkiye Selçuklularına bu askeri mirası devretmiştir. Anadolu'ya egemen olmaya çalışan diğer Türk beylikleri gibi Türkiye Selçukluları da atalarından aldığı bu mirası gerektiği gibi kullanmıştır.

1. Mancınık

1.1. Mancınının İlk Kullanımı

Ağır ve mekanik bir araç olan mancınık, Arapçada mencâk (منجاق), mancênîk (منجنیق) ve mincênîk (منجنیق); Farsçada men-cî-nîk (منجنیق), men-ce-nîk (منجنیق) ve mencek (منجق) gibi farklı kelimeler ile ifade edilmiştir. Mancınık kelimenin Yunancada mekhanike (çark) veya monagkon'dan türetildiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bunların yanında hattâre (حطارة) ve kazzâf (فظاف) da mancınık için kullanılan isimler arasında yer almıştır. Bu askerî teçhizat, Batı dillerinde catapult, mangonel, scorpion, onager, ballista, launcher, slingshot ve trebuchet gibi isimlerle tabir edilmiştir.² Arap toplumu mancınık aletini yapan veya kullanan kişiye cânîk (جانق), bu makinenin uzmanı olan kişiye mancınîkî (منجنیق), bu aletle atılan taşlara da cünûk (جنوق) diye isimler vermiştir. Eski Ahid'de³ geçen ve genellikle elle atılan sapan olarak anlaşılan şeyin mekanik bir sapan yani mancınık olması muhtemeldir.⁴

Kaynaklarda çeşitli mancınık isimleri bulunmaktadır. Kullanılan farklı isimlendirmeler mancınıkların özelliklerine göre değişiklik göstermektedir. Mevcut isimlendirmelerden bazıları şunlardır: Mancênîk-i Revân (منجنیق رومان yürüyen mancınık), Mancênîk-i Hufte (منجنیق خفته uyuyan mancınık), Mancênîk-i Gerdân (منجنیق گردان dönen mancınık), Mancênîk-i Div (دیو en cüsseli mancınık), Kemân-ı Gav (واقن امك/atış menzili 2500 metre) Mancênîk-i Yek-rûy (منجنیق یکروی tek yönlü mancınık). Bunlardan başka hususi adları olan mancınıklar da vardı. Mesela Mancênîk-i 'arûs (سور عق یمجنج) gelin mancınığı), Mancênîk-i Gurî (یق غری منجند) Gurlulara mahsus mancınık). Bunlardan Mancênîk-i 'arûs ile dört tarafa atış yapılabilirdi. Dev mancınık, adından da anlaşılacağı gibi, en ağır mancınıklara verilen isimdi. Gurlu mancınınının ne meziyeti olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır.⁵ Haccac b. Yusuf'un arûs

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kalelioğlu 2021, 264-289.

² Bozkurt 2003, 564.

³ Asasını eline aldı, dereden beş düzgün taş çıkardı, bunları çoban çantasının kesesine koydu, sapanını eline aldı ve Filistinliye yaklaştı. Davut yalnızca sapan ve taşla Filistinlileri yendi. Samuel I: 17/40, 50.

⁴ Bozkurt 2003, 564-565.

⁵ Köymen 2001, s. 272, n. 208; Koca 2005, 144; Göksu 2019, 167-169.

(gelin) adı verilen ünlü mancınığı o kadar büyüktü ki onu ancak 500 (beş yüz) kişi idare edebiliyordu. Muhammed b. Kâsım adı geçen bu mancınığı 89/708 yılında Hindistan padişahının savaşına götürmüş ve bununla orada bir put mabedini yıkmıştır.⁶

Mancınığın ilk olarak Çin'de icat edildiği ve Türkler vasıtasıyla Batı'ya ulaştığı düşünülmektedir. Eski Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre; mancınıkların geçmişi MÖ V. yüzyıla dayanmaktadır. Bunun yanında MÖ IV.-III. yüzyıldaki metinlerde mancınığa benzer yapıda dört ayaklı rampa üzerine monte edilen bir aletten bahsedilmektedir. Bu aletin kol gücü ile atılanlara göre menzilini çok daha fazla uzatabilen ve birçok oku aynı anda harekete geçirebilen farklı bir düzeneği vardı.⁷

İbn Kesîr'de yer alan bilgiye göre; mancınık ilk kez Hz. İbrahim'i ateşe atmak isteyen Nemrut zamanında icat edilmiştir. Buna göre; mancınığı icat eden kişi Nemrut'un adamlarından biri olan Heyzen'dir.⁸ Araplar arasında ilk mancınık kullanımı, III. yüzyılda Hire'deki Tenuhi Hükümdârı Cezîme el-Ebraş tarafından olmuştur. Müslümanlar ise mancınığı İslâmiyet'in ilk yıllarında Hz. Muhammed'in henüz hayatta olduğu dönemde kullanmaya başlamıştır. Hayber Gazvesinde Müslümanlarla savaşan Yahudilerin mancınık kullandığı bilinmektedir. Zira Hayber'deki Netâh fethi sonrasında sayılan ganimetler arasında bir mancınık bulunmaktadır.⁹ Batı dünyasında mancınığı ilk kez Sirakuza Hükümdârı Büyük Dionysios'un kullandığı ileri sürülmektedir. Büyük Dionysios mancınığı Kartacalılarla yaptığı bir savaş sırasında kullanmıştır.¹⁰

Hz. Muhammed'den sonraki dönemlerde de Müslümanlar mancınık kullandığı görülmektedir. Örneğin; Hz. Ömer döneminde, Amr b. Âs; Mısır/İskenderiye, Sa'd b. Ebû Vakkâs; İran fetihleri sırasında mancınık kullanmıştır. Taberî; Sa'd'ın Behrasîr'i kuşatmak için tam yirmi mancınık kurdurduğunu aktarır.¹¹ Emevî ve Abbasiler döneminde de mancınık Müslümanlar tarafından kullanmaya devam etmiştir. Bu dönemde mancınık kullanımı yaygınlaşarak fetihlerin yanında isyanlar ve şehirlerin güvenliği için de kullanılmıştır. Mekke şehri, 64/683 yılında Mekke'yi yöneten Abdullah b. Zübeyr'in idaresine son vermek için Husayn b. Nümeyr tarafından Ebûkubey's dağına kurulan mancınıklarla dövülmüştür. Yine 73/692 yılında Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî Mekkeyi, aynı dağa kurdurduğu mancınıklarla taş yağmuruna tutmuştur. 127/744 yılında Emevî Halîfesi II. Mervân'a (744-750) karşı isyan başlatılınca, II. Mervân bu isyanın merkez şehri olan Humus'u kuşatarak, şehre tam seksen mancınıkla saldırmıştır.¹² Ömer b. Abdülazîz'in Anadolu'daki emirlerine kale burçlarına mancınıklar kurmaları yönünde mektuplar gönderdiği bilinmektedir. Büyük Selçuklular zamanında Sultan Berkyaruk'a (1094-1104) karşı isyan eden kardeşi Muhammed Tapar (1104-1118), yenilerek İsfâhan'a sığınmak zorunda kalınca burada kendisini ve şehri savunmak için mancınıklar kullanmıştır.¹³ *Dânişmennâme*'de Dânişmend Gâzi'nin Zile kuşatması için Tokat'tan mancınık getirttiği anlatılmaktadır. Zile kuşatması için Tokat'tan alınan mancınık ile birlikte bu mancınıkları kurmak için kırk tane de ustayı beraberlerinde getiren Dânişmend Gâzi mancınıkları kalenin on farklı yerine kurup düşmanla savaşmaya başlamıştır. Ancak Müslümanlar namazda iken kale komutanı Emirân'ın buyruğu ile mancınıkların üzerine neft yağı dökülüp tamamı yakılarak mancınıklar yok edilmiştir.¹⁴

⁶ Zeydân 2012, 244-246, Göksu 2019, 166.

⁷ J. Needham & et al. 1994, 188-189, 206.

⁸ İbn Kesîr 1994, C. 1, 208.

⁹ Makrîzî h. 845 m. 1444, 317-318; Bozkurt 2003, 565.

¹⁰ Derry & Williams 1961, 246; Bozkurt 2003, 565.

¹¹ Taberî 1119, 6.

¹² Taberî 1119, 326.

¹³ İbnü'l-Esîr 1991, C. 10, 274; Bozkurt 2003, 565.

¹⁴ Demir 2005, 146.

Türkiye Selçukluları zamanında Alâeddîn Keykubâd'a (1220-1237) karşı Erzurum Meliki Cihanşâh'ın Celâleddîn Harezmi Şâh'la (1220-1231) ittifak yapması sonucu Cihanşâh tarafından Celâleddîn Harezmi Şâh'a Ahlat kuşatmasında kullanılmak üzere ok, yay gibi silahlar ile birlikte bir de mancınık gönderdiği bilinmektedir. Nesevî'nin Büyük Tatar Sapanı diye bahsettiği ve Harezmliler'e gönderilen bu mancınık Sivas'ta üretilmekte Karabuğra adı ile bilinmektedir.¹⁵ Salim Koca Türklerin, büyük ve güçlü mancınıklara Türkçe Karabuğra adını verdiklerini ifade etmektedir.¹⁶ Büyük Selçuklular zamanında mancınıkların sefer esnasında imal edilmesi, zamanla Türk tipi mancınığın üretilmeye başlandığının göstergesidir. Buna örnek olarak Alp Arslan'ın (1063-1072) gerçekleştirdiği Urfa kuşatmasından sonra kale halkı ile yaptığı anlaşma gereği mancınıkları yakması, bir kaç ay sonra başlatılan Haleb muhasarasında yine mancınık kullanması gösterilebilir. Bu durumda Alp Arslan Haleb muhasarasında kullandığı mancınıkları kuşatma öncesi imal ettirmiş olmalıdır. Tuğrul Bey (1037-1063), Besasiri'ye karşı bizzat sefere çıkarken yanına sadece muhasara aletleri almakla yetinmemiş, sefer esnasında arrâde ve mancınık imal edecek marangozlar da almıştır.¹⁷

Eyyübî Sultanı el-Melikü'z-Zâhir (1186-1216), Antakya kuşatması sırasında Haleb'den getirdiği mancınıkları kullanmıştır. Yine Melikü'z-Zâhir 585/1189 yılında Akkâ şehrine donanma sayesinde sağladığı üstünlük vasıtasıyla mancınıklar, arrâdeler, neftçiler sokmuştur. Eyyübîler döneminde mancınık, arrâde ve debbâbe gibi kuşatma silahlarını kullanan kişilere haccârûn (taşçılar) veya cândâriyye denilmekteydi.¹⁸

Moğol Hükümdârı Möngke/Mengü Hân'ın (1251-1259) Çin'den yay ve mancınık ustası getirtmesine, ordusunda çok sayıda hitâyî (Hitaylı) mancınıkçı, neften-dâz, çarhendâz bulunmasına rağmen daha sonra yerine geçen Kubilay Hân (1259-1294) İslâm ülkelerinden mancınık yapacak ustalar istemiştir. Bu durum mancınık teknolojisinde İslâm ülkelerinin gelişmiş olduğunun göstergesidir. Çin'de ise ağırlıktan güç alan mancınıklar Müslüman mancınığı (phao) olarak tanınmaktaydı.¹⁹

Res. 1. Hülagu'nun (1256-1265) Bağdat muhasarasında kullandığı mancınıkları gösteren minyatür (Bozkurt 2003, 565).

1.2. Bazı Mancınık Tipleri

Mancınık üzerine bilinen tek müstakil eser olan *el-Enîk fi'l-Menâcenîk*'i h. IX. m. XV. yüzyılda kaleme alan İbn Erenbugâ ez-Zeredkâş, mancınığı; Türkî (ترکی), harbî (حربی), zeyyâr

¹⁵ Nesevî 1934, 118.

¹⁶ Koca 2005, 144.

¹⁷ Köymen 1976, 112.

¹⁸ Şeşen 1987, 137-138; Bozkurt 2003, 565.

¹⁹ Needham and et al. 1994, 218 vd.; Bozkurt 2003, 565-566.

(زیار), efrencî (افرنجی), sultânî (سلطانی), keskencîl (کسکنخیل), arrâde (عراده) gibi çeşitlere ayırmıştır. Bunlardan harbî, zeyyâr ve Türkî plan olarak birbirine benzer. Efrencî, sultânî ve arrâde ayrı bir grup oluşturur. İbn Erenbugâ'nın çizdiği planlardan birinci tür mancınığın 28 (yirmi sekiz) ana parçadan meydana geldiği görülmüştür. Bu tür mancınıkta birer kaide üzerine dörder direk dikilmiş ve hepsi yukarıda birleşerek birer üçgen oluşturmuştur. Direklerin güçlendirilmesi için cısır (جسر köprü) adı verilen ve kaideye paralel olacak şekilde yerleştirilen enlemesine kalaslar çakılmıştır. Bu şekilde yapılmış iki ayak birbirine simetri oluşturacak şekilde yan yana getirilmiş, zirve kısmında karşılıklı olarak açılan yuvalara asıl fırlatıcı olan ve sehm (سهم ok) adı verilen uzun direğin üzerine sabitlendiği dingilin uçları girmiştir. Bu parça sehmi kalın kısmına beşte veya dörtte bir oranında bir noktadan ikiye ayırmaktadır. Kalın uçta içinde ağırlıklar bulunan sandık asılıdır. Diğer uçta fırlatılacak şeyin konulduğu iple bağlı bir sapan veya sabit kaşık şeklinde kefe bulunmakta, kullanım sırasında kefe kısmı aşağı çekilip bağlanmakta, içine gülle vb. konulduktan sonra birden bırakılmaktadır. Öbür uçtaki ağırlığın aşağı çekmesiyle gülle hedefe doğru fırlamış olurdu.²⁰

Arrâde türü mancınıklar, yere sağlam basması için haç şeklinde çapraz iki veya daha fazla kalastan bir kaide üzerine dikilen bir direk ve üst kısmında okun yerleştirileceği çatal bir bölümden meydana gelirdi. Ok, fırlatma gücünü ağırlık yerine ucuna bağlı çok sayıdaki ipin aksi yönde hızla çekilmesiyle sağlar. Merminin hedefe isabet etmesi için ortalı gitmesini temin amacıyla ipler eşit olarak ikiye ayrılıp simetrik halkalardan geçirilirdi. Daha çok ipin bağlanması için okun uç kısmına enlemesine bir parça ilâve edilir. İki uçtan yapılan takviyelerle bu kısım ikizkenar üçgen şeklini alırdı. Bu tür mancınıklara tekerlek ilâvesiyle taşınma kolaylığı sağlanabilirdi. Bu mancınıkların Çin, Batı ve İslâm kaynaklarındaki çizimlerinde büyük benzerlik görülmüştür. Arrâde türü mancınıklar daha çok kalelerin savunulmasında kullanılmakta ve arrâde ile atılan güllerle, özellikle dışarıdaki mancınığın tahrip edilmesi hedeflenmekteydi.²¹ İbn Erenbugâ'nın efrencî (Frenk usulü) dediği mancınıklarda iplerin yerinde çift taraflı ağırlıklar bulunmaktadır.²² Keskencîl ise bir veya birkaç yayın müşterek gerilmesiyle yapılırdı ve daha çok ok, mızrak gibi şeyler fırlatmak için kullanılırdı.²³

Mancınıklar, arabalar üzerinde taşınıp taşınmadıklarına, yani tekerlekler üzerinde hareket edip etmediklerine; her istikamete veya yalnız bir istikamete atış edip etmediklerine ve nihayet büyüklüklerine göre de çeşitlere ayrılabilirdi. Mancınık ve arrâde dışında kaynaklarda adı geçen Çahr (چهر) adında başka bir kuşatma silahı mevcuttu. Çarh, boynuzlardan yapılan ve yaydan oluşan bir alettir. Türkiye Selçuklularında muhtelif kaynaklarda tîr-i çarh (تیرچهر), kavsül'l-ziyâr (قوسول زیار), zemberek/zembek (کربنز) gibi isimlerle de ifade edilen çarhların da mancınık gibi kullanıldığı görülmektedir. Bu savaş aletiyle bazen ok bazen de neft gibi silahlar düşman saflarına doğru fırlatılırdı. Çarhların sistemi basit iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım, magra (مقره) veya mağrat (مغرات) denilen ve ok gibi aletlerin yerleştirildiği yer, ikinci kısım ise miftâh (مفتاح) diye isimlendirilen, anahtar kısmı ile sinir yaylarının olduğu vator (وتور) denilen yerdir.²⁴ İbn Bîbî, çahr kullanımından iki yerde bahsetmiştir. Her ikisi de Alâeddîn Keykubâd dönemine ait olan kayıtlardan ilkinde; Türkiye Selçukluları tâbiyetini kabul eden Kilikya Ermeni Kralı Leon'un (doğrusu I. Hetum (1226-1270) olmalıdır), tâbiyet şart ve mükellefiyetlerin biri olarak göndermeyi taahhüt ettiği kuvvetler arasında 1.000 (bin) süvari ve 500 (beş yüz) çarhçı bulunduğu zikredilmiştir. Diğer kayıta ise; Pervâne Tâceddîn ve Emîr Sinâneddîn Kaymaz'ın, Harezm emirleriyle görüştikleri Tatvan'dan ayrıldıkları sırada yanlarında çarh/çarkçılar, öncü birlikleri ve ellerinde kılıç,

²⁰ Bozkurt 2003, 566; Göksu 2019, 167-169.

²¹ Mateos 1962, 301; Needham and et al. 1994, 212, 213, 234.

²² Bozkurt 2003, 566; Koca 2005, 144-145

²³ Bozkurt 2003, 566; Göksu 2019, 167-169.

²⁴ Gurstelle 2004, 27; Göksu 2019, 169; Yavaş 2019, 259 vd..

sırtlarında siper (kalkan) olan askerlerden oluşan kalabalık ve haşmetli bir ordu bulunduğu söylenmektedir. Bunların dışında Suğdak Seferi sırasında da çarhlardan bahsedilmekle beraber, bu silahların Türkiye Selçukluları tarafından değil Suğdaklılar tarafından kullanıldığı görülmektedir.²⁵

Yukarıda değindiğimiz mancınıklardan başka halatların bükülme ve esnemesinden güç alarak hareket ettirilen mancınıklar da imal edilmiştir. Bu tür mancınıklarda dikdörtgen şeklinde güçlü bir iskelenin karşılıklı iki kirişi arasına, tam ortasında ucunda kefe bulunan kol direğinin (ok) monte edildiği ve üzerinde iplerin sarılı olduğu dingilin uçları girmektedir. İnsan saçı ve domuz dışındaki hayvanların sinirlerinden yapılmış ipler dingile ve kola levye ile iyice sarılarak çakıldak tabir edilen dişlilerle sabitlenirdi. Çakıldak aniden boşa alındığında bükülen iplerin etkisiyle kefeye konulmuş mermi hedefe fırlardı. Kolun çarpması ve etkinin artması için iskelenin ortasına karşılıklı olarak dikilen ve yanlardan desteklenen iki direğin birleştirilmesiyle bir yastık yapılırdı. Mancınıklarla ağır taş güller, pamuk, paçavra gibi şeylere emdirilip tutuşturulan yanıcı maddeler ve içine akrep vb. doldurulmuş büyük cam kavanozlar veya küpler fırlatılırdı. Düştüğü yerde kırılan kavanozlardan çıkan akrepler düşman içinde paniğe sebep olurdu. Bu tür mancınıkların kullanımına örnek olarak Sâsânî Hükümdârî Enûşîrvân'ın (531-579) Nusaybin muhasarasını gösterebiliriz. Enûşîrvân'ın Nusaybin'i kuşattığı sırada askerlere toplattığı akrepleri cam kavanozlara doldurduğu ve onun bu mancınıklar yardımıyla akrep dolu cam kavanozları şehre fırlattığı bilinmektedir.²⁶

Gurstelle, Orta Çağ'da mancınıkla atmak için faydalanılan malzeme kullanımındaki sınırsızlıktan bahsederken, at leşleri, zehirli yılan sepeti, elçilerin kesik başları, sığır gübresi vb. sıra dışı ürünlerden söz eder. Gurstelle, Orta Çağ'ın sonlarında Litvanlar tarafından gerçekleştirilen Carolstein kuşatmasında 2.000 (iki bin) araba dolusu hayvan gübresi kullanıldığını söyler. Yine Gurstelle, İngiltere Kralı I. Edward'ın (1272-1307) kuşattığı bölgedeki kiliselerin kurşun çatılarını söktürerek bunlardan mancınık topu yapmayı sevdiğinden bahsetmektedir.²⁷

1.3. Mancınıkların Kullanım Yerleri ve Teknik Özellikleri

Mancınıklardan genel olarak sağlam surları yıkmak için faydalanılsa da her zaman bu amaç için kullanılmıyordu. Mancınıklar ile kentlerin içi de bombardıman edilebiliyordu. Selçukluların ilk devirlerinde böyle bir bombardımanın yaptığı tahribatın derecesi hakkında her hangi bir misale sahip değiliz. Bununla beraber, daha sonraki devirlere ait olmak üzere bu hususta açık fikir edinmek mümkündür: Dânişmendli Emîr Gâzî'nin 528/1134 yılında vefatının ardından yerine oğlu Melîk Muhammed'in geçmesinden ve Selçuklu Dânişmendli rekabetinden istifade eden Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos (1118-1143), Dânişmendliler üzerine sefere çıktı. İlk olarak Kastamonu şehrini ele geçiren İmparator bu fetihten aldığı cesaretle Çankırı üzerine yöneldi. Ancak İmparator burada, Türklerin son derece sert bir direnişi ile karşılaştı. Ordu bu nedenle surları kuşatarak zayıf noktalarını durmadan koçbaşlarıyla tahribe ve taarruza başladı. Fakat istihkâmlar çok güçlü olduğu ve kuşatılanlar da var güçleri ile mukavemet ettikleri için kuşatma bir türlü başarıya ulaşamıyordu. İmparator bu yüzden surları dövmekten vazgeçerek şehrin içindeki binaları mancınıklarla bombardımana karar verdi. Bizanslılar surlar dışındaki, ordugâhlarını üzerine kurmuş oldukları tepelerden şehrin binalarını iyice görebiliyorlardı. Böylece mancınıklar iyice gördükleri hedefler üzerine hafif taş güller savurmaya başladılar. Mancınıkların etki alanı oldukça genişti. Taşlar yukarıdan atıldıkları için sanki kendiliklerinden uçuyorlardı ve etkileri de çok yıkıcı oldu. Evler yıkılıyor, damlar çökerek insanları altında bırakıyordu. Bu suretle şehirde evlerde oturmak da, sokakta yürümek de

²⁵ İbn Bîbî 1996, 339, 352, 430.

²⁶ Yâkût h. 1397 m. 1977, 288; Bozkurt 2003, 564-567.

²⁷ Gurstelle 2004, 27.

tehlikeli bir hal almıştı.²⁸ Yine Komnenos tarafından 532/1138 yılında Suriye’de gerçekleştirilen Şeyzer muhasarası sırasında mancınıklarından fırlatılmış olan 25 ritl (yaklaşık 10 kg.) ağırlığındaki bir taş, bütün bir evi baştan aşağı tahrip etmişti.²⁹

Muhasara edilenler, mancınığın tesirini izole etmek veya hiç olmazsa azaltmak için birçok tedbirler alıyorlardı. Bu duruma örnek olarak Bizans İmparatoru İoannes’in 526/1132 yılında Ermeniler üzerine çıktığı Kilikya Seferi sırasında gerçekleştirilen Anavarza kuşatması sırasında mancınıkları korumak için aldığı tedbiri göstermek mümkündür. Bizans ordusu Anavarza kuşatması için ilk olarak mancınıkları surların karşısına yerleştirdi. Hiç vakit kaybetmeyen Bizans ordusu mancınıklardan çıkan taş gülleleri kulelere savurmaya başladı. Ancak Anavarza halkı da boş durmuyorlardı. Anavarzalılar da surlar üzerine mancınıklar yerleştirerek kuşatıcılar üzerine ağır taşlar ve kızdırılmış demir parçaları yağdırdılar. Bu bakımdan Ermeniler Bizanslılara çok üstün durumdaydılar. Aynı zamanda, hiç beklenmedik anlarda çıkış hareketleri yapıyorlardı. Anavarzalılar gayet ustaca, saz demetlerinden yapılmış meşaleleri mancınıkların koruyucu kalkanlarına atarak bu âletleri tutuşturuyorlardı. Mücadeleye kısa bir süre ara verildiğinde Bizanslılar mancınıklarını düşmanlarının taktiğine uydurdular. Mancınıkların koruyucu kalkanlarını kalın bir balçık tabakası ile sıvadılar ve ertesi gün yeniden surları dövmeye başladılar. Artık Ermenilerin savurduğu kızdırılmış demirler mancınıklara zarar veremiyordu. Savunma plânlarının böylece akamete uğradığını gören Ermenilerin alay ve istihzaları feryada dönüştü. Çünkü şehirden fırlatılan demir külçeleri bütün hızlarına rağmen ince, gevşek ve yağ balçık tabakasına vurduklarında etki ve hızlarını kaybediyorlar ve zarar veremiyordu.³⁰

Mancınıkların etkisinin azaltılmasına yönelik bir başka tedbir de yine mancınıkla şehir içinden mukabele etmektir. Tuğrul Bey Malazgirt’i muhasara ettiği sırada, bir papazın inşa ettiği mancınıklarla şehirden attığı taşlar Selçuklu ordusu mancınıklarını tesirsiz hale getirmişti. Selçuklu Hükümdarı bunun üzerine, büyük bir mancınık inşa ettirmişti. Bu ağır mancınık ile fırlatılan taşlar, Malazgirt şehri surlarında gedik açmış, bu durum muhasara edilenler arasında ne kadar teessür ve ümitsizlik yaratmışsa, Selçuklu ordusunda da o kadar sevinç uyandırmıştı. Ancak kaleden çıkan bir fedainin, nefis şişeleri fırlatmak suretiyle, bu büyük mancınığı yakması, Malazgirt’in Tuğrul Bey tarafından fethedilmesini önlemişti.³¹

Mancınıkların büyüklükleri farklı olduğu gibi üretim maliyetleri de çeşitlerine göre farklılık göstermiştir. Örneğin güçlü sur yapısına sahip şehirlerin kuşatılması için daha gelişmiş ve güçlü mancınıklar tasarlanmış ve bu durum da maliyetlerini arttırmış olmalıydı. İbn Kesîr, Kerek muhasarası için yapılmış bir mancınığın direklerinin 18 zirâ (yaklaşık 9 m.), okunun ise 27 zirâ (yaklaşık 13,5 m.) olduğunu, 60 ritl (yaklaşık 25 kg.) ağırlığında gülle attığını söyler. İbn Bîbî’nin bir kaydına göre; Amîd (Diyarbakır) şehrinin kuşatması için Konya’da demirciler tarafından 2 men, 3 men 5 ve 10 men (1 men/batman bölgelere göre değişmekle birlikte 3-6 kg. ağırlığındadır.) demirden mancınık gülleleri dökülmüştür. Bu güller, develer vasıtasıyla savaş yerine taşınmıştır. Atılacak hedefin uzak veya yakın olmasına göre sandığın içerisindeki ağırlık artırılır veya azaltılır.³² Sultan Alp Arslan 1071 yılında Urfa’yı kuşatmış fakat karşılıklı yapılan müzakereler sonucu 50.000 (elli bin) altın karşılığında hem kuşatmayı sonlandırmayı hem de Urfa için tehdit oluşturmaması amacıyla mancınıkların yakılmasını kabul etmiştir.³³ Mehmet Altay Köymen bunun üzerine Selçuklularda mancınıkların maliyetini hesaplamaya çalışmış ve neticede yaklaşık 1.500 (bin beş yüz) dinarlık maliyetleri olduğu sonucuna

²⁸ Mateos 1962, 313; Turan 1971, 173; Khoniates 1995, 13-14.

²⁹ Köymen 2001, 273-275.

³⁰ Khoniates 1995, 17.

³¹ Köymen 2001, 273-275.

³² İbn Bîbî 1996a, 447.

³³ Köymen 2001, 275.

ulaşmıştır. Ayrıca, sur inşa etmek gibi, mancınıklar kurmak da istiklal teşebbüsüne girişme alameti telakki ediliyordu. Alp Arslan, Haleb Mirdasoğulları Hükümdârî Reşîdü'd-Devle Mahmud'u (1060-1061) kendisine karşı mancınıklar kurmakla itham etmişti. Vasal hükümdâr olması hasebiyle, onun bu hareketi karşısında diğer vasal mülük nezdindeki itibarının ne hale geleceğini sormuştu. Bu hususta Alp Arslan'ın ölümünden sonra oğlu Melîkşâh (1072-1092) ile amcası Kirman Selçuklu Hükümdârî Kavurd arasında çıkan taht kavgası sonrası Melîkşâh Kavurd'u öldürtmüş, onun elinde bulunan ülkeleri Serheng Savtegin'e tevcih etmiş, Kavurd'un mancınıklarını ve davullarını onun idaresine vermişti.³⁴

Mancınıkların kale kuşatmaları için önemli bir silah olmasından dolayı kuşatılan kaleden geri çekilme veya düşman takibinden kaçma durumunda mancınıkların ateşe verilmesi mühim bir mesele olmakta ve gerekli görüldüğünde düşman eline geçmemesi için mancınıklar yakılmaktaydı.³⁵ Örneğin; Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos Suriye Seferi sırasında Şeyzer kuşatmasını kaldırıp geri dönerken düşmanın eline geçmemesi için mancınıkları ateşe vererek yaktırmıştır.³⁶

Mancınıkların atış menzili, 300 (üç yüz) metreden başlayıp 1.600 (bin altı yüz) metreye kadar ulaşabilmekteydi. Müstahkem yerleri topa tutmaktan maksat, sadece kale bedenlerini yıkmak değildi; aynı zamanda kalenin içindekilere büyük zararlar verdimektir. Mancınık, her savaşçı tarafından kullanılabilen bir alet değildi. Bu alet, genellikle, uzmanlaşmış kişiler tarafından kullanılmaktaydı. Mancınıkları kullanan birlikler ise mancınıkdârân veya heccârûn olarak isimlendirilirdi.³⁷ Eğer, uzman kişiler bulunamazsa, bu iş, kale komutanının görevlendirdiği savaşçı olmayan insanlara da yaptırılmaktaydı. Moğol İlhanlı komutanı Baycu Noyanın Kayseri kuşatması sırasında şehri savunmak için Dericiler Çarşısı'nda üç mancınık kurdurulmuştu. Fakat bu mancınıkları kullanacak uzman kişiler bulunamamıştı. Bunun üzerine şehrin subaşı bu mancınıkları kullanmaları için esirleri ve kalenderî dervişlerini (cavlâkîler) kullandı.³⁸

Mancınıklardan kale veya kentlere nefte bulanmış yanıcı malzemeler de atılmaktaydı. Orduda neffât denilen sanatı, ateş vermek, yakmak olan neffî yani neftçiler bulunmaktaydı. Bunun için kalenin içine bazen, üzerine bez sarılıp neft dökülmüş ve ateşe verilmiş toplar da atılmaktaydı. Neftçiler, şehri yakmak için neft hazırlar ve bunu tutuşturup mancınık veya arrâdelerle kale ve şehre atarlardı. Bu maksatla neft yağı vs. gibi sıvı maddeler büyük kâse şeklinde, terazi gibi zincirli bir kaba konularak veya nefti/neffâte denilen bir aletle çul veya bez topaklarına bulayarak atılırdı. Bu toplarla, hem kalenin içindeki konutlar yıkılmakta hem de yangın çıkarılmaktaydı. Kuşatma savaşlarında nefti kullanmak için özel askerî kıtalar da mevcuttu. İbn Bîbî, II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1237-1246) döneminde gerçekleştirilen Amîd kuşatması esnasında askerlerin, işler yolunda gidinceye kadar neffâtların ve mancınıkların neft atmayı sürdürdüklerinden bahseder.³⁹

³⁴ Köymen 2001, 276.

³⁵ Râvendî 1999, 258.

³⁶ Mihail 1944, 118; Abû'l-Farac 1999, 374.

³⁷ Göksu 2018, 347 vd..

³⁸ İbn Bîbî 1996b, 73. Kalenderî dervişlerinin bu görevi gönüllü mü, zorunlu mu yaptıkları ve görev esnasındaki tutumları hakkında bilgi sahip değiliz.

³⁹ İbn Bîbî 1996b, 46; Koca 2005, 147.

Res. 2. Moğol savaşçıların kullandığı mancınığı gösteren minyatür (Rise 1986, 118).

Mancınıkların savaş alanlarına taşınma usulleri genel itibariyle iki farklı metotla gerçekleşirdi. Bu metotlar, daha sonra kullanılmak amacıyla parçalara ayrılarak ve kurulu vaziyette öküzler tarafından çekilen arabaların üzerinde veya insan gücüyle taşınması şeklindedir. Mancınıkların nakledilmesinde kullanılan küçük tekerlekli taşıt Rutayla olarak isimlendirilirdi.⁴⁰ Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Bizans'a ait Malazgirt Kalesi'ni kuşatmaya hazırlanırken, Ahlat'tan büyük bir mancınık getirmişti. Ahlat'tan çıkmadan parçalarına ayrılan bu mancınık Malazgirt Kalesi'nin önünde yeniden monte edilerek kuşatmaya hazırlanmıştı. Ortalama 55 (elli beş) kilo civarındaki taşları fırlatabilecek büyüklükte olan bu mancınık ancak 400 (dört yüz) kişi birlikte harekete geçirebilmekteydi. Büyüklüğünden dolayı Malazgirt Kalesi savunucuları bu mancınığı görünce dehşete düşmüşlerdi. Kuşatma başlatılıp mancınıktan atış yapılmaya başlandığında daha ilk atışında üç (3) Bizans muhafızını birden öldüren mancınık kale savunucularının korkmakta haklı olduklarını kanıtlamıştır. Öte yandan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (1068-1071) de, Malazgirt savaşına çok miktarda mancınıkla gelmişti. Bunların en büyüğü her defasında 1 (bir) kantar (10 kantar=90 kilo) civarında taş atabilmekteydi. Bu mancınık, savaş meydanına ancak 100 (yüz) araba ile getirilebilmiştir. Bu mancınıklar arasında 10 (on) kantar ağırlığında taşlar fırlatabilen çok büyük bir mancınığın da yer aldığı belirtilmektedir. Mancınığın kullanılması için de, 1200 (bin iki yüz) adam görevlendirilmişti.⁴¹

Kuşatma silahlarının doğru bir kurulumla sahip olması için uygun bir zemin bulunması gerekmektedir. Aksi halde mancınıkların devrilmesi gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilirdi. Kaynaklar mancınıkların sur ve kuleler üzerine de inşa edilebildiğini aktarır. Buna örnek olarak Sultan Alp Arslan'ın Haleb seferi düzenleyeceğini haber alan Mahmud b. Zuabe, Haleb'i savunmak için surlar üzerine mancınıklar inşa ettirmesini gösterebiliriz.⁴² Yine Sultan Alp Arslan Ani kuşatması esnasında kuleler üzerine mancınıklar inşa ettirdiği kaynaklarda zikredilmektedir. Alp Arslan Ani kuşatmasının uzun sürmesi üzerine şehrin bir tarafında hemen bir ok menzili kadar uzakta alçak kısmın karşısında ağaçtan bir burç yaptırdı. Sultan buraya bir mancınık ve okçular yerleştirdi. Askerler kulenin karşısındaki kısmı mancınıkla yıkarak buradan şehre günlerce hücum ettiler.⁴³

⁴⁰ el-Câhiz 1988, 80, n. 202.

⁴¹ Bondârî 1943, 40; Köymen 2001, 273.

⁴² Ahmed bin Mahmûd 1977, 86.

⁴³ Köymen 2001, 18.

2. Türkiye Selçuklularında Mancınık Kullanımı

Askerî geleneklerine Anadolu'nun coğrafi ve kültürel yapısı ile Bizans ve Haçlılarla yapılan mücadeleler sonucunda edinilen bilgi ve tecrübeleri de ekleyen Türkiye Selçukluları, Anadolu'daki egemenlik süresi boyunca başta Konya ve İznik gibi Türkiye Selçuklularına başkentlik yapmış kaleleri ve egemenlik alanını genişletmek için Ahlat, Suğdak, Musul vb. kaleleri kuşatmıştır. Top icat edilmeden önce müstahkem kaleleri yıkmak için gerekli silahların başında gelen mancınığı Anadolu'ya girmelerinin ardından Türkler, yeni geldikleri mamur coğrafyaya egemen olmak için etkin biçimde kullanmışlardır. Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, saltanatı boyunca yaptığı bütün muhasara savaşlarında mancınık kullanmıştır. Bu durum bize mancınığın Selçuklu ordusunun asli silahlarından olduğunu göstermektedir. Selçuklulardan aldıkları askeri geleneği tecrübe ve yetenekleri ile birleştiren Türkiye Selçukluları Anadolu'ya egemen olmuştur. Anadolu'da güçlü devlet kurmalarını sağlayan bu tecrübeleri devletin zayıflamasından sonra Moğolların kuşattıkları kalelerde kullanmak zorunda kalan Türkiye Selçukluları yıkılış tarihine kadar askeri meziyetlerini sergilemekten geri durmamışlardır. Şimdi Türkiye Selçukluları zamanında mancınık kullanımı ile ilgili bilgileri kaynaklar ışığında aktarmaya çalışalım.

Türkiye Selçukluları zamanında kuşatma sırasında mancınık kullanımına ilk olarak I. Kılıç Arslan (1092-1107) döneminde rastlamaktayız. I. Kılıç Arslan, Bizans ile sulh yapıp batıda emniyeti sağladıktan ve İlhan'ı İznik'te kalenin muhafazası için görevlendirdikten sonra 487/1095 yılında Malatya üzerine yürüdü. Şehir Rum Ortodoks dinine girmiş bulunan Ermeni Gabriel'in elinde idi ve burada hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Sultan Melîkşâh'tan da bir tefviz (görev) fermanı almıştı. Dânişmend Gümüştekin'in daha önce davranmasını önlemek için Kılıç Arslan şehri kuşatarak şiddetli şekilde hücumu geçerek surları mancınıklarla dövmeye başladı. Eski sur ve burçlardan başka Gabriel'de Malatya'yı çok iyi tahkim ettirmişti. Bu nedenle kuşatma uzun sürdü. Şehrin Ermeni ve Süryani halkı ise Gabriel'den hoşnut olmadığı için Kılıç Arslan'ın şehri almasını istiyordu. Durumdan haberdar olan Sultan veziri aracılığıyla Süryanilerin patriğiyle iletişime geçti. Ayrıca Gabriel'e de bir takım vaatlerde bulunarak teslim olmasını teklif etti. Gabriel Sultanın teklifini reddettiği gibi, Kılıç Arslan'la anlaşmak için istekli olan Süryani patriğini de öldürdü. Bu durum karşısında Kılıç Arslan'ın şehri düşürmek için muhasarayı uzatmaktan başka çaresi kalmıyordu. Fakat Haçlıların İznik'e geldiklerini öğrenen Kılıç Arslan kuşatmayı kaldırarak başkente dönmek zorunda kaldı.⁴⁴

Kılıç Arslan Malatya kuşatmasında olduğu sırada yaklaşık 600.000 (altı yüz bin) kişiden müteşekkil haçlı birliği başlarında Godefroy de Bouillon olduğu halde büyük bir kuvvetle harekete geçerek 490/1097 yılının Cemaziyülevvel/Cemaziyülahır/Mayıs ayında İznik'i kuşatmıştı. Haçlılar kenti kuşattığı sırada kalede bulunan Türk garnizonu çok kuvvetli idi ancak haçlıların sayısı ve silahları ile baş edecek yeterlilikte değildi. Haçlılar kuşatma için büyük hazırlık yapmışlardı. Örneğin; şahmerdan adı verilen ve surları sarsarak surların yıkılmasına sebep olan silah, kaleyi alttan kazmak için lağımcılara koruma siperi işlevi görececek kulübeler (scrofa), mancınıklar, iki kattan oluşan hem içi hem dışı kösele ile kaplanmış hücum kuleleri ve ahşap kuleler inşa etmişlerdi.⁴⁵ Kuşatma sırasında Haçlılar, Kılıç Arslan'ın askerlerinden şehit olanların başlarını keserek kaleyi savunanların moralini bozmak için mancınıklara koyarak kaleden içeri fırlatıyorlardı. Haçlı kuşatmasına son vermek için hızla Malatya'dan

⁴⁴ Abû'l-Farac 1950, 335-336; Mihail 1944, 46; Mateos 1962, 187; Turan 1971, 98; Anna Komnena 1996, 324-325; Demirkent 2014, 24.

⁴⁵ Anna Komnena 1996, 325-327; Altan 2008, 75-104.

dönen Sultan kuşatmayı durduramayacağını anladı. En nihayetinde İznik kalesi Bizans'a teslim edildi.⁴⁶

Kılıç Arslan'ın 499/1106 yılında Malatya üzerine gerçekleştirdiği ikinci sefer sırasında da mancınık kullandığını görmekteyiz. Elbistan'ın Ermeni halkı, haçlılardan zulüm gördüklerini söyleyerek Kılıç Arslan'ı kendilerini kurtarması için davet etmişlerdi. Kılıç Arslan davet üzerine sefere çıkarak Maraş ve Elbistan'ı ele geçirdi. Kılıç Arslan buradan haçlıların kontrolünde olan Antakya üzerine sefer düzenlemeyi planlıyordu. Kılıç Arslan bu sefer için Halep'e elçi göndererek sefer hazırlığı için bir takım taleplerde bulundu. Sultan Antakya seferi için hazırlıklara devam ederken, Dânişmend Gümüştekin'in esir aldığı Bohemond'u 100.000 (yüz bin) dinar fidye ödemesi karşılığında serbest bıraktığını öğrendi. Bunun yanında Gümüştekin'in başka bir Haçlı Prensi olan Richard'ın fidyenin miktarı için Bizans İmparatoru ile görüşmeye başladığını öğrenen Kılıç Arslan çok sinirlendi. Türkiye Selçuklu Sultanı ve müttefik olmaları sıfatıyla fidyeden elde edilen meblâğların yarısını istedi. Ancak Kılıç Arslan Gümüştekin'den istediği cevabı alamadı. Sultan'ın ele geçirmeyi çok istediği Malatya'nın Dânişmendliler tarafından fethedilmesi ile birlikte bu olay Gümüştekin ve Kılıç Arslan'ın arasının iyice açılmasına sebep oldu. Antakya üzerine düzenleyeceği seferden vazgeçen Kılıç Arslan 496 yılında Dânişmend Gâzî Gümüştekin'in üzerine yürüyerek onu bozguna uğrattı. Kılıç Arslan Dânişmend Gâzî'nin ölümünden sonra da Dânişmendlilerin elinde bulunan Malatya'yı muhasara etti. 28 Haziran'da Malatya'yı kuşatan Kılıç Arslan surların kuzeydoğu tarafından bulunan yuvarlak kulenin karşısına mancınıklar yerleştirtmiş ve 2 Eylül'e kadar surları mancınıklarla dövdürmüştü. Mancınık darbelerine dayanamayan sur kuleleri yıkılmaya başlayınca mukavemet edemeyeceğini anlayan Gümüştekin Ahmed Gâzî'nin oğlu Yağısyan hayatına dair teminat alarak şehri sultana teslim etti.⁴⁷

I. Kılıç Arslan'dan sonra başa geçen I. Mesûd (1116-1156) döneminde babası II. İoannes Komnenos'un ölümünün ardından Bizans tahtına geçen I. Manuel Komnenos (1143-1180), 541/1146 yılında Selçuklulara karşı bir sefer düzenlemiş ve bu sefer sırasında Konya'yı mancınıklarla muhasara etmiştir. Niketas'ın verdiği bilgilere göre; Sultan Mesûd Konya'dan kaçarak Taksara (Aksaray), eski Koloneia'ya gitmişti. Konya surları üstünde savunmayı Mesûd'un kızlarından birisi (İmparatorun Türklerin yanına kaçıp Müslüman olan kuzeni İoannes'la evlenmiş olan kızı), babası Sultan adına başarı ile yürütmekteydi. Manuel, Konya surlarına yaklaşıp şehri ordusu ile kuşattı ve surların etrafına mancınıkları kurdurdu. Mancınıkların kurulmasının ardından Konya'nın mancınık atışlarıyla dövülmesini emreden Manuel, şehri uzun süre muhasara etmiş, pek çok Türkü şehit etmiş ancak Sultan Mesûd'un Bizans ordusu üzerine saldırıya geçmesi ile muhasaradan başarısızlıkla ayrılmak zorunda kalmıştı.⁴⁸

Dânişmendli Melîk Muhammed'nin ölümünün ardından meydana gelen iktidar boşluğundan faydalanan Sultan Mesûd, gerçekleştirdiği ilk Malatya kuşatması sırasında şehri mancınıklarla kuşatmıştır. 537/1143 yılında Malatya'yı elinde bulunduran Dânişmendli Aynû'd-Devle'nin üzerine yönelen Sultan Mesûd, ilk olarak Aynû'd-Devle'yi, ıktamı artırma vaadiyle itaate davet etti. Aynû'd-Devle, Sultan Mesûd'a aynı zamanda yeğeni olan eşini göndererek, ondan Malatya ve çevresindeki hâkimiyetine dokunmamasını rica etti. Aynû'd-Devle'nin isteğini reddeden Sultan Mesûd, etrafına mancınıklar da kurdurduğu Malatya'yı kuşatma altına aldı. Malatya'nın ablukası 3 (üç ay) sürdü. Bu süre içinde Sultan Mesûd, Malatya

⁴⁶ Aguilers 2019, 58-66; Anonim 2013, 68; Bakır 2008, 589; İbn Bîbî 1996a, 12; İbnü'l-Esir 1991, C. 10, 228; Anna Komnena 1996, 325; Mateos 1962, 190; Mihail 1944, 51; Nicolle 2003, 33; Tudebodus 2019, 77-84; Turan 1971, 98; Tyrensis 2016, 117 vd..

⁴⁷ Abû'l-Farac 1950, 423-424; Demirkent 2014, 53-54; Mateos 1962, 225; Mihail 1944, 192; Turan 1971, 106-107.

⁴⁸ Khoniates 1995, 36; Turan 1971, 181.

üzerine hiç hücum düzenlemedi. Sultanın bu tutumu ise, Aynû'd-Devle'nin eşi tarafından yaptırılmış bir sihre bağlandı. Sultan Mesûd, sihir dedikodusundan çok etkilenmiş olmalı ki, birden bütün mancınıkları yaktırdı ve ablukayı kaldırdı.⁴⁹

Sultan Mesûd'un vefatının ardından 551/1156 yılında babasının yerine tahta çıkan II. Kılıç Arslan (1156-1192) Ayıntâb'ı işgal eden Nureddîn Mahmud üzerine düzenlediği sefer sırasında mancınık kullanmıştır. Aynı zamanda Kılıç Arslan'ın eniştesi olan Musul-Haleb Atabeyi Nureddîn Mahmûd, Selçuklu tahtında meydana gelen değişiklikten yararlanarak, daha önce Sultan Mesûd ile yapmış olduğu antlaşmayı bozmak suretiyle Selçuklu topraklarına saldırmış, Ayıntâb ve Merzubân'ı işgal etmişti. Kılıç Arslan'ın devlet adamları ile yapmış olduğu toplantıda, Ermeniler ve Haçlılarla temas kurularak, Nureddîn Mahmûd'a karşı bir ittifak oluşturma kararı alındı. Bu karar gereğince, Kılıç Arslan, Ermeni Baronu Thoros'a ve Haçlı hükümdârlarına birer elçi göndererek, onlarla birer barış ve dostluk antlaşması yaptı. Bundan sonra Kılıç Arslan, Nureddîn Mahmûd'a bir mektup yazarak, "*babam tarafından iki devlet arasındaki sınır tayin edildi. İşgal etmiş olduğun toprakları iade et*" şeklinde ona sert bir kesin uyarı verdi. Fakat Nureddîn Mahmûd, işgal etmiş olduğu toprakları iade etmek şöyle dursun, Hıristiyan hükümdârlarla yapmış olduğu antlaşmalardan dolayı Kılıç Arslan'ı suçladı. Nüreddîn Mahmûd ile bir anlaşmaya varamayacağım anlayan Kılıç Arslan, ordusunu harekete geçirerek Ayıntâb önlerine geldi. Ayıntâb'ın etrafını mancınıklarla kuşatan Kılıç Arslan, mancınıkları harekete geçirerek şehrin surlarını dövmeye başladı. Mancınıktan çıkan ağır güllerle Ayıntâb surlarını yıkan Kılıç Arslan şehri eniştesi Nureddîn Mahmûd'dan geri alarak Ayıntâb'da yeniden Selçuklu hâkimiyetini sağladı.⁵⁰

II. Kılıç Arslan saltanatının son yıllarında ülkeyi oğulları arasında paylaştırdı Ankara ve civarı Muhyiddîn Mesûd'a vermişti. Melikliği sırasında Muhyiddîn Mesûd Kastamonu taraflarında Bizanslılara karşı 1,5 (bir buçuk) yıl gaza yaptı, Bizanslılardan pek çok esir aldı. Muhyiddîn Mesûd bu sefer sırasında Dadyblra/Dadibra (Zalifra/Safranbolu/Devrek)'yü 4 (dört ay) mancınıklarla kuşattı. Nihayet Mesûd, Hıristiyan halkın şehri terk etmesi şartıyla, hayatlarına dokunmayarak şehri terk etmelerini sağladı ve yerlerine Türkleri iskân etti.⁵¹

II. Kılıç Arslan 587/1192 yılında vefat edince yerine Selçuklu tahtına oturan oğlu I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1205-1211) zamanında 602/1206 yılında gerçekleştirilen Antalya kuşatmasında mancınıklar kullanılmıştır. Şehrin 10 (on) mancınıkla kuşatıldığını İbn Bîbî'de geçen şu ifadelerden anlıyoruz;

*"Antalya'yı dairenin noktanın etrafını sardığı gibi çepeçevre sardılar. Saltanat fermanına uyup o şehri almak, oranın askerlerini yere sermek için 'hiç korkmadan 10 güçlü mancınığı kartalın dahi uçamayacağı bir yere yerleştirdiler. Talihli şahlar şahının fermanıyla arabayı göğe çıkarttılar' Savaş aletlerini yerleştirdiler. İçten ve dıştan timsahlar gibi birbirlerinin canına kastettiler. Bir gün gibi geçen iki ay hiç ara vermeden sabahtan akşama kadar savaş ve kuşatmayla meşgul odular."*⁵²

Mükrimin Halil Yinanç, Antalya muhasarasında kentin mancınık atışlarıyla dövüldüğünü, mancınıkların sayesinde Antalya burçlarının bazı kısımlarının yıkılması neticesinde kentin neredeyse düşeğinden bahsetmektedir.⁵³

I. Gıyâseddîn Keyhüsrev şehit edildiği Alaşehir Savaşı öncesi Antiocheia Kalesi'ni kuşatmış ve bu kuşatma sırasında mancınık kullanmıştır. Kuşatma şu şekilde gerçekleşmiştir: I. Gıyâseddîn Keyhüsrev ilk sultanlığının ardından tahtı bırakmak zorunda kalıp Selçuklu ülkesinden ayrılınca İstanbul'da kendisini misafir eden ve Latinlerin işgalinden sonra şehri terk etmek zorunda kalan III. Aleksios Angelos (1195-1203), Antalya'da bulunan Sultan'ın yanına

⁴⁹ Abû'l-Farac 1950, 377; Koca 2003, 123-124; Mihail 1944, 120-121.

⁵⁰ Koca 2003 159-160; Mihail 1944, 186, 196.

⁵¹ Turan 1971, 219.

⁵² İbn Bîbî 1996a, 116-118.

⁵³ Yinanç 2014, 7.

geldi. III. Aleksios'un tahtını ele geçirmek için I. Theodoros Laskaris'e (1205-1222) karşı yardım istemesiyle I. Gıyâseddîn Keyhüsrev harekete geçti. Bir elçi aracılığıyla gönderdiği mektupta tahtın III. Aleksios'a devredilmesini isteyen I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, bu talebi geri çevirilince III. Aleksios'u da yanına alarak I. Laskaris üzerine yürüdü. Antiokheia'ya gelip burayı Sultan, kalenin etrafına mancınıkları kurdurdu. Şiddetle kaleye saldıran Selçuklu birlikleri karşısında Antiokheia düşme tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Bizans kuvvetlerinin de gelmesiyle şiddetlenen ve Antiocheia yakınlarında gerçekleşen ve hem Bizans hem de Selçukluların büyük kayıp verdiği muharebede I. Gıyâseddîn Keyhüsrev şehit düştü.⁵⁴

I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ölümünün ardından yerine sultan olan I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220), sultanlığı sırasında Ankara'da meliklik yapan Alâeddîn Keykubâd üzerine sefere çıkınca şehri mancınıklarla kuşatmıştı. I. İzzeddîn Keykâvus kuşatma için Konya'da ordu toplayıp gerekli hazırlıkları tamamlayarak gerekli nefis ve mancınık silahlarıyla Ankara'ya doğru hareket etti.⁵⁵ Alâeddîn Keykubâd, Sultan İzzeddîn Keykâvus'un üzerine geldiğini işitince müdafaa tedbirlerini arttırarak, Ankara'nın ileri gelenleri ile kendini destekleyeceklerine dair daha önceden yapılan anlaşmaları yeniledi. Bu esnada İzzeddîn Keykâvus'un ordusu da Ankara'ya gelip 608/1212 ilkbaharında şehri kuşattı. Savaşın ilk gününde mübareze şeklinde teke tek çarpışmalar ağırlıktaydı. Ancak, İzzeddîn Keykâvus Konya'dan getirdiği mancınıklarla surları dövmeye başlayınca savaşın şiddeti arttı. Gün geçtikçe muhasara şiddetleniyor, fakat bir netice elde edilemiyordu.⁵⁶ Sultan İzzeddîn Keykâvus ise bu defa tehlikeyi ortadan kaldırmaya kesin kararlıydı. Bu nedenle, askerî harekâtın yanı sıra kalenin etrafına bağlantısını keserek giriş çıkışı engelledi. Etrafa bağlantısı kesilip stoklanmazmaya başlayınca, şehir halkının isteği üzerine, Alâeddîn Keykubâd, Haleb Hükümdârı Melîk'üz-Zahir'den kardeşi İzzeddîn ile arasını bulması için yardım istedi. Yapılan müzakerelerden olumlu sonuç alınamaması üzerine savunmaya devam etmek isteyen Alâeddîn Keykubâd Ankara halkının 1 (bir) yıldan fazladır süren kuşatmaya direnecek güçleri kalmadığını belirtmeleri üzerine yeniden barış görüşmelerine başlamış ve nihayetinde kale I. İzzeddîn Keykâvus'a teslim edilmiştir.⁵⁷

I. İzzeddîn Keykâvus zamanında 30 Ramazan 602 Cuma (22 Ocak 1216)'da gerçekleştirilen Antalya kuşatması sırasında da mancınıklardan faydalanılmıştır. Olay şu şekilde gerçekleşmiştir: Selçuklu ordusu savaş araç ve gereçlerini hazırlayıp kale içine arrâde yerleştirdiler. İlk gün bölgeyi çepeçevre saran Selçuklu askerleri şehri akşama kadar ok yağmuruna tuttular. Ertesi gün silah deposundan (zered-hâne) piyadeler savaş ve kuşatma aletlerini getirdiler. Hemen o akşam padişahın buyruğu üzerine çitleri bağlayarak merdivenler yaptılar ve mancınığı harekete geçirdiler. Kalenin içindekiler kale içinden sadece taş atabiliyorlardı, çünkü üzerlerine yağın oklardan kalenin duvarlarına çıkamıyorlardı. Savaş süresi uzayınca Sultan öfke ve gazaba geldi. Her emîre bir defada 10 (on) piyadeyle birlikte kale duvarına çıkacak şekilde geniş bir merdiven yaptırmasını ve askerî yiğitlerini kale duvarlarının üzerine çıkarmasını ve bu savaş maddesini keskin kılıç aracılığıyla sona erdirmesini buyurdu. Bu emri alan emîrler, derhal uygulama için harekete geçtiler. Padişahın buyurduğu şekilde merdivenler yaptılar. Kale duvarının dibine merdiveni taşıyacak grubu, duvarı tırmanacak askerî ve ok yağdıracak birliği belirlediler. Ertesi gün merdivenlerin nakli için görevlendirilmiş askerler vakit geçirmeden merdivenleri kale duvarlarına dayadılar. Diğer yiğitlerde yanlarında ağır güzleri ve hafif silahları olduğu halde onarlı gruplar halde burçlara

⁵⁴ Akropolites 2007, 124-131; Anonim 2014, 40; Gregoras 1973, 70-73; Hondmîr 1353 (hurşîdî), 540; İbn Vâsıl C. 2, 1960, 412; İbnü'l-Verdî 2017, s. 110; Mîrhând 2018, 271; Müneccimbaşı 1935, 28; a.mlf. 2001, s. 40; Yazıcızâde Ali 2009, 245 vd..

⁵⁵ İbn Bîbî 1996a, 155; Turan 1971, 300.

⁵⁶ İbn Bîbî 1996a, 156.

⁵⁷ İbn Bîbî 1996a, 160; İbn Vâsıl 1960, C. 3, 217-218; Kesik 1994, 16-17.

tırmanmaya başladılar. Askerler yukarıya çıkarak duvarın üzerinde bulunan Frenkleri öldürüp aşağıya attılar. Daha sonra kale kapısına giderek oradaki görevlileri ve onların yardımına gelenleri de bertaraf ederek kale kapılarını açtılar. Dışardakiler de içeri girince kale teslim alındı.⁵⁸

I. İzzeddîn Keykâvus 613/1217 yılında Ermeni Leon'un üzerine sefere çıkınca ilk olarak Ermeni Leon'un müstahkem kalesi Hançin Kalesi mancınıklarla kuşattı. Selçuklu askerleri Sultan'ın emri üzerine kale etrafına mancınıklar yerleştirip, kalede oturanlara korku ve dehşet saldılar. Üç gün üç gece onların üzerine mancınıklardan "*dolu daneleri gibi ölüm yağdırınca*" kaledekiler büyük bir sıkıntıya düşerek ne yapacaklarını şaşırıldılar. Kale sakinleri üç gün mühlet istediler. Bu müddet zarfında Tekfurdan kendilerine bir yardım gelmezse, hiçbir mazerete başvurmadan kaleyi teslim edeceklerini söyleyince Sultan onların isteğini kabul ederek, mancınıkları durdurmalarını buyurdu. Kale halkının habercisi, Tekfurun yanına varıp durumu anlatınca Tekfur, "*benim durumum sizden daha kötü. Size yardım edecek güçte değilim. Durumunuzu kurtarmak için kendi bildiğinizi yapmakta serbestsiniz*" cevabını verdi. Haberci geri dönüp Tekfurun cevabını iletince kale halkı Sultan'a haber göndererek "*cihan padişahı canımızı bağışlar, çoluk çocuğumuza, mallarımıza askerlerinden bir zarar gelmeyeceğine dair söz verirse, kaleyi ona teslim ederiz*" dediler. Sultan, onların isteğini kabul etti.⁵⁹ Yine İzzeddîn Keykâvus'un bu seferi sırasında Geben (Gaban/Kezan) Kalesi bizzat Sultan Keykâvus tarafından şiddetli bir hücumla kuşatıldı. Kaleyi mancınıklarla kuşatan Selçuklu birlikleri saldırıya geçtiler. Geben Kalesi Senyörü Baron Leon ile kalenin içinde bulunan diğer Ermeni şefleri, anı bir çıkış hareketi yaparak, Keykâvus'un saflarını yardılar ve Selçuklu mancınıklarını yakıp kaçtılar. Keykâvus kaleyi kuşatmaktan vazgeçerek ovaya; İzdi (Yezidi?)⁶⁰ denilen mevkie geçti.⁶¹

I. İzzeddîn Keykâvus 615/1218 yılında Eyyübî Sultanı Melikü'z-Zâhir'in ölümünün ardından yerine geçen oğlu Melik Aziz'in yaşının küçük olmasından faydalanıp Haleb üzerinde emeller beslemeye başlayan civar melikler nedeniyle Haleb seferine çıkmaya karar verdi. Keykâvus, Haleb'i ele geçirip Selçuklulara tâbiyet şartıyla kendisine tevdi etmeyi planladığı Eyyübîlerin Sümeysat Hükümdârı Melik Efdâl ile ahitname imzaladıktan sonra ilk olarak Maraş Emiri Nusretüddîn Hasan Bey'e ferman göndererek sefer için hazırlanmasını istedi. Sultan ona gönderdiği fermanda; sultanın (mevkib-i hümayûn) ve ordunun o tarafa hareket edeceğini, kadim askerlerin, piyade ve süvarilerin, ücretli askerlerin toplanmasını, silâhların ve mancınıkların hazırlanmasını emreliyordu. İstenen hazırlıklar tamamlandı ve Selçuklu ordusu Merzubân kalesinin önüne gelince, mancınıklar kuruldu; kale deliciler (Nakkâbân) surları delmeye, okçular (tir-endâzân) kaledekilere ok yağdırmaya başladılar. Selçuklu ordusunun bütün gücüyle kuşattığı kale, üç gün sonra düşürüldü; saltanat sancağı (râyat-ı saltanat) burçlar üzerine çekildi. Sultan, kaleye güvenilir bir dizdar (kûtüval-i emîn), muhafızlar, atlı askerler ve güvenilir kişiler (müstehfazân, cündiyân, herese-i sika) tayin etti. Bundan sonra Sultan, müttefiki ve vasalı olan Melik Efdâl'i daha önce üzerine sevk ettiği Ra'bân kalesine yöneldi. Selçuklu ordusu ile Melik Efdâl'in kuvvetleri Ra'bân Kalesi'nin önünde buluştular. Ra'bân halkı kalelerinin önünde saltanat sancağını görünce, şok oldular ve korkuya kapıldılar. Sultanın emri ile kalenin önüne mancınıklar kuruldu ve savaş başladı. Ra'bân halkının "*çığrışmaları göğe yükseldi ve korkularından*" âmân dilediler. Keykâvus, Ra'bân halkının isteğini hemen kabul etti. Saltanat divanında bir aman fermanı kaleme alındı; Sultanın tuğrası çekilip (tevkî'i eşref) kaleye gönderildi. Kale ileri gelenleri aman fermanını alıp okuduktan sonra tekrar dışarı çıktılar; gelip Sultanın elini öptüler; burçlara çekilmek üzere saltanat sancağını alarak kaleye

⁵⁸ İbn Bîbî 1996a, 162-167.

⁵⁹ İbn Bîbî 1996a, 184-185.

⁶⁰ Bu yerin adının İlyas Gökhan tarafından Yezidi olabileceği belirtilmiştir. Gökhan 2016, 115 vd..

⁶¹ İbn Bîbî 1996a, 185-191; Koca 1997, 43-47.

döndüler.⁶²

I. İzzeddîn Keykâvus'un ölümünün ardından tahta oturan I. Alâeddîn Keykubâd gerçekleştirdiği kale kuşatmalarında mancınığı etkili olarak kullanmıştır. Alâeddîn Keykubâd saltanat tahtına geçmesinin hemen ardından ilk olarak 618/1221 yılında Kalonoros (Alâiyye) üzerine yürümüştür. Kale kuşatması başlamadan Sultanın fermanıyla kalenin etrafına mancınıklar yerleştirilmiştir. Bu kuşatma esnasında 100 (yüz) ağır mancınık kullanılmıştır. Aksaray'da ordunun toplanmasını isteyen Sultan uç bölgelerin emirlerine de askerleri ile beraber gelmeleri için birer ferman göndermişti. 10 (on) günlük bir hazırlıktan sonra sefere çıkıldı. Ordusunu üçe bölen Keykubâd, İbn Bîbî'nin ifadesine göre; *"yüksekliğine göğün hayran kaldığı ve her zaman kara bulutların altında saklı kalan dağa, attığı taştan Elburz dağına bile sıkıntıya düşürebilecek dağ gibi bir mancınığı"*⁶³ arabayla çıkarmalarını emretti. Sultan'ın fermanına uyularak mancınık yerine konurken Alâeddîn Keykubâd atının üzerinde büyük bir çaydan geçti. Ordu Kalonoros Kalesi'nin etrafını çepeçevre sardı. Selçuklu askerlerinin attığı ok yağmurundan kale halkı şaşkına döndü. Askerler kale halkının toparlanmasına izin vermeden Sultan'ın buyruğu üzerine kalenin etrafına yerleştirilmiş olan 100 (yüz) ağır mancınığı çalıştırdılar. Böylece kuşatma başladı ancak İbn Bîbî tarafından müstahkemliği tasvir edilirken; *"feleğin kötü olaylar karşısında korkup sığındığı, zirvesinin yıldızlar kümesine değdiği"*⁶⁴ ifade edilen bu kale, 2 (iki) ay süren kuşatmaya rağmen güçlü mancınık darbelerine bile dayanarak fethedilemedi. Kale 2 (iki) ayın sonunda Kale Komutanı Kyr Vart'tan âmânla teslim alındı.⁶⁵

Alâeddîn Keykubâd, kendi adına ithafen Alâiyye adını verdiği Kalonoros'un fethinin ardından civar ve başka kale fetihleri gerçekleştirip, itaatten çıkan Ermenileri yenerek onları da itaat altına aldıktan sonra, kışı istirahat ve hazırlıkla geçirerek baharda şark seferine çıktı. Merkezi Amîd olan Artuklular, öteden beri, Selçuklulara tâbi iken Melîk Mesûd, Sultan Keykubâd adına okunan hutbeyi kesmiş; kendisi için Sultanı ve bilhassa müttefiki Melîk Eşref'i komşu ve tehlikeli görerek daha uzakta kudretli ve müsait bulunduğu Eyyûbî Hükümdârı Melîk Kâmil'e tâbiyeti, hutbe ve sikkeyi onun namına değiştirmeyi kabul etmiştir. Zira iki kardeş olan Melîk Kâmil ile Melîk Eşref arasında rekabet vardı. Ayrıca Artuklu Hükümdârı Melîk Mesûd bu esnada Azerbaycan'a gelen ve Şarkî Anadolu işlerine müdahale eden Celâeddîn Mengüberti Harezmi Şâh ile de ittifak yapmıştı. Bu durumda Melîk Eşref, Sultan Alâeddîn'i Artuklulara karşı sefere teşvik ediyordu. Selçuklu Sultanı sübaşı (ser-leşker)lara ferman göndererek, hazırlanıp Malatya yönüne hareket edip beklemelerini emretti. Kendisi de Kont stab/Emîr-i ahûr Esedüddîn Ayaz ve Mübârizüddin Çavlı gibi büyük kumandanlar ile varıp 622/1226 baharında Fırat boylarını ilhaka başladı; Amîd Artuklularına ait kalelerin fethine girişti. Sultan ordunun bir bölümünü Çavlı ile Adıyaman ve Kâhta'ya, bir kısmını da Esedüddîn Ayaz'ın emrinde Çemişgezek kalesine memur etti. Bu sarp kalelere mancınıkları kurup muhasaraya giriştiler. Mübârizüddin Çavlı askerleri ve kuşatma aletleriyle Kâhta'ya gidince kale kapısının karşısına Mağribi bir mancınık yerleştirdi. İki mancınık da kalenin sağına ve soluna kurdu. Kuşatmayı haber alan Amîd sahibi Mesûd acele ile Melîk Eşref'e ittifaktan ayrıldığını ve kendisine itaat edeceğine dair bir mektup yazıp hediyeler göndererek yardım talep etti. Mektubu alan Melîk Eşref siyasetinde değişiklik yaptı ve Alâeddîn Keykubâd'a elçi gönderip, Melîk Mesûd'un itaat ettiğini bu nedenle sefere gerek kalmadığını ve kuşatmanın kaldırılıp alınan yerlerin iadesini istedi. Bu teklife çok sinirlenen Alâeddîn Keykubâd *"ben Melîk Eşref'in naibi miyim ki bana emir verecek ve yaptıklarından alıkoyacak"* dedi. Bunun

⁶² İbn Bîbî 1996a, 204-205; Koca 1997, 52-53.

⁶³ İbn Bîbî 1996a, 259.

⁶⁴ İbn Bîbî 1996a, 261.

⁶⁵ Abû'l-Farac 1950, 516; Anonim 2014, 41; İbn Bîbî 1996a, 253 vd., 354; Müneccimbaşı 1935, 43; a.mlf. 2001, 62; Simbat 1946, 80; Yazıcızâde Ali 2009, 380 vd..

üzerine, Melîk Eşref “*Arap ve Kürt kabilelerinden*” oluşan 10.000 (on bin) süvariye İzzeddîn b. Bedr komutasında Kâhta’ya gönderdi. Emir Mübârizeddîn’e, Melîk Eşref’in askerlerinin savaş için bölgeye geldiği haberi verildiğinde askerlerinin bir bölümünü mancınık kurmağa memur etti, kendisi de bir grup askerle muharebe meydanına gidip düşmanla karşılaşmaya karar verdi. Ertesi gün her iki ordu birbiriyle çarpışırken Amîd tarafından 6.000 (altı bin) kişilik bir kuvvet Eşref’in askerlerine katıldı. Mübârizeddîn bir taraftan kale muhasarasını sürdürüp, bir taraftan da Melîk Eşref’in askerleri ile mücadele ederken Leşkerî vilayeti tarafından “*Evlâd-ı Perdahlâ*” namıyla tanınan beşkardeş askerleriyle gelerek Selçuklu kuvvetlerine katıldı ve düşmanı mağlup ettiler. Melîk Eşref’in askerlerine komuta eden İzzeddîn b. Bedr esir edildi. Bundan sonra Selçuklu askerleri muhasara edilen kaleye doğru hareket ettiler. Bunu gören kale halkı Melîk Eşref’in askerlerinin yenildiğini anlayıp Mübârizeddîn Çavlı’dan âmân istediler. Bunun üzerine Mübârizeddîn Çavlı, kendilerine bir zarar gelmeyeceğini, eğer sultandan bir istekleri varsa hemen iletceğini söyleyip şöyle dedi: *kale halkı mal ve eşyaları ile başka bir yere göçmek isterse buna engel olunmayacaktır. Çünkü sultanın maksadı ancak kaledir*”. Mübârizeddîn’den güvence alınca Kâhta Kalesi halkı ertesi günü kaleyi teslim ettiler. Sultanın sancağını kaleye götüreren Mübarizeddîn Çavlı, 100 (yüz) nefer ile birlikte İzzeddîn b. Bedr ve diğer esirleri Alâeddîn Keykubâd’a gönderip durum hakkında bilgi verdi. Aynı sefer sırasında Malatya ordusu kumandanı Esedüddîn Ayaz idaresinde Çemişgezek tarafına gönderilen ordu da mancınık kullanılarak kaleyi kuşatmıştır. Olay şu şekilde cereyan etmiştir: Esedüddîn Ayaz, 5.000 (beş bin) süvari ve muhasara aletleriyle birlikte Çemişgezek kalesine yürüdü. Muhasarası çok zor olan bu kalenin ancak bir takım vaatlerle alınabileceğini düşünen Emir Esedüddîn Ayaz, Kâhta’nın akıbetini ve Melîk Eşref’in askerlerinin nasıl yenildiğini haber vermek üzere kaleye bir elçi gönderdi. Ancak, kaleden elçiye saldırı olduğu için elçi geri dönmek zorunda kaldı. Bunun üzerine, Esedüddîn barış yolu ile bu iş olmayacak deyip mancınıkları kurdurup saldırıya geçti. Günlerce devam eden çarpışmalardan bir netice elde edilemiyordu. Bu sırada lağımçılar kale surlarından birinde delik açmayı başardı. Böylece içeri giren Selçuklu askerleri uzun mücadeleden sonra kaleyi teslim aldı ve saltanat sancağı kaleye dikildi. Esedüddîn Ayaz ertesi gün fethi teferruatı ile anlatan bir mektubu sultana gönderdi.⁶⁶

Alâeddîn Keykubâd zamanında Trabzon üzerine 625/1228⁶⁷ yılında gerçekleştirilen sefer sırasında Trabzon Kalesi’ne mancınıklarla saldırıları düzenlenmiştir. Alâeddîn Keykubâd Karadeniz sahillerinde meydana gelen sorunlar nedeniyle çıktığı sefer sırasında Sinop, Samsun ve Ünye’ye kadar sahilleri kurtardıktan sonra donanmayı bizzat Trabzon üzerine gönderdi. Fakat asıl kara ordusu Erzincan’da toplanıp Melîk⁶⁸ ve Mübârizeddîn Ertokuş kumandasında Gümüşhane yolu ile Zigana dağına aşırp Maçka’ya doğru ilerledi. Bu Selçuklu taarruzu karşısında Trabzon Hâkimi Andrenikos da Gürcistan hududundan Ünye’ye kadar olan bütün halkı harekete geçirdi. Türk askerlerine mukavemet edemeyen Rumlar, Trabzon surlarının içine çekilip savunmaya başladılar. Selçuklular muhasara makinelerini ve mancınıkları hazırlayıp şehre karşı kuzey ve güneyden yani Karadeniz tarafından da, şiddetli bir muhasaraya geçtiler. Trabzon dehşet içerisinde kalmıştı. Mancınıkların attığı taşların çıkardığı gürültüler, kiliselere sığınıp dua eden halkın feryatları, çan sesleri korkunç bir manzara arz ediyordu. Rumlar nihayet mukabil bir hücumla Türkleri surlardan püskürttüler, iki taraftan hayli insan kaybı oluyordu.

⁶⁶ İbn ül-’Adîm 1900, 169; İbn Bîbî 1996a, 292-305; Turan 1971, 348.

⁶⁷ Osman Turan kuşatma tarihi ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir: “*Arap kaynakları, Sultan Alâeddîn Keykubâd’ın, Erzincan’da iken Rumların bu tecavüzünü öğrenerek 1228’de Trabzon seferine giriştiğini ifade ederlerken Rum müelliflerinin kronolojik yanlışlığına dayananlar Sultan’ın Trabzon seferini 1223 yılında gösterirler ve Selçuklu Kara ordusunun Bayburt ve Maçka yolu ile geldiğini söylerler. Hâlbuki bu seferin Erzincan’ın fethinden sonra, dolayısıyla 1223’de değil 1228’de olduğu teyit eder.*” Turan 1971, 361, n. 58.

⁶⁸ Osman Turan kaynaklarda adı geçmeyen bu melikin Gıyâseddîn Keyhüsrev veya Koyluhisâr meliki ve sultanın kardeşi Celâleddîn Keyferidûn olabileceğini söylemiştir. Turan 1971, 363.

Melik'in (Keyhüsrev'in?)⁶⁹ bir amcazadesi ile Reis Hayton yaralandı. Bunun üzerine karargâhı Aya-Eugenia manastırında (şimdiki Boztepe'nin altında) olan Selçuklu komutanı birliklerini üçe ayırdı. Yeniden taarruza geçen Türkler bu sefer surların üzerine çıkmayı başardılar. Lâkin bu esnada tufan gibi fırtına başladı. Yağmur ve seller ile gecenin karanlığı birleşince üçe bölünmüş Türk askerleri arasında ki irtibat kesildi. Şehrin içinden akmakta olan dereler nehir haline geldi ve Türk birliklerinin birbirine ulaşmasını engelledi. Netice olarak Selçuklu birliklerinin yeterince kuvvetli olmasına rağmen, surların metaneti, müdafaa edilen alanın dar olması ve fırtına ve sellerin oluşturduğu zorluklar, Türk birliklerinin dağılarak orman ve dağlara doğru çekilmesine sebep oldu.⁷⁰

Alâeddîn Keykubâd döneminde gerçekleştirilen Yassıçemen Savaşı neticesinde Türkiye Selçukluları, Celâleddîn Harezî Şâh'ın ortadan kalkmasından sonra Moğollarla doğrudan sınırdaş olmuşlardı. Moğollar, Celâleddîn Harezî Şâh'ı takiple geldikleri Anadolu'nun doğusundaki Eyyûbilerin ve Artukluların vilayetlerini istila etmişlerdi. Anadolu'nun doğusunda bu istila devam ederken 629/1231 yılında bir Moğol birliğinin de Sivas yakınındaki, İsfahanî kervansarayına kadar ilerleyip birçok insanı esir ettiğini ayrıca hayvan sürülerine de el koyup beraberinde götürdüğü haberi geldi. İbn Bîbî'ye göre; Cormagon Noyan kumandasında yapılan bu akın haberi Alâeddîn Keykubâd'a ulaşır ulaşmaz, Kemâleddîn Kâmyâr'ı hemen Sivas'a gönderdi. Kemâleddîn Kâmyâr, Moğol öncü (karavul) kuvvetinin sayısını ve amacını anlamak için takibe girişmiş; Erzurum'a kadar ilerlemiş ve Moğolların bir akıncı birliğinden oluştuğunu öğrenmişti. Kemâleddîn Kâmyâr, Erzurum'da bu havalinin kumandanı olan Mübârizeddîn Çavlı ile görüşünce Moğolları askerî takipten vazgeçtiler; sadece casuslar gönderip durumlarını tetkike karar verdiler. Bu casuslar ve kalelerin muhafızları Moğolların Yunus Derbendini aşarak Mugan Ovası'na ulaştıklarını haber verdiler. Erzurum'da toplanmış olan Selçuklu kuvvetleri bir yandan ilerleyip memleketin emniyetini sağlamaya, öte yandan da bu hareketin sorumlusu olduğuna kanaat getirdikleri Kraliçe Rosudan'ın⁷¹ ülkesi Gürcistan üzerine sefere çıkmaya karar verdiler. Kemâleddîn Kâmyâr ve Mübârizeddîn Çavlı kumandasında ilerleyen Türk ordusu, süvari ve piyade kuvvetleri, muhasara makineleri ve mancınıklar ile donanmış olarak, harekete geçtiler. Selçuklular, diğer bölgelerden (memalik) gelen piyadelerle yetinmeyerek daha 5.000 (beş bin) ücretli (ücri-har) piyade tutular. Büyük bir kalabalık ve mükemmel bir toplulukla yönlerini Gürcistan topraklarına çevirdiler. Gürcistan'da geniş çaplı kuşatma hareketinde bulunan Selçuklu birlikleri, büyük ganimet elde ettikleri bir haftalık akının ardından Hah (Gag) tarafına yöneldiler. Kale etrafına kurulan mancınıklarla 3 (üç) gün boyunca kale surları dövüldü. Dördüncü gün titreyen kale sakinleri âmân dilediler. Komutan, onların isteğini kabul etti. Çoluk çocukları ve mallarıyla aşağıya indikleri zaman Selçuklu bayrakları kaleye dikildi. Hah Kalesi'nde işleri biten Selçuklu birlikleri buradan hareketle Nahah tarafına gittiler. Burayı da mancınıkla kuşatan Selçuklular, mancınıktan çıkan taş darbeleriyle o kale sakinlerini vurdular. Dört gün dört gece "*çekirge ve arı sürüsü kadar*" arrâde ve mancınığı kale sakinleri üzerine yağdırdılar. Beşinci gün yaşlı bir rahip, genç bir yürek ve övgü söyleyen bir dille Melikü'l-Ümerâ Kemâleddîn Kâmyâr'ın yanına geldi ve ona yalvarıp âmân diledi.⁷²

⁶⁹ Adı geçmeyen bu melikin Keyhüstev olması muhtemeldir.

⁷⁰ Finlay tarihsiz, 188-189; Miller 1926, 20-23; Turan 1971, 361-362.

⁷¹ Rosudan; İzzeddîn Saltuk (1132-1168)'un torunu, Nasîreddîn Muhammed (1168-1191)'in oğlu Saltuklu şehzâdesi Muzaffereddîn ile evli idi. Kesik 1994, 40, n. 100; Saltukluların soy kütüğü için bkz. Öngül 2016, 395.

⁷² Yapılan anlaşmanın bir maddesine göre; Rosudan kızını Sultanın oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'e nikâhlamayı kabul ediyordu. İbn Bîbî'ye göre; kraliçenin kızı Selçuk'un sulbünden ve David'in soyundan idi. Nitekim kraliçe Erzurum'da hüküm süren Selçuklu Tuğrulşah (Orthoul)'ın yakışıklı, boylu, cesur ve enerjik oğlu ile evlenmiş; bu sebeple bunlardan doğan prenses hem Selçuk ve hem de David (Gürcü kralı) soyundan gelmiş bulunuyordu. İbn Bîbî 1996a, 424; Abû'l-Farac 1950, 530; Anonim 2014, 42, 106, n. 384; Münecimbaşı 1935, 49-50; a.mlf. 2001, 72-73; Öngül 2016, 145-146; Turan 1971, 375-376; Yinanç 2014, 99-101; Yazıcızâde Ali 2009, 575-579.

Alâeddîn Keykubâd ile Mısır Eyyübî Hükümdârı Melîk Kâmil arasında meydana gelen mücadele neticesinde 631/1233 yılında gerçekleştirilen Harput kuşatmasında da mancınık kullanılmıştır. Olay şöyle gerçekleşmiştir: Alâeddîn Keykubâd'ın daha önce Eyyübîlerin elinde olup, onlar tarafından harap halde bırakılan Ahlat ve çevresini ele geçirmesi üzerine Eyyübî melîkleri harekete geçtiler. Mısır Eyyübî Hükümdârı Melîk Kâmil bu melîkleri Alâeddîn Keykubâd'a karşı bir araya topladı ve saldırı için hazırlıklara başladı. Eyyübîleri matbu tanıyan Harput Artuklu Hükümdârı İzzeddîn Ahmed (Hızır)'de onun tarafında yer aldı. Eyyübî kuvvetleri Birecik (Bîre)'de toplanıp Haleb-Kayseri arası büyük kervan yolunu takip ederek Türkiye'ye doğru ilerlemeye başladı. Sultan Kemâleddîn Kâmyâr'ı merkezî kuvvetleri ile derhal Eyyübîlere karşı gönderip bu yolun dar vadi ve derbentlerini tutmasını emretti. Kendisi de memlekete yayılmış sipahileri, uç Türkmenlerini, Kayırhan kumandasındaki Harezm kuvvetlerini, Gürcü, Frank ve Rus ücretli askerlerini (İbn Bîbî Rus ücretli askerlerinden bahsetmez) silahlandırıp hareket etti. Eyyübî ordusu Selçuklu topraklarına girip Göksu (Nehr ül-Azrak) vadisini takip ediyordu. Arapların Durûb veya Derbendât dedikleri boğazlara gelince Kemâleddîn Kâmyâr tarafından Akcaderbent geçidi tutulmuş; hisarlar ve suni engellerle geçilmez hâle getirilmişti. Melîk Kâmil ve biraderleri Duzah-dere yolunu takip etmek istedilerse de Selçuklu askerleri burasını da geçilmez hale getirdiler. Türk ordusunun kuvveti, arazinin desteği, Eyyübî ordusunda erzak sıkıntısının başlaması Melîk Kâmil'in ümitlerini kırdı. Gerginlik ve harp hâli dolayısıyla de Sultan Alâeddîn memleketinden ihracatı ve kervan yollarını durdurmuştu. Bu vaziyette Selçukluların saldırılarına da artınca Melîk Kâmil derbentleri bırakıp artık Besni ve Hısn Mansûr (Adıyaman) istikametinde ricate mecbur kaldı. Eyyübîlerin Keykubâd'a karşı ittifak ve hareketleri sırasında Selçuklu tâbiyetini bırakıp Melîk Kâmil'i metbû tanıyan Harput Artuklu Hükümdârı, bu ric'at neticesinde kendi akıbetini düşünerek, Anadolu'nun Derbend yolu ile değil Harput istikametinden kolaylıkla zapt olunabileceğini söyledi. Melîk Kâmil, bu izahlar karşısında, ordusu ile o tarafa hareket etti. Yolda daha önce Alâeddîn Keykubâd'ın fethettiği Hısn Mansûr'u (Adıyaman) kuşatıp kaleyi tahrip etti. Oradan Fırat nehrini geçerek Suveydâ'ya (Siverek) vardı. Kendisi orada kalarak askerlerinin bir kısmını Çermük, Ergani (Arkanîn) ve Hazar gölü yolu ile Harput'a gönderdi. Alâeddîn Keykubâd da Eyyübîlerin bu çekilişi üzerine, Malatya'ya döndü; Derbentleri muhafazaya memur askerlerin Harput'a doğru hareketini emretti. Ordunun Fırat nehrini geçmesi için köprüler yapıldı ve askerler Harput ovasına geldikleri zaman Eyyübî melîkleri ve askerleri ile Harput Artuklu hükümdârı da o esnada oraya yaklaşıyordu. Mübârizeddîn Çavlı, Behramşâh, Şemseddîn Altunaba, Bedreddin Yâkut gibi büyük emirler derhal orduyu sağ, sol ve merkez kanatları, öncü ve artçıları ile tabiye ettiler. Kemâleddîn Kâmyâr, Suriye askerlerinin göl civarında bulduklarını öğrendiği için, o tarafa gitmişti. Onların geldiği ve muharebenin başlamak üzere olduğu bildirilince Kemâleddîn Kâmyâr da askerlerini alıp Harput'a yetişti. Burada vuku bulan muharebede Selçuklular Eyyübîleri bozguna uğrattılar. Bir kısmı esir edildi; esir Emîrler Sultanın otağı önüne götürüldü; Harput Kalesi'nin sahibi, Melîk Muzaffer ve Şemseddîn Savvab, Fahreddîn el-Bayasî Harput kalesine sığınarak müdafaaya başladılar. Bu sırada Kemâleddîn Kamyâr da Harput'a geldi ve Selçuklu kuvvetleri 19 (on dokuz) adet mancınığı⁷³ kalenin etrafına yerleştirip çalıştırmaya başlayarak 24 (yirmi dört) gün şehri muhasara ettiler. İbn Bîbî mancınık sayısını 18 (on sekiz) olarak vermiştir.⁷⁴ Kuşatma Sultanın gelmesiyle başlamış ve Mübârizeddîn Çavlı tarafından mancınıkları kullanmak üzere ordunun emirlerinden bir kısmı görevlendirilmiştir. Kuşatma altındaki halk su kıtlığı ve depolanan malzemelerin eksikliği nedeni ile erzak ve cephaneye eksikliği çekmeye başladı. Şiddetli muhasara ve kıtlık yüzünden Eyyübîler ve Artuklular kaleyi 631/1234 Ağustos'unda/Zilkade Selçuklulara teslim ettiler. İbn ül-'Adîm ve İbn Vâsıl'a göre Sultan, Artuklu Hükümdârını

⁷³ İbn Vâsıl 1960, 80.

⁷⁴ İbn Bîbî 1996a, 441.

affetti ve payitahtından başka 7 (yedi) kalesi olan ülkesini alıp kendisine Akşehir iktâ verdi.⁷⁵ Alâeddîn Keykubâd otağına kabul ettiği Eyyûbî melik ve emirlerine, başta Melik Kâmil'in kumandanlarından Şemseddîn Savâb olmak üzere, hil'at giydirdikten sonra kendilerini serbest bıraktı. Bu hâdiseler cereyan ederken Melik Kâmil henüz Süveydâ'da bulunuyor ve neticeyi bekliyordu. Fakat o büyük bir azamet ve gururla giriştiği bu seferin iflâs ettiğini gördü ve mağlûp olarak Mısır'a döndü. Sultan Alâeddîn, Has-Tuğrul eli ile saltanat sancağını kale kapısı üzerinde heybetli olarak dalgalandırdı. Kalenin düşürülmesi İbn Bîbî tarafından şu şekilde anlatılmıştır;

“Saltanat alayı Harput'a varır varmaz hemen 18 (on sekiz) mancınık kurulmuş, kaleye fırlatılan kaya parçalarının dehşetinden mahsurların ümitleri kırılmış ecel dakikaları yaklaşmıştı. O sırada garip bir tesadüf oldu. Harput melikinin sarayında misafir bulunan Şam meliklerinin ziyafet sofrasına konulmak üzere matbah dairesinin tandır ocağında asılı bir kuzu, dışarıdan atılan bir mancınık taşıyla tandırın içine düşmüştü. Sofracı başı içeri girerek bir mancınık taşının tam ocağın ortasına düştüğünü ve pişmekte olan kuzuyu da aşağı düşürdüğünü söyledi. O zaman günlerin tecrübelerinden tam olarak nasibini almış akıllı bir adam olan Hama meliki, 'Devlet sahiplerine karşı gelerek onlarla mücadele etmek akıllı ve bilgili kimselerin, ileri görüşlü ve tedbirli insanların gözünde beğenilen bir davranış olmaz. Düşüncem odur ki, içimizden biri Sultan'ın huzuruna çıksın, elini onun iyilik eteğine atsın, ettiğimiz küstahlıktan pişman olduğumuzu söyleyip yaptığımız saygısızlıktan özür dilesin. O zaman belki canımızı kurtarır, her birimiz sağ salim ülkemize döner, bu tehlikeli durumdan ve acınacak halden kurtulup selamete çıkarız' dedi. Orada bulunan herkes bu görüşü beğenip bu düşüncüyü seçtiler. Bu önemli işte irade dizginini onun eline bıraktılar. O, o zaman Savvab'ın ve diğer meliklerin de onayını alarak Sultan'ın huzuruna çıktı. Efendilerin efendisinin elini öperek sonsuz mutluluğa kavuştu. Onun huzurunda ilgi ve iltifat gördü. Sınırsız iyiliğinin kapsamına girdi. Şefaate isteği, Şam meliklerinin ve emirlerinin, kaleden önemli önemsiz hiçbir şeyi dışarı çıkarmamaları; at, katur, elbise ve altını canlarının sağlığına feda etmeleri, 'kellesini kurtaran kazançlı çıkar' sözünü büyük bir ganimet saymaları şartıyla kabul etti. Sultan'ın bu büyüklüğünü minnetle karşılayan Melik, ondan bu konuda yemin ve aman mektubu (kitab-i aman) istedi. Sultan, Melik'in ve Şamlı mahsurların isteği doğrultuda yeminler etti. Melik'e ilgi gösterip iltifatlarda bulundu. Ona şahane bir hil'atle, at, altın ve elbise verdi. Yemin mektubuyla (sevgend-nâme) kaleye gönderdi. Fakat o sırada da mancınık taşı Sultan'ın ikbalı gibi çalışmaktaydı. Kale halkına bir an bile huzur ve rahat vermiyordu.”⁷⁶

Alâeddîn Keykubâd Harput kalesini inşa edip oraya bir subaşı ve diğer kasabalarına memurlar koyup, uzun zamandan beri, Selçuklu sultanlarının tâbiyetinde kalan bu bölge, artık onların ülkesi oldu. Sultan ordunun bir kısmını Sümeysat kalesinin fethine memur etti. Fakat kış yaklaştığından Sultan âdeti üzere Antalya ve Alâiyye kışlağına hareket etti.⁷⁷

Alâeddîn Keykubâd kışı Akdeniz sahillerinde geçirdikten sonra Anadolu'nun birliğini kurmak ve Eyyûbîler elinde kalan beldeleri kurtarmak maksadıyla 632/1235 yılı baharında Konya ve Aksaray'dan Kayseri'ye hareket etti. Her tarafta subaşı ve valilere fermanlar gönderip askerleri Kayseri'nin Meşhed ovasında topladı. Eyyûbîlere karşı böylece seferin ikinci safhası başlıyordu. Sultan Alâeddîn Keykubâd, Kemâleddîn Kâmyâr ve diğer devlet erkânı ile birlikte Malatya'ya hareket etti. Ordusu eski ve yeni askerlerden, iktâ (timar) sipahilerinden ve ücretli askerlerden mürekkep olmak üzere süvari olanları 50.000 (elli bin) kişiye baliğ oluyordu. Sultan Malatya'da kalarak ordusunu, Kemâleddîn Kâmyâr kumandasında, Urfa, Harran, Suruç, Rakka, Siverek (Süveydâ) ve Amîd şehirlerinin fethine memur etti. Melik Kâmil bu bölgeleri bir veya iki yıl önce idaresine almıştı. Diyârbekir Artuklu hükümdârına ait Amîd şehrini, 630/1233 senesinde, alıp memleketi dâhilinde kendisine bir iktâ vermişti. Selçuklu ordusu Haziran ayında Urfa'yı mancınıklarla kuşatırken bir kısım kuvvetlerle Siverek, Rakka ve Harran kolaylıkla fethedildi; teslim edilen kalelerin anahtarları Malatya'da bulunan sultana getirildi. Fakat Urfa muhasarası devam ediyor; uzun müddet Haçlıların elinde kalan ve harap olan bu şehrin nüfusunun çoğunu Süryânî ve Ermeniler teşkil ediyordu. Eyyûbîler Urfa müdafaasında büyük bir şiddetle mukavemet gösteriyor; bizzat Selçuklu sultanına bile hakaret yağıdırıyorlardı. Bu sebeple pek çok muhasara makineleri ve mancınıklar kurularak şiddetli hücumların devamı

⁷⁵ İbn ül-'Adîm 1900, 186; İbn Vâsıl 1960, C. 5, 81.

⁷⁶ İbn Bîbî 1996a, 441-442.

⁷⁷ İbn Bîbî 1996a, 437-443; Safedî 1420/2000, 288; Turan 1971, 379-381.

neticesinde şehir fethedildi. Abû'l-Farac, Ebülferec İbnülibrî ve İbnül-'Adîm'e göre; Urfa'da, Müslümanlar da dâhil, pek çok Hristiyan esir edildi veya öldürüldü. Kale ve şehir hazineler, silâhlar, altın ve gümüş servetler ile dolu idi. Bunlar ganimet olarak alındı. Fethedilen şehirlere muhafızlar ve memurlar tayin edildi. Amîd müstesna olmak üzere yukarıda adı geçen bütün kale ve beldeler Selçuklu idaresine geçti. Kış yaklaştığı için bu muhteşem surlar karşısında mutlaka hususî bir hazırlığa ve sefere lüzum hâsıl olduğundan sultan ordusu ile Malatya'dan Kayseri'ye döndü. Her tarafa fetih-nâmeler gönderildi; devlete büyük hizmet eden emirlere ve başta Kemâleddîn Kâmyâr'a ihsanlarını ibzal eyledi.⁷⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî ve İbn Vâsıl, Ruha (Urfa) muhasarasında doğunun Kadı'l-Kudât'ı (başkadı) ve Şafî mezhebinin ileri gelenlerinden Kadı Alâeddîn el-Kürdî'nin abdest alırken mancınıktan atılan bir taş ile öldüğünü kaydederler.⁷⁹

Cemaziyyülevvel-Cemaziyyülahır 633 (Ocak-Şubat 1236) yılında Melik Kâmil beraberinde Dimaşk askerleri ve kendi kardeşi Melik Muzaffer olduğu halde Fırat'ı geçerek Ruha (Urfa)'yı kuşama altına aldı. Melik Kâmil Ruha halkının direnmeyerek teslim olmasından sonra şehri yağmalayarak Harran üzerine hareket etti. Harran'ı da ele geçiren Melik Kâmil her iki şehirde de bulunan Alâeddîn Keykubâd'ın naiplerini yakalayarak esir aldı. Bununla yetinmeyen Melik Kâmil, Keykubâd'ın naiplerini zincirlere vurdurarak kendi ülkesi olan Mısır'a götürülmesini buyurdu.⁸⁰ Melik Kâmil'in Ruha ve Harran'ı ele geçirdiğini işiten Keykubâd çok üzüldü ve Harran'ı tekrar geri almak bizim için zor değildir, ancak önce Amîd'i muhasara edip almalıyız dedi. Sultan'ın bu talebinin üzerine Kemâleddîn Kamyâr Sultan'a şu cevabı verdi:

"Ferman Padişahımızdır. Eğer muzaffer ordumuz isterse fethedemeyeceğimiz yer yoktur. Fakat Amîd öyle bir şehir ki hiç bir sultan orayı muhasara yolu ile fethedememiştir. O şehir ancak üç yılda fethedilebilir. Şöyle ki; ilk yıl şehir ve civarının ekinleri yakılır, sürüleri yağma edilir, halk ve çiftlik sahipleri esir edilir. İkinci sene şehre yiyecek girmesi engellenir, üçüncü sene direnecek halleri kalmaz ve şehri teslim ederler".

Aynı mecliste bulunan Tâceddîn Pervâne, Kemâleddîn Kamyâr'ın aksine; *"Eğer sultanımız Harezmlî kuvvetlerle Amîd'e gitmeme izin verirse altı ay belki daha kısa bir sürede şehri ele geçiririm"* dedi. Tâceddîn Pervâne'nin sözleri hoşuna giden Keykubâd onu Amîd'in fethi için görevlendirdi. Şehre varan Selçuklu ordusu kaleyi kuşatarak muhasaraya girişti. Ancak müstahkem surları nedeni ile şehri almak mümkün olmuyordu. Şehrin alınması konusunda oldukça hevesli olan Keykubâd şehrin muhasarasına takviye olması için takviye olarak, Şemseddîn İsfahânî'yi gönderdi. Şemseddîn İsfahânî ile beraber sultan kuşatma için gerekli her türlü levazım, askeri mühimmat, alet edevat ve 2, 3, 5, 10 men ağırlığında şekli yuvarlak taşlar gibi olan demir güller hazırlatıp, mancınıklar ile beraber Amîd'e yolladı.⁸¹ Sultanın desteğine rağmen Amîd'den gelen haberlerden kışın iyice bastırıldığı ve bu sene Amîd'in fethinin mümkün olamayacağını gösteriyordu. Gelen haberler üzerine Sultan Kemâleddîn Kamyâr ile birlikte ertesi yıl hem bir yıllık muhasara ve silâh ile şehri kuşatmayı, hem de dışarı ile her türlü münasebetlerini kesmek suretiyle, elde edeceklerini ve bizzat ordunun başında bulunacaklarını kararlaştırdılar. Keykubâd bu muvaffakiyetsizlikten çok müteessir olmakla beraber bir ses çıkarmadı ve ertesi yıla ömrünün vefa etmemesi sebebi ile planladıkları muhasarayı gerçekleştirmeye muvaffak olamadı.⁸² İbn'ül-Fuvati'ye göre Amîd muhasarasında iki taraf arasında şiddetli savaşlar oluyor; çok insan ölüyordu. Halk yiyecek sıkıntısına uğradı; Eyyübî hükümdârının müracaatı üzerine Halîfe, Ebu Muhammed Yusuf bin

⁷⁸ Abû'l-Farac 1950, 534-535; Ebülferec İbnülibrî 1890, 435-436; İbn ül-'Adîm 1900, 188; Turan 1971, 381-383; Uyumaz 1997, 90-94.

⁷⁹ İbn Vâsıl 1960, C. 5, 98-99; Sıbt İbnü'l-Cevzî 1952, 8/2, 677.

⁸⁰ İbn Bîbî 1996a, 445.

⁸¹ İbn Bîbî 1996a, 447.

⁸² Abû'l-Farac 1950, 535; İbn Vâsıl 1960, C. 5, 109-110; Turan 1971, 383-384; Uyumaz 1997, 94-95.

el-Cevzî'yi 634/1237 yılında elçi olarak Amîd'e gönderdi. Selçuklu kumandanı Halîfenin [Mustansır Mansûr el-Mûstensir Billâh (1226-1242)] mektubunu gözüne ve başına koyarak okumuş; derhal muharebeyi durdurmuştur.⁸³

Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın vefatının ardından Selçuklu tahtına Gıyâseddîn Keyhüsrev oturdu. II. Gıyâseddîn Keyhüsrev zamanında babasının çok isteyip alamadığı Amîd'i Türkiye Selçuklu topraklarına katılmıştır. Bu kuşatma sırasında mancınıklardan yararlanılmıştır. Kuşatma, Harezm askerlerini itaat için bölgeye giden Selçuklu emirlerinin Amîd'i ele geçirme isteği ve sultanın onayı ile başladı. Ardından Sivas Subaşısı Çaşnigir Mübârizeddîn Çavlı büyük bir orduyla Amîd'e gelerek, diğer Selçuklu emirleri ile birleşti ve kuşatma genişletilip şiddeti artırıldı. O sırada her ne kadar Amîd'de muhafız, azık, asker ve zahire kalmamış olmasına, Hısn-ı Keyfa'da (Hasankeyf) oturan Amîd'in hükümdârı (malik) Melik Kâmil'in oğlu Melik Sâlih'in zulmü yüzünden halkın kasırların ve köşklerin pencerelerini, kapılarını ve süs eşyasını söküp bekçilerin yiyeceklerine vermelerine, mutsuz günlerini geçirmeye çalışmalarına rağmen, Amîd'in fethi nerde ise imkânsızdı. Bu nedenle Selçuklular kaleyi hile ile almaya karar verdiler. Bunun için Fahreddîn İbn Dinârî'ye rüşvet vererek Selçuklu askerlerini kaleye alması için anlaşma yapıldı. Ertesi gün İbn Dinârî Melikü'l-Ümera Zahîreddîn'e haberci göndererek kalenin teslim olması için yaptığı planı bildirdi. Plana göre; Sultan'ın askerleri, hendeğin kenarındaki ön duvarın demir kapısını ateşe verecek, ateş işini görürken, İbn Dinârî karanlık gecede mancınıkların ipini aşağıya sarkıtıp askerleri kaleye çekecekti. Haberci, Zahîreddîn'in huzuruna çıkıp mesajı iletince Zahîreddîn mutlu oldu ve İbn Dinârî'ye verdikleri sözü tutacaklarını iletmesini istedi. Haberci şehre dönüp duyduğu sözleri ve gördüğü şeyleri anlatınca İbn Dinârî, şehirde sahip olduğu dinarları ve saçları haberciye emanet ettikten sonra, 400.000 (dört yüz bin) dinarı sana teslim ettikleri zaman onu sandığa koy, ağzını mühürleyip geri dön. Kapı yanıp dökülünce Sultan'ın devletinin emirleri, anlaşmada kararlaştırılan şeyleri yerine getirir. Biz de yiğitleri yukarı çekmek için ipleri aşağıya sarkıtırız dedi. Haberci geri döndü ve Zahîreddîn'in huzuruna çıkarak durumu anlattı. Onun üzerine Emir Zahîreddîn, Mübârizeddîn Çavlı'nın yanına gidip olup bitenleri anlattı. Emir Mübârizeddîn, bütün emirleri ve subaşıları çağırdı. Hikâyeyi başından sonuna kadar onlara aktardı. Onlardan, şehirden gelen haberciye mührünü vurarak teslim etmek için maldan, nakitten, altından, gümüşten neleri varsa ortaya koymalarını, haberci güven kazanmış olarak geri geldiği zaman; her birinin bir kucak üzüm çubuğuyla kalenin giriş kapısına giderek üzüm çubuğunu oraya yığmalarını, ondan sonra kapı yanıp işler yoluna girinceye kadar neft atanların ve mancınıkların neft atmalarını söyledi. Ertesi günü 6 (atlı) balya edilmiş üzüm çubuklarını kale kapısına yığdılar. Kale kapısı üzüm çubuklarıyla dolunca mancınıklardan atılan neft ile üzüm çubuklarını tutuşturdular. Üzüm çubuklarının alevler kale kapısını sardı. Sonunda kapı tamamen yanıp demirleri yerlere döküldü. Aynı zamanda İbn Dinârî, Selçuklu askerlerinin yukarı çıkması için onlara surların üzerinden kementler attı. Kale halkı olup biteni anlamak için meşale ile gelince Dinârî'nin kale burcunun duvarından mancınık iplerini sarkıtıldığını gördüler. İhanet karşısında yapacakları bir şey kalmadığını anlayan şehrin ileri gelenleri Melikü'l-Ümerâ'nın naibi Emir Nasîreddîn Arslan'ı görüşmek için çağırdılar. Nasîreddin, yanlarına geldiği zaman şehir Kadısı Necmeddîn İbn Habir, mancınıkçı Cafer ve diğer ileri gelenler orada bekliyordular. Ona, anlaşma yoluyla şehri sultana teslim etmek istediklerini söylediler ve yapılan anlaşma ile Amîd Selçuklulara teslim edildi. Ertesi gün emirlerin her biri askeri ve sancağıyla şehre girdi ve kendi sancağını (alem) Amîd kalesinin burcuna dikti.⁸⁴

Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev, 635/1238 baharında, Akdeniz sahillerinden ayrılarak Konya ve Aksaray'da bir müddet konakladıktan sonra, maiyeti ile birlikte, Kayseri'ye geldi.

⁸³ Fuvati h. 1424 m. 2003, 84.

⁸⁴ İbn Bîbî 1996b, 43-48.

Sultanın Veziri Sâdeddîn Köpek sultanın fermanı ile Melîke-i ‘Âdiliyye’yi, Dârü’l-Hısn unvanını taşıyan Ankara’ya (Engûriye) gönderip, bir müddet sonra, eski Türk usulüne göre, yayın kirişi ile boğuldu. Kılıç Arslan ile diğer şehzade Rükneddin’i de Borgulu kalesine bizzat götürüp hapse koydu. Sâdeddîn Köpek şehzadeleri Borgulu kalesine bırakıp dönerken Akşehir’de müfsitler kendisine Tâceddîn Pervâne hakkında dedi kodular yaptılar. Zira Tâceddîn Pervâne, Alâiyye’den Ankara’ya giderken Akşehir’de eski Harput Artuklu hükümdârının şarkıcı bir cariyesi yanında olup onunla gayri meşru münasebetlerde bulunduğunu duymuş; bunu fırsat bilen Sâdeddîn Köpek derhal zina yapan kimse için recim (taşla öldürme) cezası lâzım geldiğine dair bir fetva almış; Sultan da bu fetvanın icabını yapmak üzere kendisine ferman vermiştir. Bu hükümlerle derhal Ankara’ya varan Sâdeddîn Köpek şehrin din adamları ve ileri gelenleri huzurunda elindeki hükümleri okumuş; Ankara meydanına getirilen Tâceddîn Pervâne’yi orada recim suretiyle öldürmüş ve bütün serveti de müsadere olunmuştur. İktidarı eline geçiren ve sultanı istediği fenalıklara âlet eden Sâdeddîn Köpek karşısında bütün beyleri korku almış; huzursuzluk artmıştı. Sâdeddîn Köpek iktidarını artırmak ve muhaliflerin dedi kodu yapmaları cesaretini dahi kırmak maksadıyla bir zafere muhtaç olduğunu hissetti. Bu zamanda Eyyûbîlerin parçalanmış ve zayıf durumları ona bu fırsatı verdi. Böylece Sâdeddîn Köpek ordunun başında hareket ederek Sümeysat kalesini kuşattı. Bir süre kuşatma devam edince orada bulunan ve o bölgenin mahsulünü ortak olarak kullanan melikler, Selçuklulara karşı koyacak ve kuşatmaya dayanacak gücü kendilerinde göremediler. Mancınık taşlarının darbesinden sıkıntıya düşüp âmân dilediler. Burada Hristiyanların elinde meşhur bir Salbot/Salbut Haçı⁸⁵ bulunuyor; bunu her taraftan gelen Hristiyanlar ziyaret ediyordu. Buna dokunmamak şartı ile şehir teslim ettiler. Sultanın sancağı, 635 Zilkade’de (1238 Temmuz) kaleye dikildi.⁸⁶

Moğolların Alâeddîn Keykubâd zamanındaki Anadolu politikası yerine geçen oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev’in ilk zamanlarında da devam etti. Ancak Moğollar Gıyâseddîn Keyhüsrev’in kudretinin Anadolu’yu savunmak için yeterli olmayacağı kanaatine erişince Anadolu önlerinde dolanmaya başladılar. Anonim, *Selçuknâme*’ye göre; Moğollar Gıyâseddîn Keyhüsrev’in içki ve eğlence ile meşgul olduğunu ve zayıf şahsiyetini anladıktan sonra Selçuklu ülkesine saldırmışlardır.⁸⁷ 636/1239 yılında Selçuklu ordusu Amîd kuşatmasında olduğu sırada Cormagon Noyan kumandasındaki bir Moğol birliği Gürcistan’ı işgal ederek Kars ve Ani’yi zapt ederek Erzurum sınırına dayandı. Durumun ciddiyetine erişen Sultan hemen Sinâneddîn Yâkut’u Erzurum’a subaşı olarak gönderdi ve buraya asker ve cephaneye yığıldı.⁸⁸ Fakat Babaî hareketi ile devletin zaafa uğraması ve Erzurum’daki birliği isyanı bastırmak için şehirden ayrılması Moğollara aradıkları fırsatı verdi. 639/1241 yılında Cormagon Noyan’ın yerine geçen Baycu Noyan beraberinde Ermeni ve Gürcülerin de dâhil olduğu bir ordu ile Erzurum yönüne doğru harekete geçti. Erzurum’a ulaşan Baycu Noyan surların karşısına mancınıkları ve arrâdeleri kurdurdu. Kışın yaklaşmasından ve şehrin üstün mukavemetinden dolayı Moğollar yılgınlığa kapılmıştı. Yine bir ihanet mücadelenin seyrini tamamen değiştirdi. İbn Bîbî’nin aktardığına göre ihanet şu şekilde gerçekleşti: Erzurum şihnası (valisi) olan Şerefeddîn Duvînî (Duvînli), Sinâneddîn Yakut’a kin beslediği için, bir gece Baycu Noyan’a adam gönderip kendisine ve mensuplarına dokunulmayacağına dair bir teminat aldıktan sonra müdafaa ettiği burç üzerine Moğol askerlerini çıkarttı ve şehrin demir kapılarını kırıp Moğol ordusunun surlardan içeri akmasını sağladı.⁸⁹ Şehrin Subaşısı Sinâneddîn Yakut ihanet haberini alınca hemen harekete geçti ise de Moğol askerlerinin şehre dolmasını

⁸⁵ Salibu’s-Salbut adı verilen büyük bir haçtır. Hristiyan inancına göre bu haçın üzerinde Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği andan izler vardı. İbnü’l-Esîr 1991, s. 423.

⁸⁶ İbn Bîbî 1996b, 30; Öngül 2016, 158, 168; Turan 1971, 411.

⁸⁷ Anonim 2014, 43.

⁸⁸ Abû’l-Farac 1950, 539.

⁸⁹ İbn Bîbî 1941, 213-214.

engelleyemedi taraftan da çok insan öldü, birçok beyler de şehit oldu. Moğollar şehre doldu. Moğollar Sinâneddîn Yakut ve ailesinin de içinde bulunduğu pek çok kişiyi katlettiler, şehri yakıp, yağmalayıp surları yıktılar. Moğollar tahrip, imha ve yağmadan sonra şehri yaktılar ve surları da yıktılar.⁹⁰

Türkiye Selçuklularının yıkılış sürecini başlatan 641/1243 yılındaki Köseadağ bozgunundan sonra Baycu Noyan, savaş sahasında Selçuklu askerlerini bulamamıştı. Geçirdiği kısa şaşkınlığın ardından Baycu, askerleri ile birlikte Selçukluların peşine düştü ise de orduya yetişemedi. Askerleri ile birlikte Sivas'a ulaşan Baycu Noyan, şehri tahrip edip yağmalamaya hazırlandı. Bu sırada Sivas kadısı olan Kırşehirli Necmeddîn daha önce Harezm'de bulunduğu sırada Moğol askerlerin verdiği tahribatın büyüklüğünü görmüştü. Bu nedenle kadı Baycu Noyan şehre saldırmadan önce şehir halkına durumu anlatmış ve zenginlerden topladığı mal ve hediyelerle şehrin ileri gelenlerini yanına alarak Baycu'yu karşılamaya çıkmıştı. Baycu'nun yanına varan kadı Moğollardan aldığı yarlığı ona gösterdi. Zaten kadıyı görünce tanımış olan Baycu kadının verdiği yarlığı üç kere öpüp başına koyduktan sonra kadının taleplerini dinledi. Baycu ile varılan anlaşma neticesinde halkının hayatına dokunulmadı. Moğollar Sivas'ın Erzincan kapısı dışındaki tüm kapılarının kapatılmasını ve şehrin sadece üç gün yağmalanması şartını kabul etti. Baycu Noyan şehre girdikten sonra Selçukluların önemli askeri üslerinden olan Sivas'taki bütün savaş aletlerini, silahları ve mancınıkları yaktırdı. Sivas'ta işi biten Moğol birliği buradan hareket ederek Kayseri'ye ulaştı.⁹¹ Sivas'ta meydana gelen haberleri işiten Kayseri halkı Sivas'ın aksine savunma için hazırlanmışlardı. Kayseri savunmasını Köseadağ Savaşı yenilgisinden sonra kaçıp Kayseri'ye gelen Samsamaddîn Kaymaz ve Topal Fahreddîn Ayaz yönetiyordu. Kayserililer surları güçlendirerek Moğolların gelişini beklemeye başladılar. Moğol ordusu Kayseri'ye ulaşınca ilk olarak sur dışındaki mahallelere saldırıp buraları yağmalayıp yakıp yıktılar. Baycu Noyan ve beraberindeki noyanlar ertesi gün atlarla Kayseri'nin etrafını dolaşarak mancınıkları yerleştirmek için en uygun yeri aradılar. Noyanlar bu keşif sonucunda 3 (üç) mancınığı Sivas Kapısı burcuna karşı, Dabbağlar Çarşısı tarafına kurdurdular. Moğollar mancınıkları kullanmak için beraberindeki esirleri ve Kayseri halkından olan Cavlâkî'leri (kalenderî)⁹² görevlendirdiler. Böylece Moğolların mancınık atışları ile Kayseri kuşatması başladı. Moğollar surları ağır mancınık darbeleri ile yıkmaya çalışsalar da kayseri halkının üstün mukavemeti karşısında istedikleri başarıyı elde edemediler. Kayseri halkının kahramanca direnişi karşısında Moğollar tam vazgeçip ertesi yıl yeniden gelmek için döneceklerdi ki Kayseri İğdişbaşısı Hajukoğlu Husâm adında bir Ermeni'nin ihaneti durumu değiştirdi. Hajukoğlu gece olunca Baycu Noyan'a gidip kendi için teminat alınca şehir ile durumu ve ileri gelenleri ile bilgileri ona verdi. Hajukoğlunun ihanetini öğrenen şehrin Subaşısı Fahreddîn Ayaz'da ihanet yolunu seçerek, taraftarları ile birlikte Baycu'nun ordugâhına gitti. Bu katılımlardan sonra geri dönmekten vazgeçen Moğollar muhasaranın şiddetini artırdılar. Şehrin savunmasının başında sadece Emîr Samsameddîn Kaymaz kalmıştı. Moğollar bir yandan Sivas kapısı burcunu mancınıkla döverken diğer yandan bütün askerler de kapı üzerine taarruza geçmişlerdi. Surlar üzerine merdiven kurup yukarı çıkan askerler savunmanın azlığı nedeni ile kaleye girip kapıları ve kilitleri güzlerle kırdılar. Açılan kapıdan içeri giren Moğol askerleri görülmemiş katliam yaparak Kayseri'yi yakıp yıktılar.⁹³

Kayseri'yi yağmalayıp yakıp yıktıktan sonra Azerbaycan'a (Mugan'a) dönmek için harekete geçen Moğollar yolları üzerinde olan Erzincan'a da uğradılar. Moğollar Erzincan

⁹⁰ Abû'l-Farac 1950, 541; Chamich 1827, 237; Aknerli Grigor 1954, 15; Het'um 2004, Chapter 18; İbn ül-'Adîm 1900, 221; İbn Bîbî 1941, 213-214; a.mlf. 1996b, 62 vd.; İbn Vâsıl 1960, C. 5, 310; Kesik 1994, 22; Kirakos 1986, 84; Müneccimbaşı 1935, 60; a.mlf. 2001, 87-88; Öngül 2016, 171-173; Simon de Saint Quentin 2006, 55-57; Turan 1971, 429-431; Yazıcızâde Ali 2009, s. 665-668.

⁹¹ Abû'l-Farac 1950, 542; İbn Bîbî 1941, 219; a.mlf. 1996b, 72-73; Mateos 1962, 17; Müneccimbaşı 1935, 60.

⁹² Cavlâkî (Kalenderî)'ler hakkında detaylı bilgi için bkz. Turan vd. 2010, 531-564.

⁹³ Abû'l-Farac 1950, 542; Ebülferec İbnülibrî 1890, 440-441; İbn Bîbî 1996a, 73-75; Turan 1971, 440-441.

halkından bekledikleri kadar altın alamayınca şehrin surlarının önüne mancınıkları kurarak burçlara saldırmaya başladılar. Mancınık atışlarına dayanamayarak burçlar yıkılınca Moğol askerleri Erzincan'a dolarak şehri yağmaladılar, insanları öldürdüler.⁹⁴

Türkiye Selçukluları Köseadağ bozgunundan sonra eski tâbiilerini kaybetmeye başlamıştı. Köseadağ savaşında Moğolların galip geleceğini hesap eden Ermeni Kralı Hetum, mükellef olduğu askerlerden başka, aldığı para mukabilinde, daha fazla kuvvet gönderme taahhüdünü tutmamış ve mağlûbiyet haberi üzerine Türkler aleyhinde hareket ve 642/1244'de Moğolları metbû tanıdıktan sonra daha düşmanca teşebbüslere girişmişti. Ermeniler Köseadağ bozgunu sebebi ile kendi memleketlerine sığınan veya hudutlarına yakın yoldan Halep'e koşan diğer Türklere de tecavüz etmişler; onları yağmalamışlar ve Türkiye'ye ait bazı kaleleri de işgal etmişlerdi. Moğolların Ermenileri himayesine rağmen Şemseddîn İsfahânî'nin Batu Hân'ı (1240-1255) kazanması da bir sefer yapmak için hiç bir engel bırakmamıştı. Sultanın sadık bir tâbii olan Lampron Senyörü Konstantin de Kral Hetum'a ve babası Konstantin'e karşı mevcudiyetini korumak için Selçukluları onlara karşı harekete teşvik ediyordu. Zira Selçuklular sayesinde varlığını muhafaza eden senyör Köseadağ bozgunundan sonra Kralın tecavüzüne uğramış ve memleketi işgal olunmuş; Lampron kalesine sığınarak müşkül bir duruma düşmüştü. Böylece Konya'da toplanan Selçuklu ordusu başında Şemseddîn İsfahânî, Şerefeddîn Mahmud, Seyfeddin Torumtay ve Sirâceddin Sarıca gibi kumandanlarla hareket ederken Sultan da Antalya'ya gidiyordu. Ereğli'den geçen Türk ordusu Senyör Konstantin'in kılavuzluğu ile Babaron Dağı'ndan ovaya indirildi. Ermeniler Türk ordusu karşısında mukavemet gösteremediler. Çukurova'nın büyük bir kısmı istilâ edildi. Kral süvarileri ile Adana'ya sığınırken babası Konstantin ve Sempad da Tarsus'a kaçıp orada müdafaaya giriştiler. Burada mühim miktarda Frank askerleri de vardı. Selçuklu ordusu tepenin eteğinde ve nehrin karşısında bulunan Tarsus'u kuşattı. Kuşatma için mancınıkları yerleştiren Selçuklular, mancınıktan attıkları güllerle Tarsus kale surlarını dövmeye başladılar. Tarsus'un güçlü mukavemeti karşısında başarılı olamayan Selçuklular da kale halkı kadar ağır kayıplar veriyordu. Karşılıklı çarpışmalar devam ederken bir anda Selçukluların lehine bir gelişme meydana geldi ve Tarsus Çayı'nın kente ulaştığı bölgede yer alan surlar çökmeye başladı. Surların çökmesinin ardından tam kale teslim olmak üzereydi ki aniden tufan gibi yağmur yağmaya başladı ve sellere sebep oldu. Coşan seller Selçuklu birliğinin atlarının ayaklarının su ve çamura saplanmasına sebep oldu. Ayrıca bu sırada Vezir Şemseddîn İsfahânî'ye Alâiyye'de bulunan Sultan'ın aniden öldüğü haberi ulaştı. Bu nedenle tecrübeli Vezir bu haber Ermenilere ulaşmadan hemen sulh anlaşması yaptı. Esasen ordu da seller, bataklıklar, erzak ve hayvan yemi bakımlarından müşkül bir durumda bulunuyordu. Nitekim Abû'l-Farac ve İbn Bîbî Ermenilerin, Sultanın ölümünden haberleri olmadığından Şemseddîn İsfahânî'nin kendilerine sunduğu sulh teklifini memnuniyetle karşıladıklarını belirtmişlerdir.⁹⁵

Türkiye Selçuklularının son döneminde Moğol istilâlarından ve iç mücadelelerden yararlanan Trabzon Rum Devleti, ticaret açısından kilit noktada bulunan Karadeniz'in önemli limanına sahip olan Sinop'u 657/1259 yılında işgal etmişti. Selçuklular 611/1214 yılında fethettikleri Sinop'u, ticari öneminden dolayı, kale, cami ve medreseleri ile çok imar ederek Türkiye'nin Karadeniz'de en mühim ithalat ve ihracat limanı hâline getirmiş; burada inşa olunan tersane ile de bu limanı Türk donanmasının üssü yapmıştı. Kuzey ve güney ülkeleri arasında milletlerarası ticarî ehemmiyeti çok yüksek olan bu limanın 651/1253 senesinde Moğolistan'a giden Avrupalı seyyah Rubruck tarafından da "*Türk sultanına ait Sinopolis kalesi ve limanı*" olarak ehemmiyeti belirtilmiş ve bu tarihte Türklerin elinde bulunduğu

⁹⁴ Abû'l-Farac 1950, 544.

⁹⁵ Abû'l-Farac 1950, 545; Anonim 2014, 44; İbn Bîbî 1941, 227-228; a.mlf. 1996b, 86-87; Münecceimbaşı 1935, 63; Simbat 1946, 86; Sevim-Merçil 1995, 473; Sevim 1983, 39; Turan 1971, 452-453; Yazıcızâde Ali 2009, 697-700; Yinanç 2014, 185-186.

göstermiştir.⁹⁶ Rumlar Sinop'u alınca tayin ettikleri Gavras (veya bir rivayete göre Gaydan) adlı bir vali şehri Trabzon Hükümdârı adına idare ediyordu.⁹⁷ Dâhilî savaşlar nihayete erdikten ve Muîneddîn Pervâne kuvvetlendikten sonra bu hayati ehemmiyeti bulunan limanı kurtarmak zarurî olmuştu. Nitekim IV. Kılıç Arslan (1262-1266) ve Pervâne 663/1265 Temmuzunda İlhanlıların başına geçen Abaka Hân (1265-1282)'a büyük miktarda hediye ile giderek hem Abaka'nın tahta çıkmasının ardından tâbiiliklerini bildirmişler hem de Sinop üzerine sefer yapmak için müsaadesini almışlardı. Muîneddîn Pervâne, Abaka Hân'dan aldığı müsaadenin ardından iktâa olan Tokat'a gelir gelmez civar memleketlerden asker toplayarak Sinop üzerine harekete geçti. Trabzon Rum hâkimi de çoğunluğu Rum ve Frank askerlerinden oluşan birliklerle kaleyi savunmaya başladı. Sinop'a ulaşan Pervâne hemen kuşatmaya girişti ve kalenin etrafına mancınıkları yerleştirerek kaleyi dövmeye başladı. Uzun süren mücadelelerin ardından her iki tarafta ağır kayıplar vermeye başladı. Muîneddîn Pervâne yinelediği teslim teklifine yeniden ret cevabı alınca kuşatmayı daha da sertleştirdi. Pervâne surları mancınık atışları ile yıkmaya çalışırken deniz yönüne de asker çıkararak bin seçkin denizci ile burayı da muhasara etti. Deniz tarafından da yardım alamayan Rumlar iyice zor duruma düşmüştü ancak mücadeleden vazgeçmek niyetinde de değillerdi. Savaşın şiddetinin iyice arttırdığı sırada Pervâne'nin kumandanlarından Tâceddîn Kılıç Sinop'un Rum Valisini öldürdü. Valinin öldürülmesinin ardından daha fazla direnemeyen Sinop halkı teslim olmak zorunda kaldı. Selçuklu ordusu Sinop'a girince kilise hâline sokulan camiler tamir edilip ibadete açıldı. Çan (nâkus) gürültüleri yerini ezan ve Kur'an seslerine bıraktı. Muîneddîn Pervâne Süleyman bu mühim zaferini, başta Abaka Hân olmak üzere, fetihnamelerle her tarafta ilân ve tebşir etti.⁹⁸

Anadolu'da İlhanlı egemenliğinin devam ettiği Abaka Hân döneminde İlhanlılarla birlikte Türkiye Selçuklularının katıldığı, Memlûklerin hâkimiyetindeki iki kez kuşatılan Bîre (Birecik) kuşatmasında çok sayıda mancınık kullanılmıştır. Abaka Hân, ilk olarak 671/1272 yılının Kasım ayında Memlûkler üzerine sefere çıkmak için hazırlıklara başladı. Abaka Hân sefer için Selçuklularla ittifak yaparak, her iki ülkenin askerlerinden oluşan orduyu Birecik üzerine gönderdi.⁹⁹ İlhanlı-Selçuklu müttefik ordusunun gelmesi ile kuşatma başladı. Kuşatma için kaleye karşı kurulan mancınıklar harekete geçilerek muhasaranın şiddeti artırıldı. Birecik halkı işgal altında oldukları haberini güvercin göndererek Sultan Baybars'a (1260-1277) ilettiler. Sultan Baybars haberi alınca Birecik Kalesi Kutüvaline karşı mesaj göndererek; *"Birecik kalesi sakinleri, onlara yardım edeceğimizden emin olsunlar ve dayansınlar. Mektubun geldiği günün yedinci gününde devlet sancağımız bölgenin üzerine doğacak. Eğer bu sürede aksi bir durum meydana gelirse onlar kaleyi teslim etsinler"* dedi. Haberi gönderir göndermez Baybars hazırlıklara başladı ve ilk olarak 12.000 (on iki bin) askeri gönderdi. Askerlerin hemen ardından hareket eden Baybars, askerlerin hareketinden dört gün sonra kendisi ve beraberinde 7 (yedi) gulamı olduğu halde Birecik'e vardı. Baybars, ertesi gün güneşin doğumuyla birlikte, Birecik'in karşı yakasına ordugâhını kurdu. Baybars, Moğolların Fırat zemindeki geçitleri tutmuş olma ihtimaline karşı, deneyimli komutanlarından birkaçını farklı geçitlerden geçirerek Birecik'e gönderdi. Daha sonra Ardından askerlerini develer üzerinde parçalar halinde getirip orada birleştirdiği teknelere bindirerek Fırat nehri üzerinden Birecik'e ulaştırdı. Memlûk ordusunun Birecik'e ulaşmasının ardından gerçekleşen çarpışmada Moğol-Selçuklu müttefik ordusu ağır yenilgiye uğradı.¹⁰⁰ 671/1272 yılında gerçekleşen bu savaşın ardından Abaka Hân bu yenilgiyi kabullenmeyerek 8 Cemaziyülahır

⁹⁶ Rubruck tarihsiz, 41; Rubruk 2001, 27.

⁹⁷ Aksarayî 2000, 63; Yûnîni h. 1375 m. 1955, 347.

⁹⁸ Aksarayî 2000, 63; Anonim 2014, 47; İbn Bîbî 1941, 269; a.mlf. 1996b, 165; Müneccimbaşı 1935, 76; a.mlf. 2001, 112; Öngül 2016, 210; Sevim-Merçil 1995, 480; Redford 2001, 54; Turan 1971, 527-529; Ülkütaşır 1949, 137-141; Yinanç 2014, 256-257; Yûnîni h. 1375 m. 1955, C. 2, s. 347-348.

⁹⁹ Ömerî 2014, 400.

¹⁰⁰ Ömerî 2014, s. 400; İmâde'd-Dîn Ğânem 2011, 75; Vassâf h. 1346, 54-55.

674'te (29 Kasım 1275) Birecik üzerine ikinci bir sefer düzenledi. Abaka Hân bu sefer Abatay Noyan'ın başında olduğu birliği Birecik kuşatması için gönderdi. Abatay Noyan'a Selçuklu askerleri ile birlikte Muîneddîn Pervâne de katıldı. Bu kuşatma sırasında Selçuklu askerlerinin sayısı Moğol askerlerinin sayısı ile hemen hemen aynı olup 15.000 (on beş bin) kişi civarında idi. 30.000 (otuz bin) kişiden oluşan Moğol-Selçuklu ordusu Birecik yakınlarında birleşerek yanlarında getirdikleri 70 (yetmiş) adet mancınıktan 23 (yirmi üç) tanesini Birecik Kalesi'nin etrafına yerleştirdiler. Müttelik ordunun harekete geçmesi ile mancınıklardan atılan güllerle Birecik kalesi taş yağmuruna tutuldu. Müttelik ordunun mancınık saldırısına karşı kale içerisinden de mancınıkla karşılık veriliyordu. Sultan Baybars Birecik kalesi kuşatıldığı sırada Dimâşk'ta bulunuyordu. Baybars kuşatma haberini alır almaz hemen hazırlık yaparak Birecik'e doğru hareket etti. Aynı günün gecesinde Birecik Kalesi'ndekiler, kale dışına çıkarak ani bir baskınla ilk olarak mancınıkları yaktılar, ardından düşmana saldırıp 20 Cemaziyülahır 674'te (20 Aralık 1275) tarihinde onları yendiler. Kuşatmayı kaldırmaktan başka çaresi kalmayan Moğol-Selçuklu birlikleri geri çekilmeye başladılar. Baybars ise bu haberi henüz Birecik'e ulaşmadan aldı. Birecik'e ulaşan Sultan, askerlere 600.000 (altı yüz bin) dinardan fazla para dağıtarak onları ödüllendirerek memnuniyetini ifade etmiştir.¹⁰¹

676/1277 yılında IV. Kılıç Arslan'ın öldürülüp yerine III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in (1266-1284) başa geçirildiği¹⁰² sıradaki karışıklıktan faydalanan Karamanoğlu Mehmed Bey, Selçuklu soyundan olduğunu iddia eden Gıyâseddîn Siyâvuş ile birlikte Konya'yı kuşatmıştı. Mehmed Bey, Cimri olarak bilinen Alâeddîn (Gıyâseddîn) Siyâvuş'u, Selçuklu tahtına çıkarttı ve ardından kendisi de vezir olarak yönetimi ele aldı.¹⁰³ Karamanoğlu Mehmed Bey Konya'ya gelince Alâeddîn Siyâvuş'un (Cimri) Moğollara karşı Erzurum'a kadar sefer yapacağı ve Anadolu'yu kurtaracağı sözlerini yayıp taraftar toplamaya çalıştı. Zira bu zaferlerden sonra yeni Sultan ile Karamanlıların hâkimiyeti Ankara'dan Akdeniz sahillerine kadar yerleşmiş ve genişlemişti. Bununla beraber, bu esnada, Gıyâseddîn Keyhüsrev ve Sâhib Ata'nın, büyük bir Moğol ordusu ile ilerlemekte olduğu haberi geldi. Fakat Mehmed Bey bu haberi gizli tutuyor; gündüz Siyâvuş'la birlikte Konya'da kalıyor; akşamları Filobâd köşküne gidiyorlardı. Karaman oğulları Moğollar karşısında payitahtı bırakmak ihtimali dolayısıyla Konya'dan, Akşehir havalisi ve başka beldelerde elde ettikleri altın, gümüş ve kıymetli eşyayı denk yapıp hayvanlara yükletti ve Filobâd'a şevkettiler. Selçuklular Akşehir tarafından hareketle geçerken Moğollar da arkadan kendilerini takip ediyordu. Karamanlıların Akşehir'de Çaylak ve Ilgın'da (Âb-ı germ) Emîr-i Candâr olan subaşları bulunuyordu. Selçuklular onları, askerleri ve maiyetleri ile birlikte, öldürdüler. Kadın ve çocuklarını da esir ettiler; oradan Konya'ya doğru ilerlediler. Siyâvuş ve Mehmed Bey ordusu ile Filobâd'da ordugâh kurunca Konyalılar da Gıyâseddîn Keyhüsrev, Fahreddîn Ali ve Moğolların gelmekte olduğu haberini aldılar. Onlar Ahmedek kapısını açık bırakıp surların diğer kapılarını kapadılar ve hendekler üzerindeki köprüleri yıktılar. Ahi Ahmedşâh ve iğdişbaşı Emîr Fahreddîn kalede mancınık, arrâde ve saire savaş makine ve aletlerini kurarak müdafaaya hazırlandılar. Siyâvuş ve Mehmed Bey ordu ile Filobâd'dan gelip kapıların açılmasını ve askerlerin alışveriş yapmasını istediler. Konya'da bulunan Selçuklu baş kadısı Sirâceddîn Mahmud Urmevî bir fetva çıkararak şehir halkını Karamanlılara karşı savaşa teşvik ederken kendisi de bizzat bir burcun üzerinden onlara karşı ok atmaya başladı. Bu hareket bütün Konya halkının müdafaaya katılmalarına sebep oldu. Bu durumda Karamanlılar şehri muhasara ettiler; onların içerideki askerleri de surlardan dışarı çıktı. Şehirde bir gürültü ve sıkıntı başladı. Türkmenler bu durumda hiddetlerinden surlar dışında bulunan köşkleri, mamureleri ve bağları tahrip ettiler; Konya'dan ayrılarak Ermenek tarafına doğru çekildiler ve Alâeddîn Siyâvuş'u birlikte götürdüler. Böylece Selçuklu tarihçilerinin tezyif

¹⁰¹ Ömerî 2014, 401; Peter Thorau 1992, 223; Tâlip Hâşimî 1995, 162.

¹⁰² Anonim 2014, 50.

¹⁰³ İbn Bibî 1941, 293; Münecçimbaşı 1935, 80. 217; Yinanç 2014, 299.

(küçük düşürme) manası ile Cimri adını verdikleri yeni sultanın 37 (otuz yedi) gün süren saltanatı nihayet buldu.¹⁰⁴

676 yılı sonrasında Selçukluların Kastamonu'daki Uc Beylerbeyi görevini üstlenmiş olan Çobanoğlu Muzaffereddîn Yavlak Arslan, 683/1284 yılında gerçekleştirdiği Bizans'ın elinde bulunan Gideros Kalesi kuşatması sırasında mancınıkları kullanmıştır. Yavlak Arslan, kuşatma için hazırlıklarını tamamlayıp, Selçuklu ordu sistemine uygun bir biçimde kuşatma araç gereçleri ile birlikte yola koyulmuştur. Yavlak Arslan'ın ordusunun sayısı hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sayının tahminen üç-dört bin civarı olduğu düşünülmektedir. 5 Recep 683'te (17 Eylül 1284) Gideros'a ulaşan Yavlak Arslan ve ordusu, kaledeki Bizans kuvvetleri, Trabzon Komnenleri ve Bizans'tan gelmiş olan kuvvetlerle karşılaşmıştır. Derhal harekete geçen Türk kuvvetlerinin saldırıları, Bizans ve Trabzon birliklerinin geri çekilerek kaleye kapanmalarına neden olmuştur. Düşman kuvvetlerine önemli kayıplar verilmeyi başaran Türkler derhal kaleyi kuşatma altına almıştır. Kaledekiler de buna karşılık surlar üzerinden mancınık taşları ve çark oku yağdırmaya başlamıştır. Mancınıkların kurarak önemli ve isabetli atışlar yapan Türk kuvvetleri çok sayıda can kaybına yol açarken, Gideros Kalesi'nin önemli bir tahribata uğramasını sağlamıştır. 12 Recep 683'te (24 Eylül 1284) kalenin doğu tarafında bulunan ve diğerine kıyasla daha alçak bir zemin üzerine kurulan hisar üzerine kesin bir saldırı düzenlenmesi fetih ile neticelenmiştir. Mancınık darbeleri ile hisarın surları yıkılmış, atılan neftler hisarın ateş altında kalmasını sağlamıştır. Oldukça güç durumda kalan hisar halkının bir kısmı kaçarken, bir kısmı mücadele etmiş; ancak sonuç değişmemiştir. Diğer hisar ise 21 Recep 683'te (3 Ekim 1284) fethedilmiştir.¹⁰⁵

701/1303 yılında III. Alâeddîn Keykubâd'ın vefatının ardından II. Gıyâseddîn Mesûd (1282-1284) Konya'ya gelip ikinci defa tahta çıktı. Sultan Mesûd'un saltanatı sırasında Selçuklu ülkesi bir müddet sükûn içinde kaldı. 703/1305 yılına gelindiğinde Cahioğlu, Develühisar kalesini işgal edip isyan edince Abuşga Noyan, Sâhib Alâeddîn ve Sultan Mesûd, diğer emirlerle beraber kalabalık bir askeri birlikle kaleyi kuşattılar. Yapılan kuşatma için kalenin etrafına mancınıklar yerleştirildi. Mancınıklarla kuşatılan kaleyi ele geçirmek kolay olmadı, tam bir ay mancınıklarla kaleye taş yağdırmaları neticesinde kaledekileri zor duruma sokabildiler. Ancak Gazan Hân'ın (1295-1304) ölüm haberinin gelmesinden sonra kuşatma kaldırıldı.¹⁰⁶

Gazan Hân'ın ölümünün ardından İlhanlı tahtına oturan Muhammed Hüdâbende Olcaytu Hân (1304-1316), aynı zamanda dayısı olan İrencin Noyan'ı 704/1306 yılında asayişini sağlamak için Anadolu'ya gönderdi. İrencin Noyan'ın Anadolu'da olduğu sırada Memreş adlı bir Türk beyi Karamanlılardan kaçmış ve Aksaray civarındaki Alâeddîn Kervansarayına (Büyük Sultan Hanına) sığınmıştı. Kervansarayda vuku bulan çatışma sırasında kervanın iki buru harap oldu. Gazan Hân'ın yarlığı ile bütün Selçuklu vakıfları nezaretine (Tevliyet-i evkaf) tayin edilen Aksarâyî, kervansarayın yıkılan iki burcunu tamir ettirdi. Fakat bu sefer İlyas adlı bir bey de Moğollara isyan ederek aynı kervansaraya sığındı. İrencin Noyan, asi İlyas'ı ele geçirmek için 20.000 (yirmi bin) askerle kervansarayı kuşattı. İrencin Noyan, Mancınık, neffâte, arrâde türünde burçları yıkmak için gerekli aletlerle tam iki ay boyunca geceli gündüzlü, savaştıysa da kervansarayı düşüremedi ve İlyas'ı da yakalayamadı. İrencin Noyan muvaffakiyetsizliğe uğrayınca savaşın kaybının sorumluluğunu Aksarâyî'ye yükledi. İrencin Noyan kuşatma sırasında öldürülen her Moğol askeri için Aksarâyî'yi 6.000 (altı bin) dirhem

¹⁰⁴ Aksarayî 2000, 96; Anonim 2014, 50-51; İbn Bîbî 1941, 293 vd.; a.mlf. 1996b, 204-206, 209-217; Hôyi 2018, 19; Münecimbaşı 1935, 80; a.mlf. 2001, 121-122; Sevim-Merçil 1995, 485; Turan 1971, 570; Yazıcızâde Alî 2009, 823 vd.; Yinanç 2014, 299-300; Yünûnî h. 1375 m. 1955, C. 3, s. 184.

¹⁰⁵ Yakupoğlu-Musalı 2018, 77-133.

¹⁰⁶ Aksarayî 1943, s. 328.

tazminat vermeye mahkûm etti.¹⁰⁷

3. Sonuç

Mancınık farklı şekillerde işleyen ve güçlü surları yıkmak için büyük taş gülleri vb. cisimler atmaya yarayan aletti. Mancınık eski çağlardan itibaren kale duvarlarında hasar oluşturmak için kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanında meydan savaşlarında askeri destek sunmak ve askerleri korumak amaçlı da faydalandığı bilinmektedir. İlk olarak Çinliler tarafından icat edilip Türkler ve Müslümanlar tarafından önce Ön Asya'ya, oradan da Bizans ve Avrupa'ya ulaşan mancınığın kuşatmalarda kullanımı, top icat edilmeden önce güçlü surları yıkmak için çok mühimdi. Orta Çağ Anadolu'sunda şehirler, yollar, geçitler, limanlar muhkem surlarla donatılmış kalelerle korunması buraları ele geçirmek için mancınık kullanımını zorunlu kılmaktaydı. Kaynaklarda mekanizması, kullanım amacı veya büyüklüğü esas alınarak adlandırılan çeşitli mancınık isimlerine rastlanmaktadır. Anadolu'ya girişlerinin ardından mancınık gibi dönemin silahlarını etkin kullanan Türkler büyük mancınıklar yapmışlar ve bu mancınıklara çeşitli isimler vermişlerdi. Türkiye Selçukluları mancınıkların büyüklüğünü ve sayısını kuşatacakları kalenin durumuna göre seçerlerdi. Kale için kuşatma hazırlığı yapılırken bu duruma dikkat eden Selçuklular, kalenin büyüklüğüne veya müstahkemliğine göre ebatları değişen mancınıkları kuşatılacak mevkie naklederlerdi. Mancınıklar nakledilecekleri yere bütün halde değil öküzarabalarının üzerinde parçaları sökülmüş halde ulaştırılır, kuşatılacak noktaya ulaşılmaya yeniden monte edilirdi. Mancınıklar kurulmadan önce kuşatılması planlanan alanın en uygun noktasını tespit edilerek mancınıklar burada monte edilirdi. Kuşatma için uygun noktanın tespiti burada hayati önem taşımakta idi çünkü mancınıklar nakledilemeyecek kadar büyükse tekrar sökülüp takılarak yer değiştirmesi askeri taktik açısından oldukça verimsiz olurdu. Bu durumun önüne geçmek için veya ihtiyaca göre çoğu savaşta daha küçük ve nakledilmesi kolay arrâde türü mancınıklar kullanılmıştır. Zira bu mancınıkların küçük olmaları nedeniyle nakilleri kolaydı. Bu da ihtiyaç hasıl olduğunda bir yerden başka bir yere nakli konusunda avantaj sağlamakta idi. Nihayet, tüm bunlar ve dahası hesaplanarak kuşatma başlatılırdı. Kuşatma başladıktan sonra bir yandan oklarla kale ok yağmuruna tutulur diğer yandan mancınıktan atılan taş gülleri ile surlar tahrip etmeye çalışırlardı. Mancınıklar amacına hizmet edip surlar tahrip edilmeye başladıktan sonra bu tahribatı arttırmak için nakkâblar duvar deler ve yer altından lağım açarak kaleye giriş için gedik açmaya çalışırdı. Kalenin durumuna göre farklılık ve çeşitlilik gösteren bu durumların ardından kalenin ele geçirilmesi neredeyse kaçınılmaz olurdu. Türkiye Selçuklularının güçlü olduğu dönemlerde mancınıkla kuşatılan kalelerin çoğunun ele geçirilmesi diğer pek çok sebebe ilave olarak uygulanan bu doğru taktiklerin ve Türkiye Selçuklularının sahip olduğu mancınıkların eseridir diyebiliriz.

Netice olarak Anadolu'ya yurt edinmek maksadıyla girmelerinin ardından Selçuklu Türkleri, kuşatmaya gittikleri kalelerde Orta Çağ'ın güçlü sur yapılarını tahrip etmek için kullanılan önemli silahı mancınığı kullanarak kuşatılanları zor durumda bırakıp, teslim olmaları için gayret göstermiştir. İlerleyen dönemlerde savaşçı becerilerinin katkısıyla mancınığı etkin şekilde kullanmaya başlayan Türkler ve en güçlü döneminde Türkiye Selçukluları mancınıkla kuşattıkları kalelerin çoğunu ele geçirmiştir. Bu durum diğer silahlarda olduğu gibi mancınık kullanımında da Türklerin maharetini göstermesi bakımından önemlidir.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

¹⁰⁷ Aksarayî 1943, 332, 336-337.

Kaynakça

- Abû'l-Farac. 1999, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara.
- Abû'l-Farac. 1950, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara.
- Ahmed bin Mahmûd. 1977, *Selçuk-Name*, I, Çev. Erdoğan Merçil, İstanbul.
- Aknerli Grigor. 1954, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul.
- Akropolites. G. 2007, *The History*, Trans. Macrides, New York.
- Anna Komnena. 1996, *Alexiad, Malazgird'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İstanbul.
- Ayan, E. 2018, "Moğolların Ortadoğu'daki İlk Noyanı Cormagun", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13/2, 179-196.
- Altan, E. 2008, "Anadolu'da Haçlılara Karşı Savaş", *Tarih Dergisi*, 47, 75-104.
- Anonim. 2013, *Haçlı Tarihi*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul.
- Anonim. 2014, *Tarih-i Âl-i Selçuk (Selçuknâme)*, Çev. Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner, Ankara.
- Aguilers, R. 2019, *Haçlılar Kudüs'te*, Çev. S. Genç, İstanbul.
- Aksarayî. 1943, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Aksaraylı Kerimeddin Mahmûd'un Müsameret-al-Ahyar Adlı Farsça Tarihinin Tercümesi*, Çev. M. Nuri Gençosman, Ankara.
- Aksarayî. 2000, *Müsmeretü'l-Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara.
- Bakır, A. 2008, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara.
- Bondârî. 1943, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul.
- Bozkurt, N. 2003, "Mancınık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27, Ankara, 564-567.
- Câhiz. 1988, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. R. Şeşen, Ankara.
- Chamich. 1827, M. *History of Armania*, 2, Trans. J. Avdall, Calcutta.
- Demir, N. 2005, *Danişmend Gâzî Destanı*, Niksar.
- Demirkent, I. 2014, *Türkiye Selçuklu Hükümdârı Sultân I. Kılıç Arslan*, Ankara.
- Derry, T. K. - I. Williams T. 1961, *A Short History of Technology from the Earliest Times to A.D. 1900*, New York.
- Ebülferec-İbnülibrî. 1890, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, Beyrut.
- Fuvati. h. 1424 m. 2003, *el-Hevâdis el-Câmi'a ve el Tecârib el-Nâf'a fi el-Mi'eti el-Sâbi'a, Tah. Mehdî en-Necm*, Beyrut.
- Gökhan, İ. 2016, "Türkiye Selçukluları Zamanında Maraş Uç Beyliği (1071-1258)", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1, 115-173.
- Göksu, E. 2018, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara.
- Göksu, E. 2019, "İslâm Tarihinde Mancınıklar ve Mancınık Teknolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Antakiyat*, 2/2, 159-175.
- Gurstelle, W. 2004, *The Art of the Catapult*, New York.
- Gregoras, N. 1973, *Rhomäische Geschichte Historia Rhomaike*, 1, Studgard.
- Het'um. 2004, *History of the Tartars*, New Jersey.

- Hondmîr. 1353 (hurşîdî), *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, Tahran.
- Hôyî. 2018, *Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib Rûsûmu'r-Resâil ve Nücûmu'l-Fezâ'il Hasan b. Abdülmü'min el-Hôyî'nin Kaleminden Selçuklu İnşâ Sanatı*, Çev. Cevdet Yakupoğlu-Namiq Musalı, Ankara.
- Finlay, G. Tarihsiz, *History of Medieval Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond (1204-1461)*, Basım yeri yok.
- İbn Bîbî. 1941, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden*, Çev. M. Nuri Gençosman, Ankara.
- İbn Bîbî. 1996, *el Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-umuri'l-'Alâ'iyye, (Selçuk Name)*, I-II, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara.
- İbnü'l-Esîr. 1991, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, C. 10-11, Çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul.
- İbn Kesîr. 1994, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, C. 1, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul.
- İbn ül-'Adîm. 1900, *Histoire d'Alep*, Paris.
- İbnü'l-Verdî. 2017, *Bir Orta Çağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Çev. M. Alican, İstanbul.
- İbn Vâsıl. 1960, *Müferricü'l-Kurûb*, 2-5, Kahire.
- İmâde'd-dîn Ğânem. 2011, *el-Melik ez-Zâhir Baybars*, Şam.
- Kalelioğlu, U. B. 2021, "Türklerde Ordu-Millet Geleneğinin Sosyolojik ve Tarihi Temelleri" *Türk Kültürü Araştırmaları Serisi -I-*, Berikan Yayınevi, Ankara, 264-289.
- Kesik, M. 1994, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zâhir fî Ahvlili'l-evâil ve'l-evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile ilgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Khoniates, N. 1995, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara.
- Kirakos, G. 1986, *History of the Armenians*, Trans. R. Bedrosian, New York.
- Koca, S. 2003, *Türkiye Selçukluları Tarihi, (Malazgird'ten Miryokefalon'a) (1071-1176)*, Çorum.
- Koca, S. 2005, *Selçuklular'da Ordu ve Askeri Kültür*, Ankara.
- Koca, S. 1997, *Sultân I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220)*, Ankara.
- Köymen, M. A. 2001, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara.
- Köymen, M. A. 1976, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul.
- Makrîzî. h. 845 m. 1444, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 1, Basım yeri yok.
- Miller, W. 1926, *Trebizond The Last Greek Empire*, London.
- Mîrhând. 2018, *Ravzatu's-Safâ, fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev. Erkan Göksu, Ankara.
- Müneccimbaşı. 1935, *Anadolu Selçukluları Müneccimbaşı'ya Göre*, Çev. Hasan Fehmi Turgal, İstanbul.

- Müneccimbaşı. 2001, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler, II*, Çev. Ali Öngül, İzmir.
- Needham, J. et al. 1994, *Science and Civilisation in China, 5/6*, Cambridge.
- Nesevî. 1934, *Celâlüttin Herezemşah*, Çev. Necip Asım, İstanbul.
- Nicolle, D. 2003, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, Çev. Sakar, L. E., İstanbul.
- Ömerî. 2014, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesaliku'l Ebsar*, Çev. A. Batur, İstanbul.
- Öngül, A. 2016, *Selçuklular Tarihi 2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, İstanbul.
- Peter T. 1992, *The Lion of Egypt Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, Trans. Holt, P. M. Longman, London and New York.
- Peter T. 2019, *Birinci Haçlı Seferi*, Çev. S. Genç, İstanbul.
- Râvendî. 1999, *Râhat-üs-Sudur ve Âyet-üs-Sürûr, II*, Çev. Ahmed Ateş, Ankara.
- Redford, S. 2001, "Anadolu Selçukluları ve Antik Çağ", Çev. Ali Ova, *Cogito*, 29, 48-60.
- Rise, D. T. 1965, *Islamic Art*, New York.
- Safedî. 1420/2000, *el-Vâfi bi'l Vefayât, XXIV*, Beyrut.
- Samuel I: 17/40, 50.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. 1952, *Mir'atu'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân (590-654)*, 8/2, Haydarabat.
- Simbat. 1946, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi, (951-1334)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara TTK Basılmamış Tercüme No: 68.
- Simon de Saint Quentin. 2006, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Daktav.
- Sevim, A. 1983, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara.
- Sevim A.-Merçil, E. 1995, *Selçuklu Devletleri Tarihi, (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Ankara.
- Süryani Mihail. 1944, *Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi (1042-1195) II*, Çev. Hrand D. Andresyan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi No: 956.05, Basılmamış Tercüme,
- Şeşen, R. 1987, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, İstanbul.
- Taberî. 1119, *Târih-i Taberî*, 4-7, Kahire.
- Tâlip Hâşimî. 1995, *el-Melikü'z-Zâhir*, Basım yeri yok.
- Turan, O. 1971, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- Turan, O. vd. 2010, *60. doğum yılı münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı: Mélanges Fuad Köprülü/Fuat Köprülü (Doğumunun 120. Yılı münasebetiyle tıpkıbasım)*, Ankara.
- Tyrensis, W. 2016, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar (I-VIII. Kitaplar)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul.
- Ülkütaşır, M. Ş. 1949, "Sinop'ta Selçuklular Zamanına Ait Tarihi Eserler", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V, 112-151.
- William of Rubruck. Tarihsiz, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-55*, Çev. W. W. Rockhill, London.

- Wilhelm von Rubruk. 2001, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253 1255*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul.
- Urfalı Mateos. 1962, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 - 1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara.
- Uyumaz, E. 1997, *Sultân I. Alâeddîn Keykubâd Devri Selçuklu Tarihi (1220-1237)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Vassâf. 1346, *Tahrîri Târîhi Vassâf*, Basım yeri yok.
- Yakupoğlu, C. - Musalı, N. 2018, “Çobanoğulları Uc Beyliği Dönemine Ait Gideros Fetihnâmesi (683/1284) Çeviri ve Değerlendirme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/63, 77-133.
- Yâkût. 1397 (1977), *Mu'cemü'l-Buldân*, V, Beyrut.
- Yavaş, A. 2019, “Ortaçağ'ın Ölümçül Silâhı Çarh ve Onun “Gizemli” Uçları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 259-280.
- Yazıcızâde Ali. 2009, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Çev. Abdullah Bakır, İstanbul.
- Yinanç, M. H. 2014, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, Ankara.
- Yûnûnî. h. 1375 m. 1955, *Zeylû Mir'âti'z-Zamân*, 2-3, Haydarâbâd.
- Zeydân, C. 2012, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, Çev. Nejdet Gök, İstanbul.

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./ pp. 138-162
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1511814

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 06. 07. 2024
Kabul Tarihi/ Accepted: 31. 07. 2024

I. IUSTINIANUS DÖNEMİNDE SOSYAL DURUM VE DİNİ MİMARİYE ETKİLERİ

THE HISTORY OF SOCIAL CONDITIONS AND THEIR IMPACT ON RELIGIOUS ARCHITECTURE DURING THE REIGN OF JUSTINIAN I

Erkan KAYA *

Öz

I. Iustinus'un çağrısıyla başkent Constantinopolis'e gelen yeğeni I. Iustinianus, I. Iustinus tarafından 527 yılında eş imparator ilan edilmiş ve daha sonra aynı yıl tek imparator olmuştur. I. Iustinianus'un Dönemi'nde imparatorluğun çeşitli yerlerinde yapıların onarımına öncülük etmesi, sanat ve mimariyi desteklemesi 6. yüzyılı önemli kılmıştır. Constantinopolis'te hipodromda yapılan araba yarışları, halkın adrenalın tutkusunu sürdürmesini sağlamıştır. Ancak bir olay sonucunda çıkan isyan, kente ve önemli yapılara zarar vermiştir. I. Iustinianus, Nika İsyanı'nı ordu komutanı aracılığıyla bastırarak önemli bir kıyım gerçekleştirmiştir. Bu olaylar, imparatorluğa zarar verse de I. Iustinianus, Hagia Sophia Kilisesi'nin inşa edilmesini sağlayarak halkı inanç aracılığıyla kazanmıştır. Anthemios ve Isidoros gibi matematikçi ve fizikçi mimarlara görev vererek Hagia Sophia'nın yapımını başlatmıştır. I. Iustinianus Dönemi Bizans dini mimarisinde merkezi kubbe, kilisede tek tanrılı inançlardaki evrensel hâkimiyetin simgesel önemini vurgulayarak dikkat çekmiştir. Dolayısıyla, I. Iustinianus Dönemi Bizans mimarisi ve sanatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. 6. yüzyılın ilk yarısında Nika İsyanı'nın başkent mimarisinde bir dönüşüme sebep olabileceğinin öngörülmemesi ve bir imparatorun mimari ve sanat konusunda doğrudan teşvik edici ve destekleyici olmasıyla birlikte imparatorluk bütçesinin bir kısmının mimari ve sanat alanında kullanılması dönemin en belirgin özelliği olmuştur. I. Iustinianus'un imparatorluğu öncesinde, I. Iustinus Dönemi'nde tecrübe kazanmasının yanı sıra akıllı bir kadın olan eşi Theodora'nın da desteğiyle güçlü bir politika yürütmüştür. İmparatorluk sınırları içinde birçok yapı onarımı ya da inşasında doğrudan etkisi olan I. Iustinianus'un toplumsal hareketleri ve orduyu başarılı yönetmesi

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Arş. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bursa/Türkiye. E-posta: erkankaya@uludag.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8235-052X>

imparatorluğun en geniş sınırlarına ulaşmasını da sağlamıştır. Askeri başarısının yanı sıra özellikle dini mimari ve sanatta attığı adımlarla toplumun desteğini almıştır.

Anahtar Kelimeler: I. Iustinianus, Hagia Sophia, Nika İsyanı, Bizans, Mimari.

Abstract

Justinian I, summoned to the capital Constantinople by his uncle Justinus I, was declared co-emperor in the year 527 and later became the sole emperor in the same year. His leadership during the period of Justinian I. played a crucial role in the restoration of buildings across various locations in the empire, making the 6th century significant in terms of art and architecture. The chariot races held in the Hippodrome in Constantinople during this time contributed to sustaining the public's adrenaline passion. However, a rebellion that erupted as a result of an incident caused damage to the city and important structures. Justinian I. suppressed the Nika Rebellion through the intervention of the army commander, conducting a significant massacre. Despite the harm caused to the empire by these events, Justinian I. won the people's favor from a religious perspective by overseeing the construction of the Hagia Sophia Church. He initiated the construction of Hagia Sophia by assigning tasks to mathematician and physicist architects such as Anthemios and Isidoros. Justinian I.'s reign marked a turning point in Byzantine religious architecture with the emphasis on the central dome, symbolizing the importance of the celestial dome in monotheistic beliefs within the church. Therefore, the era of Justinian I. became a significant milestone in Byzantine architecture and art. The unforeseen transformation in the capital's architecture due to the Nika Rebellion in the first half of the 6th century, along with the direct encouragement and support of an emperor in architectural and artistic matters, was a distinctive feature of the period. Besides gaining experience during the reign of Justinus I. before his own rule, Justinian I., with the intelligent support of his wife Theodora, pursued a strong policy. His effective governance of societal movements and the army within the borders of the empire directly influenced numerous building repairs and constructions, contributing to the empire's expansion to its widest boundaries. In addition to his military successes, he garnered support from the society, particularly through his steps in religious architecture and art.

Keywords: Justinian I, Hagia Sophia, The Nika Revolt, Byzantium, Architecture.

Giriş

I. Iustinianus'un sanat ve mimariye yaklaşımı Constantinopolis'in rakibi olan İskenderiye, Antakya ve Roma gibi şehirleri geride bırakmasını sağlamıştır.¹ MS 6. yüzyıl hem sanatsal faaliyetler hem de imar faaliyetleri bakımından oldukça zengin bir gelişime ve dönüşüme tanıklık etmiştir. I. Iustinianus Dönemi ve mimarisi hakkında yapılan bu araştırma, Iustinianus Dönemi'ni coğrafi, ekonomik ve sosyal açıdan değerlendirerek mimari ve sanatsal faaliyetlere etkilerini incelemektedir. Ayrıca Nika İsyanı vesilesiyle inşa edilen Hagia Sophia ile özellikle Iustinianus Dönemi'nde ön plana çıkan kubbeli kiliselerin araştırmada ele alınması özel bir tercih olmuştur. Erken Bizans mimarisıyla birlikte bilinen bazilikal planlı ve kırma çatılı kiliselerin bir dönüşüm sürecine girmesinden dolayı kubbeli kiliselerin araştırmada ön plana çekilmesi tercih edilmiştir. Mimaride yaşanan değişikliklerin arka planındaki sosyal ve idari etkilerin değerlendirilmesiyle birlikte dönemin genel durumu ele alınacaktır. Dolayısıyla yapılan araştırmada öncelikle tarihi sürecin sosyal açıdan kısaca değerlendirilmesiyle birlikte coğrafi durumun, ekonominin ve sosyal ortamın mimariye ve sanata olan etkilerine odaklanılacaktır.

MS 491 yılında İmparator olan I. Anastasios'un halefi olabilecek bir evladının bulunmaması ve izlediği din siyasetinin ardılları tarafından destek görmemesi, 518 yılındaki ölümüyle boşalan imparatorluk yönetimine I. Iustinus'un geçmesine vesile olmuştur.² Dolayısıyla senato, zorunlu bir karar vererek imparatorun muhafız kumandanı ve aynı zamanda

¹ Alchermes 2005, 343.

² Gregory 2011, 126

I. Iustinianus'un amcası olan I. Iustinus'un 518 yılında imparator olmasına ve 527 yılına kadar imparatorluğunu sürdürmesine zorunlu olarak boyun eğmiştir.³ Ancak I. Iustinianus'un 527 yılında imparator olmasına rağmen, daha erken tarihlerden itibaren yani amcası I. Iustinus Dönemi'nde imparatorluk yönetiminde etkin bir güç olduğu bilinmektedir.⁴ I. Iustinianus'un yoğun desteğiyle ve yönlendirmeleriyle imparatorluk yönetimini sürdüren I. Iustinus, yeğeni I. Iustinianus'u 527 yılının Nisan ayında eş imparator olarak ilan etmiş ve 1 Ağustos 527 tarihine amcasının ölümüyle I. Iustinianus tek imparator olmuştur.⁵ Amcasına destek olduğu sürede imparatorluk yönetiminde iyi bir tecrübe kazanan ve imparatorluk dinamiklerini yeterince özümseyen I. Iustinianus, tek imparator olmasıyla birlikte tam bağımsızlığını kazanarak ve imparatorluğun siyasi, idari ve dini yönetiminde etkin bir yönetim sergileyecektir. Theodora ile evli olan I. Iustinianus, bu tarihten sonra yönetimde ve yapacağı uygulamalarda farklı yaklaşımlarıyla adından çok söz ettirecek bir imparator olacaktır (Res. 1).⁶

I. Iustinianus'un imparatorluğu öncesinden gelen geleneksel inançları ve yerleşmiş kanılarıyla birlikte dini guruplara karşı oluşturduğu ön yargıların etkileri imparatorluğu sürecinde de görülecektir. I. Iustinianus'un imparator olduğunda, dini konularda karşı olduğu Maniheizm,⁷ Sameriler⁸ ve Paganlar gibi gruplar imparatorun bu yaklaşımından olumsuz olarak etkilenmiştir. Paganist inançların toplum içinde devam etmesine ve bu konuda okullarda eğitim verilmesine müsaade etmeyerek öncelikle Atina Akademisi'ni kapatması I. Iustinianus'un olumsuz yaklaşımına örnek olarak verilebilir.⁹ I. Iustinianus, mutlakiyetçi bir kişiliğe sahip amcasının etkisinde kalmış ve Hıristiyanlığın tek bir Tanrı inancı egemenliğinde birleştirilmesiyle oluşturulacak evrensel devlet düşüncesini gerçekleştirmek için yaşamı boyunca çabalamıştır. Dini konularda fazlasıyla tutucu olan I. Iustinianus'un istediklerini gerçekleştirebilme yolunda uyguladığı siyasi ve sosyal yöntemlerde verilen canlar ve dökülen kanla hiçbir şekilde ilgilenmemiştir. Özellikle, imparatorluğu sürecinde fetih alanlarını genişletmesiyle, yeni yapılar inşa ettirmesiyle, birçok yapıda onarım yaptırmasıyla diğer imparatorlardan farkını gösterirken, kendisine kadar zenginleşmiş olan devletin iç kaynaklarını da hızla tüketerek devlet ekonomisinde bir çöküş yaşatması bakımından da ön plana çıkan bir imparator olmuştur.¹⁰

I. Iustinianus'un evrensel imparatorluk arzusunda olması ise imparatorluk politikasında ve askeri girişimlerde kendini göstermektedir. Roma İmparatorluğu'nun geçmişteki geniş sınırlarının ve gücünün farkında olan I. Iustinianus, batıda kaybedilen toprakları geri alarak eski gücü geri getirme konusunda kararlı bir tavır izleyecektir.¹¹ Dolayısıyla bu amaç doğrultusunda imparatorluk sınırlarının, fetih yoluyla genişletilmesiyle; İtalya'nın tamamı, Korsika, Sardunya ve Sicilya Adaları, İspanya'nın güneyi ve Akdeniz'in güney kıyı şeridi Bizans İmparatorluğu sınırlarına dâhil edilmiştir (Res. 2).¹² Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarının en geniş olduğu dönem, I. Iustinianus'un güttüğü bu politikayla elde ettiği başarının sınırlara yansıdığı 527-565 arasındaki süreçtir. Ancak imparatorluk sınırlarının bu denli genişlemesi, idari yönetimin yanı sıra imparatorluk ekonomisinde ve askeri açıdan da zorlukların yaşanmasına zemin hazırlayacak bir sürecin başlamasına sebep olmuştur. Sınırların genişlemesi imparatorluğu

³ Vasiliev 1943, 164; Levchenko 1999, 56.

⁴ Ostrogorsky 2006, 64.

⁵ Gregory 2011, 129.

⁶ Mainstone 2001, 234-235.

⁷ Maniheizm, 3. yüzyılda Mani tarafından Pers İmparatorluğu sınırlarında kurulan ve kutsal kitapları Arzhang olan bir dindir. Kısa sürede yayılmış ve 8. yüzyılda Uygur Devleti'nin milli dini olmuştur.

⁸ Sameriler, Eski Ahit'in Pentateukhos'tan sonra gelen kitapları kabul etmeyen tektanrıci bir düşünceye sahiptir.

⁹ Gregory 2011, 130.

¹⁰ Levchenko 1999, 57-58.

¹¹ Grand 2000, 155.

¹² Ostrogorsky 2006, 65.

sosyal anlamda zor zamanların beklediğine işaret ederken, savunulması zorlaşan sınırların da güvenliği konusunda açıklar bırakmaktadır. Güvenliğin ve sınır bölgelerindeki zafiyetlerin ortaya çıkması ise toplumsal, ekonomik ve askeri alanlarda kademeli olarak gelişecek tepkilerin oluşmasını hızlandırmıştır.

Gençliğinden itibaren aceleci, cesur ve şiddete eğilimli bir yapıya sahip olan I. Iustinianus imparator olana kadar, Roma geleneğinden gelen ve Constantinopolis'te de yapılan araba yarışlarında Maviler'i desteklemiştir (Res. 3). Önceleri mavi, kırmızı, yeşil, beyaz olmak üzere renklerden adını alan takımların birçoğu 5. yy. sonları 6. yüzyılın başlarında yok olduğunda, geriye sadece Maviler ve Yeşiller kalmıştır.¹³ Bu takımlar yarışmalardaki gurupların yanı sıra; iki farklı siyasi görüşü ve iki farklı toplumsal sınıfı temsil etmekteydi. Dolayısıyla her türlü rekabeti benimseyen bu guruplar arasında sürekli bir yarış ve karşılıklı şiddetli saldırılar yaşanmaktaydı. Çoğunluğu aristokratlardan oluşan Maviler, devlet ve kilise siyasetini desteklemekteydi.¹⁴ Fakat buna rağmen, I. Iustinianus'un imparatorluğuyla birlikte farklı bir siyasete yönelişi ve imparatorluğun birçok masrafiyla açığa çıkan ekonomik zararın halktan alınan vergilere yansması, ekonomik zorluklar yaşamaya başlayan halkın ciddi tepkiler vermesine sebep olmuştur. 10 Ocak 532 tarihinde Constantinopolis valisinin Mavilerden ve Yeşillerden olduğu anlaşılan iki kişiyi idam ettirmek için tutuklatmasının ardından her iki kişinin de kaçarak bir yerde saklanması kent içinde yaşanacak ve hızla büyümeye meyilli olan olayları tetiklemiştir. Hipodromda yapılan yarışlarda, her iki grup üyelerinin de imparatorun bu kişilerin affedilmesini istemesine rağmen I. Iustinianus'un yanıtının olumsuz olması, bu iki gurubun da birleşerek imparatora karşı çıkmasına sebep olmuştur (Res. 4¹⁵).¹⁶ Hipodromda her iki gurubun da birleşerek imparatora karşı gelmesiyle başlamış olan bu ayaklanma, hipodromun dışına da taşarak kent dokusuna zarar verme girişimiyle devam etmiştir. Hipodromda atılan slogandan dolayı, Nika İsyanı olarak adlandırılan ve halkın tepkisinin hızla büyüdüğü bu ayaklanmanın gidişatı imparator I. Iustinianus'a karşı bir gruplaşmayla devam ederek, imparatorun değiştirilmesi çabalarının doğmasına da sebep olmuştur. Fakat I. Iustinianus bu ayaklanmayı eşi Theodora'nın fikri desteğiyle ve o dönemde şans eseri başkentte olan ordu komutanı Belisarius aracılığıyla yapılan büyük bir katliamla engelleyebilmiştir (Res. 5).¹⁷ Fakat bu süreçte kent yapısal ve sosyal olarak ciddi zararlara maruz kalmıştır. Özellikle 360 yılında inşa edilen ilk Hagia Sophia Kilisesi, bu ayaklanmada yanarak ciddi zarar görmüştür. Kent dokusunun değiştirilmesine dair farklı fikirlere sahip olan I. Iustinianus, kente yaşanan bu yıkımı büyük bir fırsat olarak değerlendirmiş ve Constantinopolis için uzun vadede yeni bir imar programıyla kent dokusunda değişim yaratmaya girişmiştir.¹⁸ Özellikle hipodromda ciddi bir kısımla bastırılan Nika İsyanı'nda halkın ciddi tepkisini toplayan I. Iustinianus, ikinci Hagia Sophia Kilisesi gibi doğrudan halka ve tanrıya hizmet eden; halkı tanrıya bağlayan önemli bir kilisenin inşa edilmesinde doğrudan etkili olması halk arasında birçok taraftar kazanmasını da sağlamıştır. Bizans mimarlığında ciddi bir dönüm noktası olan ve mimari anlamda değişimi başlatan bu dönemin, imar programının arka planında I. Anastasius (491-518) Dönemi'nde başlanan işlerin tamamlanmasına yönelik girişimlerin yanı sıra I. Iustinianus'un sarnıçlar, hisarlar ve su kemerleri yaptırarak diğer kamu yapılarının onarılması için imparatorluk bütçesini kullandığı bilinmektedir.¹⁹

¹³ Gregory 2011, 127.

¹⁴ Ostrogorsky 2006, 66.

¹⁵ Martinelli 1975, 49.

¹⁶ Ostrogorsky 2006, 67; Gregory 2011, 131-132.

¹⁷ Mainstone 2001, 234.

¹⁸ Gregory 2011, 133.

¹⁹ Grand 2000, 157.

I. Iustinianus Dönemi, özellikle kubbeli bir yapı olarak ön plana çıkan Hagia Sophia Kilisesi gibi bir imar örneğinin mimari gelişime sağladığı katkıyla birlikte erken dönem Bizans mimarisinin doruk noktası olarak nitelendirilen bir süreç yaşanmıştır.²⁰ Bizans İmparatorluğu'nun bu döneminde, imar faaliyetleri mimari onarımların yanı sıra ihtiyaçların belirlediği biçimde de gelişmiştir. Örneğin imparatorluğun doğu sınırında bulunan Persler, imparatorluk için bir tehdit unsurudur. Dolayısıyla Perslerle yapılacak savaşta her türlü hilenin döneceği ve kuşatmanın ön plana çıktığı bir savaş olacağı için imar faaliyetlerinde bu tür sebepler göz önünde tutulmuştur.²¹

I. Iustinianus Dönemi Yapılarında Mimari ve Sanat

I. Iustinianus Dönemi'nin; siyasi, askeri, hukuki ve ekonomik açıdan güçlü ve zengin bir yapıya sahip olması sanat ve mimariyi olumlu yönde etkilemiştir. Bu dönemin önceki dönemlerden en önemli farklarından biri, imparatorun sanat ve mimariyi bizzat desteklemiş olması ve bu dönemde sanat ile mimari faaliyetler için imparatorluk kaynaklarından ciddi harcamalar yapılmasıdır. Özellikle, imparatorluğa ciddi biçimde etki edecek olan Nika İsyanı gibi büyük bir halk ayaklanmasının ardından girişilen mimari faaliyetler, imparatorun kendi gücü ile dini gücün birleştirilmesiyle halkı olumlu yönde etkilemek için kullanılacak iyi bir yöntem olmuştur. Dolayısıyla dini mimari sayesinde elde edilen büyük destek hem mimari süsleme sanatları açısından hem de sosyal açıdan faydalı olmuş; imparatorluk teamülleriyle ve Hristiyanlığın adabıyla yetişmiş I. Iustinianus'un ise siyasi gücünü takviye etmesi bakımından önemli olmuştur.

524-527 yılları arasında şimdiki Saraçhane'de inşa edilmiş olan Aziz Polyeuktos Kilisesi, I. Iustinianus'un hükümdarlık dönemi başlamadan yapılmış bir kilisedir (Res. 6²²).²³ Bu kilise I. Iustinianus Dönemi'nde Hagia Sophia Kilisesi ile birlikte ön plana çıkacak olan büyük boyutlarda inşa edilen kubbeli bazilika plan tipinin Anadolu'daki öncüsü olması bakımından bir öneme sahiptir. Günümüze ulaşan temel kalıntılara göre bazilikal bir altyapıya sahip olan yapının 7 metreye yakın duvar kalınlığı olması, bu duvarların ahşap bir çatıdan ziyade daha ağır olan kubbe örtü sistemine sahip olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla I. Iustinianus Dönemi'nde görülmekte olan kubbeli bazilikaların daha önceki dönemde varlığı bilinen fakat mimari anlamda başarıyla ön plana çıkamamış olan kubbenin, imparatorluk desteğiyle de var edilmiş olması muhtemeldir. Hagia Sophia Kilisesi'nin inşası sırasında kubbenin statüğünde yaşanan sıkıntılardan dolayı imparatora danışan mimarlar, I. Iustinianus'un teşvik edici sözlerinden cesaret bularak işlerine devam etmişlerdir.

İmparator I. Iustinianus'un mimari ve sanatta özel teşvikleri ve imparatorluk bütçesiyle doğrudan imar ve onarım faaliyetlerine girişmesi özellikle 6. yüzyılın başkent mimarisinde olumlu katkılar sağlamasının yanı sıra imparatorluk sınırlarında birçok mimari girişimin de görülmesini sağlamıştır. Dolayısıyla hipodromdaki yarışların yanı sıra inanç gereklilikleri bağlamında da toplumsal ihtiyaçların ihtişamlı yapılarla desteklenmesi imparatorun güçlenmesini sağlamıştır. Yine aynı dönemlerde 527-536 tarihleri arasına atfedilen Sergios-Bacchos Kilisesi, günümüze sağlam ulaşan bir yapı olması bakımından önemlidir (Res. 7).²⁴ Dıştan kare içten sekizgen planlı olan yapı, sekizgen biçimde yerleştirilmiş 8 adet taşıyıcıya oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Bu merkezi mekân ise dört yönde çevre koridoru ile çevrelenmektedir.²⁵

²⁰ Mango 2006, 83.

²¹ Mango 2006, 84.

²² Harrison 1989, 129, fig. 169.

²³ Mango-Ševčenko 1961, 243-247; Saraçhane kazıları ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Harrison 1986.

²⁴ Millingen 1912, 81, fig. 23-24.

²⁵ Bardill 2000, 1-11.

İS. 6. yüzyılın ilk yarısında başarıyla takip edilen mimari programın en önemli katkısı, kendinden sonraki dini mimariyi etkileyecek olan Hagia Sophia Kilisesi'nin yeniden yapılmış olmasıdır (Res. 8²⁶, 9²⁷). Hagia Sophia Kilisesi'nin elbette kendinden önce yapılan Aziz Polyeuktos Kilisesi, Sergios-Bacchos Kilisesi gibi yapıların bazı etkilerini taşıyor olduğu görülmektedir.

İlk olarak 360 yılında inşa edilen Büyük kilisenin halk ayaklanmasında yandığı malumdur. Bu dönemde Chrysostomos (Altın dilli) isminin yakıştırıldığı Ioannis Chrysostomos'un gezerek halka vaazlar verdiği ve bu vaazlarla halkı derinden etkilediği bilinir (Res. 10).²⁸ İmparator Arcadius'un karısı Eudoxia ilk Hagia Sophia Kilisesi'nin önüne bir kaide üzerine kendi heykelini yaptırmıştır. Bu heykele kızan Ioannis Chrysostomos ise vaazlarında karşıt görüşleri dillendirdiği için Eudoxia çok rahatsız olmuştur. Bu olaylardan dolayı Ioannis Chrysostomos, Eudoxia'nın etkisiyle Karadeniz üzerinden sürgüne gönderilir. Ioannis Chrysostomos yolculuk sırasında ölür. Fakat bundan önce, halkın sevdiği Ioannis Chrysostomos'un sürgüne gönderilmesine 404 yılında itiraz eden halkın çıkardığı ayaklanma sırasında Megala Ekklesia olarak bilinen I. Hagia Sophia Kilisesi yanmıştır. Büyük Kilise'nin 404 yılında yanmasının ardından inşa edilen II. Hagia Sophia Kilisesi ise,²⁹ 532 yılında çıkan Nika İsyanı'nda ateşe verilmiş ve bu durum İmparator I. Iustinianus'un, bu yapının yerine imparatorluğun tüm görkemini yansıtabilecek yeni bir kilise inşa etmesine zemin hazırlamıştır. Bu büyük yangında sadece II. Hagia Sophia Kilisesi değil, aynı zamanda Hagia Eirene, Zeuxippos Hamamları, İmparatorluk Sarayı'nın bir bölümü de yanmıştır.³⁰ Bu kaos atlatılmasıyla birlikte Miletli İsidoros ve Trallesli Anthemios tarafından 5,5 yılda tamamlanacak olan ve günümüze kadar onarımlarla ulaşan Hagia Sophia Kilisesi, 27 Aralık 537 tarihinde kutsanmıştır.³¹ Burada önemli bir nokta olan, İsidoros ile Anthemios'un sadece birer mimar değil; fizik ve matematik uzmanı olmalarıdır. Böylesine abidevi bir yapının mimarlar tarafından değil de fizik ve matematik gibi bilimlerde uzman ve mimarlık yapan iki kişi tarafından yapılması, yapının başarısına olumlu katkılarda bulunmuştur. Dönemin toplumsal olaylarında imparatorun tarihçisi Prokopios, her ne kadar imparatorun birtakım faaliyetlerini desteklemese de hatta gizli yazdığı kitabında birçok konuda eleştirse de halkın desteğini kazandığını ve destek olmayan kesimin ise korkudan ses çıkaramadığını vurgulamaktadır. Hagia Sophia Kilisesi'nin detaylı betimini içeren metinlerin yazılması da kilisenin o dönemde gördüğü ilgiyi açıkça göstermektedir.³²

Hagia Sophia Kilisesi'nin mimari bakımdan değerlendirildiğinde anlaşılmalıdır ki, 6. yüzyılın ilk yarısına kadar mimaride uygulanan birçok unsur bu kilisede birleştirilerek, kendine kadar olan mimari uygulamalardan farklı bir görünümle hayat bulmuştur. Fakat Mango'nun da dikkat çektiği bir durum vardır ki, Hagia Sophia Kilisesi'nin çağdaşı olan Sergios-Bacchos Kilisesi'nin (527-536) planının kuzey-güney ekseninde ayrılarak araya merkezi bir kubbenin yerleştirilmesiyle oluşturulmuş olabileceği görüşü de bulunmaktadır.³³ Hagia Sophia Kilisesi ve Sergios-Bacchos Kilisesi'nin planları karşılaştırıldığında, Sergios-Bacchos Kilisesi kubbeli kilise olarak nitelendirilebilecekken, Hagia Sophia Kilisesi'nde plan kubbeli bazilikaya dönüşmüştür (Res. 7, 9). Çünkü mimarlar Hagia Sophia Kilisesi'nde doğu-batı yönünde uzanan bazilikal bir plan içinde, kubbeyi ön plana çıkarmışlardır. Mimaride doğu-batı eksenindeki

²⁶ Kesitler: Mainstone 2001, 275, 277; 3D Model: Nur-Özer 2017, 69.

²⁷ Mainstone 2001, 350.

²⁸ Gregory 2011, 105-106.

²⁹ Mango 2006, 90.

³⁰ Düzgüner 2004, 73; Mango 2006, 93.

³¹ Mango 2006, 93.

³² Mabeyinci 2018, 59.

³³ Mango 2006, 93.

yönelimin vurgulandığı bazilikal plan içinde kubbe uygulamasına örnek olarak gösterilebilir. Fakat 532 yılında inşa edilen Hagia Eirene Kilisesi'nde ise bu durum biraz daha farklılaşır. Hagia Eirene Kilisesi mimari bakımdan değerlendirildiğinde, doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir mekânda, orta nefi daha geniş yan nefleri ise dar düzenlenen üç nefli bir bazilikal planın kurgulandığı görülür. Ayrıca nef ayrımını sağlayan ve orta birimi sınırlayan taşıyıcılardan dördünün birer paye haline getirilmesiyle kubbe ağırlığını taşıyabilecek bir sistem kurulmuş ve böylelikle bazilikal plan içinde doğuya daha yakın olmak üzere bir kubbe yerleştirilmiştir (Res. 13).³⁴ Dolayısıyla kubbeli bazilika sınıfına girmesi bakımından Hagia Eirene Kilisesi, Hagia Sophia Kilisesi'ne göre daha ön plana çıkmaktadır.³⁵ Fakat Hagia Sophia Kilisesi hem mimari strüktür hem de görkemli düzenlenişinden dolayı ön plandadır. Bizans imparatoru I. Iustinianus tarafından yaptırılan kilise, bu niteliğinin yanı sıra sadece mimari bakımdan değil, mozaikleri ve süsleme bakımından da önemli bir konumdadır. Fakat İkonoklazm Dönemi'nin olumsuz etkileri Hagia Sophia Kilisesi'nde de görülmüştür. İkonoklazm sonrası mozaik ve süsleme sanatının Hagia Sophia Kilisesi'nde devam ettiği ancak bu dönemde tanrısal tasvirlerin yok edildiği bilinmektedir. Buna rağmen İkonoklazmın etkilerinin sonlanması ardından tanrısal tasvirlerin yeniden üretildiği görülür. Örneğin apsis yarım kubbesinde bulunan Meryem ve Çocuk İsa tasviri, Meryem yüzünün en güzel görüldüğü tasvirlerden biridir (Res. 11, 12). Bu kompozisyonda; mavi bir giysi giymiş olan Meryem, kucağında oturan Çocuk İsa ile bir tahtta oturmaktadır. I. Iustinianus Dönemi'nden daha sonrasına yani 867 yılına tarihlenen bu mozaik İkonoklazm sonrası Hagia Sophia Kilisesi'ne yapılan ilk mozaiktir. Malesef ikonoklazm öncesine ait tasvirlerin niteliğine dair bilgiler ancak dönem kaynaklarından edinilmektedir. Hagia Sophia Kilisesi, I. Iustinianus'un tarihçisi olan Prokopios tarafından şu şekilde anlatılmaktadır;

*“Kilise görenleri büyüleyen muhteşem bir görünüme kavuşmuştu, ancak bu ihtişamı gözleriyle görmeyenler anlatılanlara inanamıyorlardı. Göklere doğru süzülen bu yapı, etrafındaki diğer görkemli yapıların arasından sıyrılmaktaydı. Kilise tarifi imkânsız bir güzelliğe sahipti, gerek boyutları gerekse uyum içindeki gövdesiyle kusursuzdu. Kilisenin içini dolduran güneş ışınları çoğalarak mekânı inanılmaz bir aydınlığa boğuyordu.”*³⁶

*“Fazlasıyla gün ışığıyla ve gün ışığının mermerlerden yansımalarıyla doludur. Gerçekten de iç mekânın dışarıdan, güneşle aydınlatılmadığı söylenebilir, ışınlar sanki içten gelir, böylesine bir ışın bolluğu bu kutsal yeri yıkar... Havada inanılmaz becerinin sonucu olarak, birbiriyle uyumlu şekilde akan ve ancak onlara bitişik kısımların üzerinde duran tüm bu detaylar tek ve olağandışı bir plana bağlı bir uyumu sergiler. Bu durum izleyicinin bu detaylardan birinin üzerine fazlaca takılıp kalmasını önler, ama yine de her bir detay göze takılır ve dikkati kendi üzerine çeker. Bu nedenle bakışlar ani ve sürekli olarak bir detaydan diğerine kayar, izleyici sonuçta hangi detayı diğerlerinden daha çok takdir edeceğini seçemez.”*³⁷

Prokopios'un anlatımından da anlaşılmaktadır ki, İkonoklazm öncesinde yapının süsleme unsurlarındaki ve ayrıntılarındaki başarılı uygulama çok dikkat çekicidir. Kilisenin içi mermerlerden ve muhtemel altın yaldızlı mozaiklerden yansıyan ışıktan dolayı göz alıcı bir süslemeye sahiptir. Fakat bu süslemeler İkonoklazm Dönemi'nde tasfiye edilmiştir. Ayrıca Prokopios, I. Iustinianus Dönemi'nde yapılan kiliselere dair verdiği bilgilerde Hagia Sophia

³⁴ Müller Wiener 2001, 113.

³⁵ Mango 2006, 93.

³⁶ Gregory 2011, 134.

³⁷ Roth 2006, 351.

Kilisesi haricinde 32 tane kilise ismi daha belirtmektedir. Bu kiliselerden Hagia Eirene ve Kutsal Havariler Kilisesi büyük boyutlu yapılarıdır. Günümüzde mevcut olmayan Kutsal Havariler Kilisesi'nin muhtemel hali kaynaklar sayesinde bilinmektedir.³⁸

337 yılında tamamlandığı kabul edilen ve "Ecclesia antiqua" olarak bilinen fakat günümüze ulaşan bir kalıntısı bulunmayan kilisenin yerine, 532 yılında günümüz Hagia Eirene Kilisesi inşa edilmiştir (Res. 13).³⁹ Kubbeli bazilikaların arasında değerlendirdiğimiz Hagia Eirene Kilisesi'nde, orta nefe yerleştirilen bir kubbe ile merkezi bir mekân oluşturulmuş ve kuzey-güney kenarlarda derin tutulan kemerlerle de yan nefler örtülmüştür. Bu kilisede derin kemerlerin adeta bir örtü sistemi olarak uygulandığı görülmektedir. Hagia Eirene Kilisesi'nde süsleme anlamında günümüze ulaşan bir haç figürü apsis yarım kubbesinde yer almaktadır (Res. 14). Apsis yarım kubbesinde bulunan bu haç figürü, özellikle perspektif kazandırılarak çizildiğinden, karşıdan bakıldığında yarım kubbenin merkezine asılmış gerçek bir haç izlenimi vermektedir.⁴⁰

I. Iustinianus Dönemi'nden önce yapıldığı tahmin edilen ve günümüzde İstanbul Fatih Sultan Mehmet Camii alanında olduğuna dair bilgiler bulunan Havariler Kilisesi, I. Iustinianus Dönemi'nde onararak yeniden yapılmıştır (Res. 15).⁴¹ Özgün haline benzer şekilde inşa edildiği düşünülen serbest haç planlı kilise, merkezde ve dört yönde bulunan birer kubbe ile örtülmüştür (Res. 16).⁴² Yapının doğu haç kolunun kuzeyinde I. Iustinianus'un kendisine yapılan bir mezar yapısı bulunduğu kabul edilir. I. Iustinianus Dönemi'nde ön plana çıkan kubbeli bazilikalara rağmen, imparatorluğun diğer bölgelerinde inşa edilen kiliseler; bölgesel hatta yerel özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla kubbeli bazilikaların her yerde aynı dönemde benimsendiği kabul edilemez.⁴³ Prokopius'un anlatımından da öğrenildiği gibi imparatorluğun başkentinde sürdürülen yoğun mimari faaliyetlerin yanı sıra I. Iustinianus tarafından diğer bölgelerde de imar politikası güdülerek çeşitli imar faaliyetleri ve onarım girişimleri yapılmıştır. Bu girişimler özellikle ön plana çıkan dini mimaride ekseriyetle kiliselerde sayısal olarak artışın nedenlerinden biri olarak görülebileceği gibi toplumsal gerekliliklerin de etkisiyle şekillenen bir sürecin yaşandığına işaret etmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına dâhil olan İtalya'nın Ravenna kenti, I. Iustinianus yönetiminde parlak bir dönem yaşamıştır. 6. yüzyılda kısa süreliğine imparatorluğun başkenti olan Ravenna'da, 530 yılında inşa edilen Nuovo'daki San Apollinare Kilisesi (Res. 17)⁴⁴, 537-549 yıllarında inşa edilen Classe'deki San Apollinare Kilisesi (Res. 18)⁴⁵ ve 547 yılına tarihlenen San Vitale Kilisesi (Res. 19)⁴⁶ bu zenginliğin mimariye süsleme ve imar açısından nasıl yansıdığının bir göstergesidir.⁴⁷

Merkezi kubbeli ve çevre koridorlu olan San Vitale Kilisesi'nde apsis ve bemada bulunan mozaikler ön plana çıkmaktadır. Yaklaşık olarak 2.74 m. yüksekliğe sahip iki mozaik levhadan biri; İmparator I Iustinianus ve maiyetiyle birlikte Ravenna'nın ilk başpiskoposu

³⁸ Daskas 2015.

³⁹ Müller Wiener 2001, 112.

⁴⁰ Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği Golgotha Tepesi'ni simgeleyen üç basamak üzerine çizilen haç, Hz. İsa'yı simgelemektedir.

⁴¹ MS.BZ.019-BF.F.1993.F2831, Doaks.

⁴² Paris Bibliotheque Nationale.

⁴³ Mango 2006, 103.

⁴⁴ Deliyannis 2010, 149.

⁴⁵ Deliyannis 2010, s. 262.

⁴⁶ Deichmann 1976, pl. 37-38.

⁴⁷ Alchermes 2005, 346.

Maximianus ile kilise ileri gelenlerini (Res. 20); diğeri ise, İmparatoriçe Theodora ve onun maiyetini tasvir eder (Res. 21).⁴⁸

San Vitale Kilisesi'nin apsis kubbesinde yer alan kompozisyonda, başlangıç ve bitişin ve evrendeki döngünün simgesi olan bir daire üzerinde oturan İsa, yanına yerleştirilen iki meleklerle birlikte tasvir edilmektedir (Res. 22). Hz. İsa'nın sağındaki meleğin yanında kilisenin adandığı Aziz Vitale yer alırken; İsa'nın sol tarafındaki meleğin yanında ise kilisenin banisi Ecclesius yer almaktadır. Doğa içinde yer alan bu tasvirlerin üst kısmında ise gökyüzünü temsil eden bulutlar stilize tasvir edilmiştir.

Ravenna'dan sonra ise Anadolu topraklarında 548 öncesinde inşaatına başlanan Efes Aziz İoannes Kilisesi, I. İustinianus Dönemi mimari özelliklerini taşıyan haç planlı ve kubbeli bir bazilika olarak ön plana çıkmaktadır (Res. 23⁴⁹).⁵⁰ İlk olarak bu alana gömüldüğü düşünülen Aziz İoannes'in mezar yapısı burada bulunur. Kilise ise bu mezar yapısı üzerine geliştirilen bir planlamaya sahiptir. Merkezi mezar yapısı olacak biçimde dört yöne birer kubbeli mekân yerleştirilmiş ve oluşturulan haçın batı kolu ise batıya doğru genişletilmiştir. Çevre koridorlu haç planlı ve kubbeli bir yapı olan Aziz İoannes Kilisesi de İustinianus Dönemi'nde Efes gibi oldukça geniş bir yerleşime sahip olan bir kentte inşa edilen büyük programlı kiliselerden biridir.

I. İustinianus Dönemi mimarisi düşünüldüğünde genellikle kubbeli kiliseler ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra bazilikal plan içinde kubbe uygulamasının ilk örnekleri de bu dönemde görülmektedir. Fakat bir genelleme yapıldığında yine de bazilikal planlı yapılar imparatorluk sınırları içinde sayısal olarak daha büyük bir yer kaplamaktadır.

Sonuç

I. İustinianus'un kendisine yakın yeğeni I. İustinianus'u başkent Constantinopolis'e çağırmasıyla birlikte, I. İustinianus'un imparatorluk merkezindeki faaliyetleri dolaylı olarak başlamış bulunuyordu. Özellikle imparatorluk yönetiminde amcasının yanında olan ve yine I. İustinianus tarafından 527 yılında eş imparator ilan edilmesiyle önü açılan I. İustinianus aynı yıl amcasının ölümüyle tek imparator olmuştur. Özellikle I. İustinianus Dönemi'nde imparatorluğun her köşesinde birçok yapının onarılmasını sağlayan I. İustinianus'un sanat ve mimariyi doğrudan desteklemesi, 6. yüzyılın bir dönüm noktası olmasını sağlamıştır. Bizans halkı, Roma gladyatör dövüşlerinden gelen adrenalin tutkusunu, başkent Constantinopolis'te hipodromda yapılan araba yarışlarıyla sürdürmekteydi. Bu sebeple önceleri Maviler, Yeşiller, Beyazlar ve Kırmızılar olmak üzere dört guruba bölünen halk kısa süre sonra sadece Maviler ve Yeşiller gruplarını destekleyerek hem yarışlarda hem de toplumsal olaylarda etkili olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak basit bir olaydan dolayı Constantinopolis valisinin Mavilerden ve Yeşillerden birer kişinin idam edilmesine karar vermesiyle, temsilciler Hipodromda İmparator İustinianus'dan bu kişileri affetmesini istemiştir. I. İustinianus'un olumsuz yanıtı sonucunda Hipodromda çıkan isyan ve ayaklanmalar kente taşmış; Hipodrom, İmparatorluk Sarayı'nın bir bölümü, Zeuksippos Hamamı ve özellikle Büyük Kilise (Megala Ecclesia) olarak bilinen II. Hagia Sophia Kilisesi yanmıştır. Toplumsal bir ayaklanmanın kent dokusuna verdiği ciddi hasar ve imparatorluk gücüne düşüreceği gölge sebebiyle I. İustinianus ordu komutanı aracılığıyla ciddi bir kıyım yaptırarak Nika İsyanı'nı bastırmıştır. Ancak öncelikle hipodromda ve kent genelinde ayaklanmanın bastırılmasında halk içinden birçok kişinin hayatını kaybetmesi I. İustinianus'a ve orduya ciddi bir tepki doğmasına da sebep olmuştur. Gücün sahibi imparatorluk ve ordunun karşısında bir süre tepki gösteremeyen halkın sıkıntılarını imparatorun tarihçisi Prokopius, yazdığı Gizli Tarih metinlerinde kısmen değinmek suretiyle

⁴⁸ Treadgold-Treadgold 1997, 712; Alchermes 2005, 346.

⁴⁹ Karydis 2012, s. 524

⁵⁰ Mango 2006, 127.

dile getirmiş ancak imparatorun en yakınındakilerin bile bir şey söylemeye korktuğunu ifade etmiştir. Maviler ve Yeşillerin dolayısıyla onları destekleyen halkın da birleşerek imparatora karşı ayaklanması idari yönetimi zorlasa da ordunun desteğiyle üstesinden gelinmiştir. Ancak bu toplumsal olayların imparatorluğa zarar vermesine rağmen I. Iustinianus bu olumsuz durumu kendi lehine çevirerek kent dokusuyla ilgili önemli fikirlerini uygulama fırsatı bulmuştur. Bunun sonucunda halkın da her şeye rağmen inanç bağlamında desteğini alabileceği günümüzdeki Hagia Sophia Kilisesi'nin tüm ihtişamıyla kısa sürede inşa edilmesini sağlamıştır. I. Iustinianus'un bu noktada Hagia Sophia Kilisesi için temelde matematikçi ve fizikçi olan mimarlar Anthemios ve Isidoros'a görev vermesi stratejik bir adım olmuştur. Özellikle mimarlığın dışında farklı bilimlere sahip iki mimarın girişimleriyle ve çalışmalarlarıyla öncül yapılardan da alınan pratik bilgiyle mevcut plan tipi bazilikal düzenin kubbeli bazilikaya dönüşümü sağlanmıştır. Aynı tarihlerde inşa edilen Hagia Eirene Kilisesi ile karşılaştırıldığında, Hagia Eirene Kilisesi'nde bazilikal yönelimin daha ağır basarken Hagia Sophia Kilisesi'nde ise bazilika içinde merkezi mekân algısının daha ağır basması söz konusudur. Bazilika içinde merkezi mekân algısının ön plana çıktığı Hagia Sophia Kilisesi iki yıl farkla çağdaşı ve öncülü olan Sergios-Bacchos Kilisesi ile karşılaştırıldığında Hagia Sophia Kilisesi'nin prototipi niteliğinde görünmektedir. Gelgelelim Sergios-Bacchos Kilisesi'nde merkezi bir naos söz konusuysen Hagia Sophia Kilisesi'nde batıdan doğuya yönelimin vurgulandığı bazilikal görünümün devam ettiği ancak naosun merkezi bir kubbe ile iki yarım kubbe ve geniş eksedraların uyumuyla bazilikal izlenimin zayıflatılması söz konusu olmuştur. Başkent mimarisindeki yoğun faaliyetlere ek olarak, I. Iustinianus Dönemi'nde yaptırdığı onarımların yanı sıra başkent mimarisindeki önemli etkileriyle birlikte I. Iustinianus Dönemi Bizans dini mimarisinde merkezi kubbeli kiliselerin özellikle tek tanrılı dinlerdeki evrensel hâkimiyet ve yönetim kavramını simgesel olarak tamamlayan öncü bir adım olmuştur. İmparator Iustinianus'un Hıristiyanlığı evrenselleştirme ve imparatorluk sınırlarında tek din haline getirme idealleriyle bir paralellik kurulmakla birlikte, dini-politik açılardan kendi gücü altında tek hâkimiyet ve tek inanç düşüncelerini de vurgulayan bir girişim olarak sembolik bir anlam yüklenebilir.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

Kaynakça

- Alchermes, J. D. 2005, "Art and Architecture in The Age of Justinian", M. Mass içinde, *Age of Justinian*, Cambridge: Cambridge University Press, 343-375.
- Bardill, J. 2000, "The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees", *Dumbarton Oaks Papers*, 54, 1-11.
- Daskas, B. 2015. "The Holy Apostles: Visualizing a Lost Monument, The Underwood Drawings, The Ground Plans. A. Friend, G. Downey, F. Gargova, & B. Daskas içinde, "The Holy Apostles Visualizing a Lost Monument", 19-24, Washington DC: Dumbarton Oaks.
- Deichmann, F. W. 1976, "Ravenna, Hauptstadt Des Spätantiken Abendlandes Kommentar, Plananhang", Cilt I-II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Deliyannis, D. M. 2010, "Ravenna in Late Antiquity." Cambridge: Cambridge University Press.
- Düzgüner, F. 2004, *Iustinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar: Procopius'un Birinci Kitabının Analizi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Grand, M. 2000, “Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl”, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Gregory, T. E. 2011, “Bizans Tarihi”, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Harrison, M. 1986, *Excavations at Saraçhane in Istanbul: The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluscs*, Princeton.
- Harrison, M. 1989, “A Temple for Byzantium, The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Place Church in Istanbul.”, London: University of Texas Press.
- Karydis, N. 2012, “The Vaults of St. John the Theologian at Ephesos: Visualizing Justinian's Church.” *Journal of the Society of Architectural Historians*, 4/71, 524-551.
- Levtchenko, M. V. 1999, “Kuruluşundan Yıkılışına kadar Bizans Tarihi”, İstanbul: Özne Yayınları.
- Mabeyinci, P. 2018, *Ayasofya'nın Betimi*, (S. Rifat, Çev.) İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Mainstone, R. J. 2001, *Hagia Sophia Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, New York: Thames & Hudson.
- Mango, C. 2006, *Bizans Mimarisi*, Ankara: Rekmay Ltd. Şti.
- Mango, C., - Ševčenko, I. 1961, “Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople. Dumbarton Oaks Paper”, 15, 243-247.
- Martinelli, P. A. 1975, “Tradizione e Rinnovamento nelle Sculture della Base dell'obelisco di Teodosio a Constantinopoli. (U. D. Ravennati, Dü.) *Corsi di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina* (39), 47-62.
- Millingen, A. V. 1912, *Byzantine Churches in Constantinople*, London: Macmillan and Co.
- Müller-Wiener, W. 2001, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Nur, Y. B., & Özer, Y. S. 2017, “Temporality and Memory in Architecture: Hagia Sophia”, *International Journal of Architecture & Planning*, 60-76.
- Ostrogorsky, G. 2006, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Roth, L. M. 2006, *Mimarlığın Öyküsü*, İstanbul: Kabalcı.
- Treadgold, I. A., & Treadgold, W. 1997, “Procopius and the Imperial Panels of S. Vitale”, *The Art Bulletin*, 79/4, 708-723.
- Vasiliev, A. A. 1943, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara: Maarif Matbaası.

Görsel Kaynakları

- Res. 1: Mainstone, 2001, s. 234-235.
- Res. 2: Ostrogorsky, 2006, 65.
- Res. 3: <https://cdn.listelist.com/wp-content/uploads/2022/04/atli-araba-yarisilari-2.jpeg> (07.04.2024)
- Res. 4: Martinelli, 1975, s. 49.
- Res. 5: Mainstone, 2001, s. 234.
- Res. 6: Harrison, 1989, s. 129, fig. 169.
- Res. 7: Millingen, 1912, s. 81, fig. 23-24.
- Res. 8: Kesitler: Mainstone, 2001, s. 275, 277; 3D Model: Nur & Özer, 2017, s. 69.
- Res. 9: Mainstone, 2001, s. 350.
- Res. 10: <https://orthochristian.com/70070.html>
- Res. 11: Kaya, E. Arşivi.
- Res. 12: Kaya, E. Arşivi.

Res. 13: Müller-Wiener, 2001, s. 113.

Res. 14: Kaya, E. Arşivi.

Res. 15: MS.BZ.019-BF.F.1993.F2831, Doaks.

Res. 16: Paris Bibliotheque Nationale,

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55013447b/f18.item#> (12.03.2024)

Res. 17: Deliyannis, 2010, s. 149.

Res. 18: Deliyannis, 2010, s. 262.

Res. 19: Deichmann, 1976, pl. 37-38.

Res. 20: <https://www.ravennamosaici.it/wp-content/uploads/2018/12/Basilica-di-San-Vitale-8.jpg> (07.04.2024)

Res. 21: <https://www.ravennamosaici.it/wp-content/uploads/2018/12/Basilica-di-San-Vitale-9.jpg> (07.04.2024)

Res. 22: <https://ravennamosaici.it/wp-content/uploads/2018/12/Basilica-di-San-Vitale-5.jpg> (07.04.2024)

Res. 23: Karydis, 2012, s. 524.

Resimler

Res. 1: İmparator I. Iustinianus ve Theodora

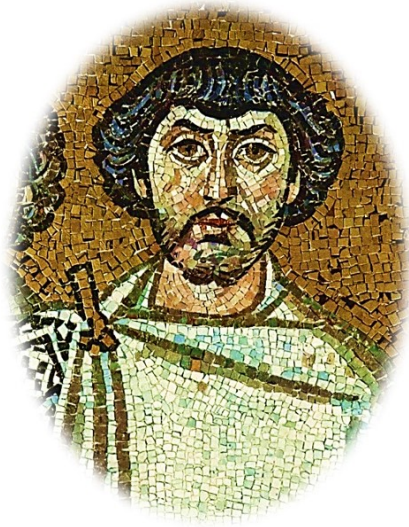
Res. 2: Iustinianus Döneminde İmparatorluk Sınırları

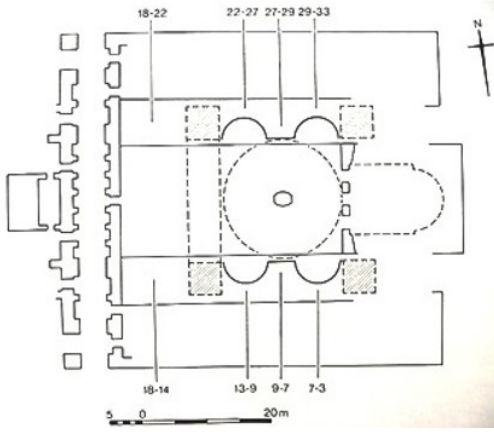
Res. 3: Hipodrom At Arabası Yarışları

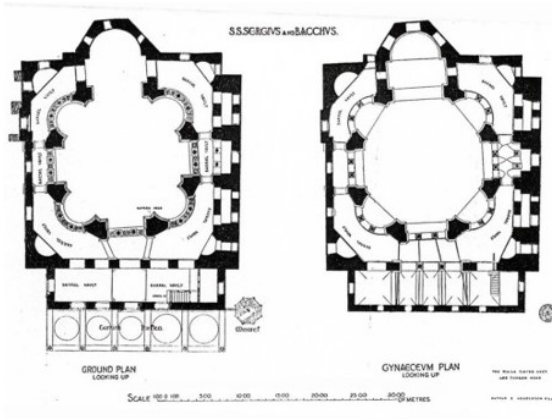
Res. 4: Locasında Oturan Iustinianus

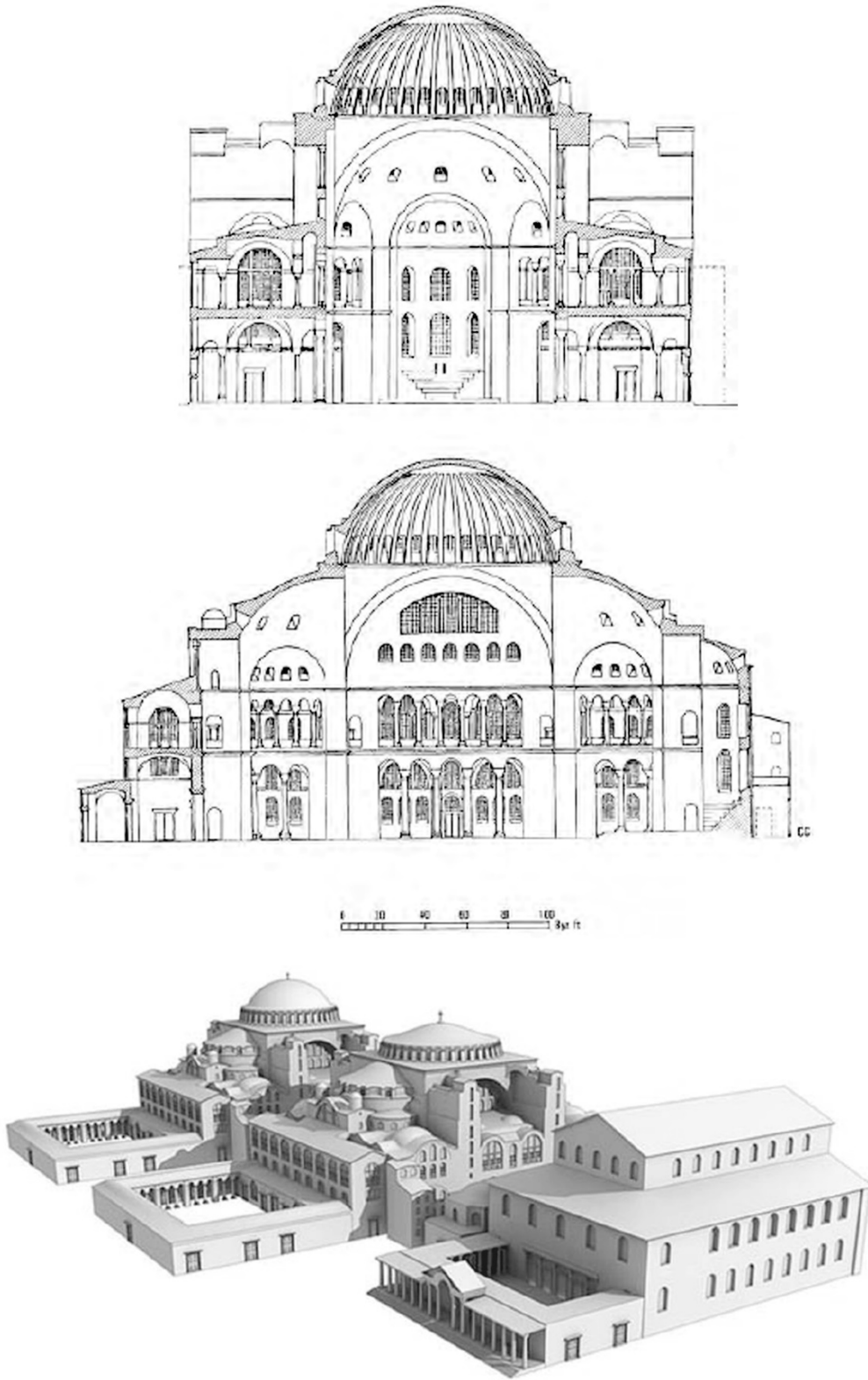
Res. 5: Komutan Belisarius

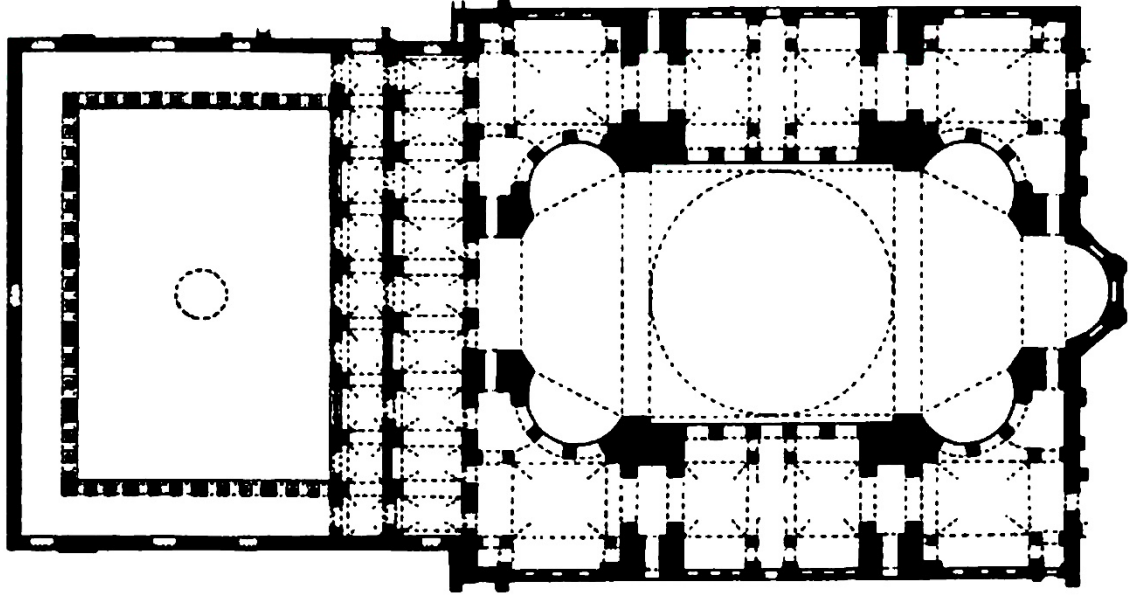
Res. 6: Aziz Polyeuktos Kilisesi (524-527)

Res. 7: Sergios Bacchos Kilisesi (527-536)

Res. 8: Hagia Sophia Kilisesi inşa evreleri (360-404-532)

Res. 9: Hagia Sophia Kilisesi Planı (532)

Res. 10: Ioannis Chrysostomos (6. yy.)

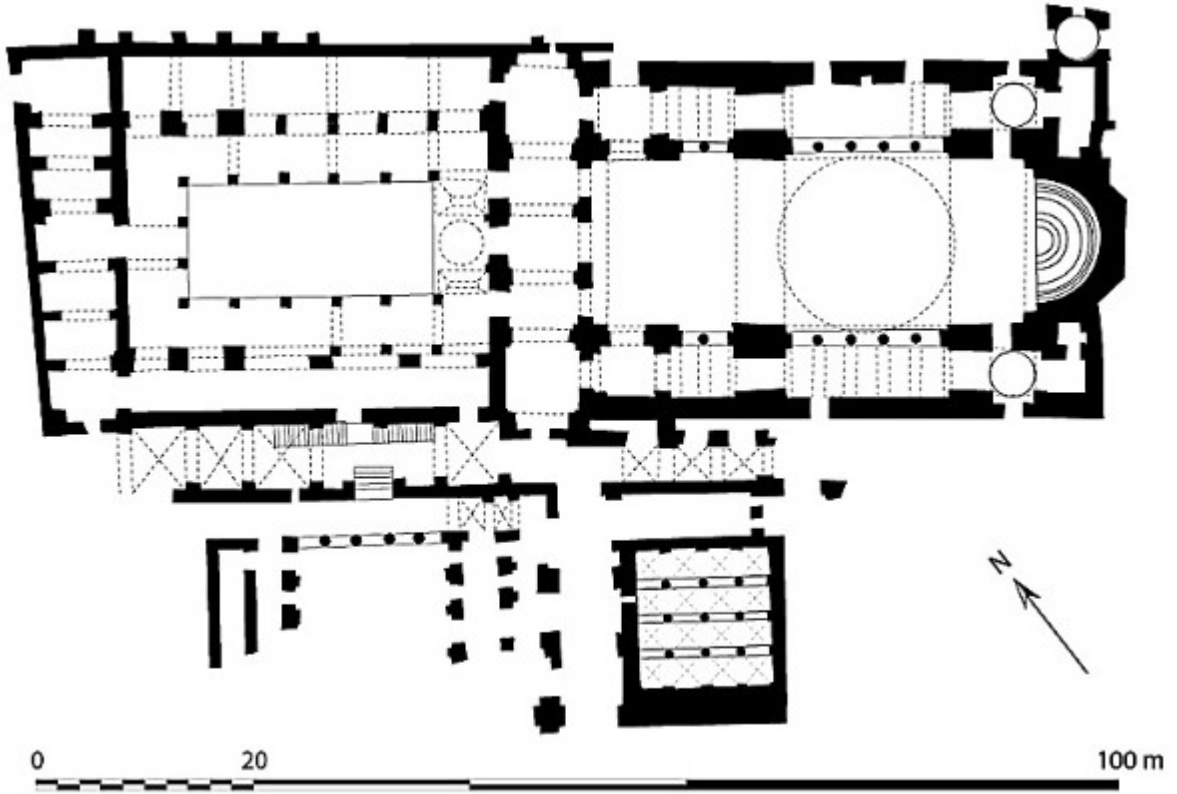

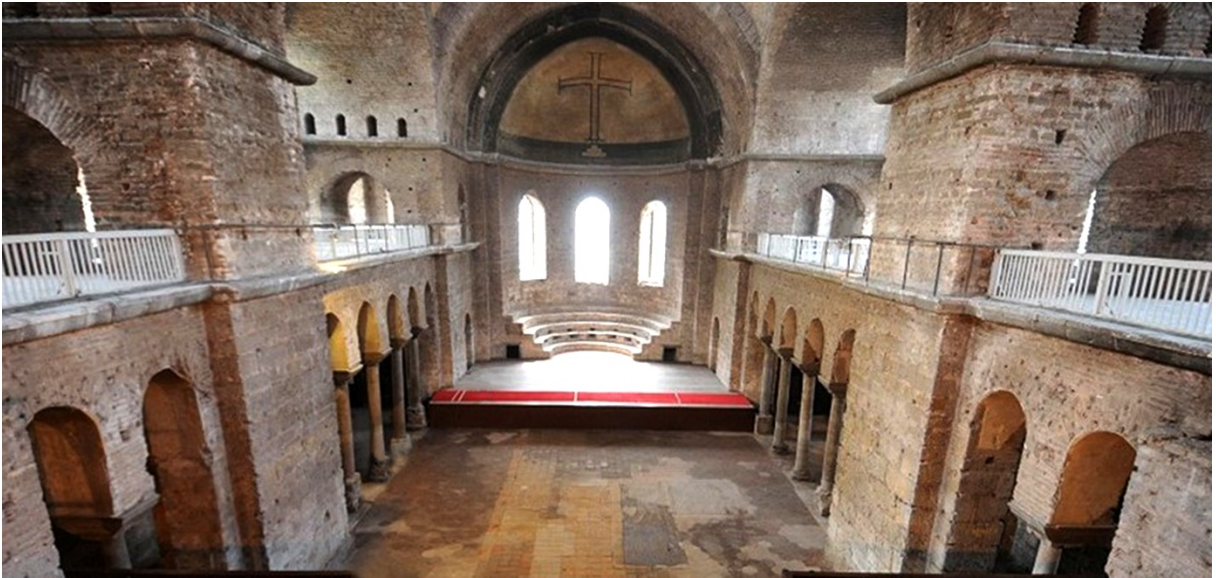
Res. 11: Meryem ve Emanuel İsa Tasviri, Hagia Sophia Kilisesi (867)

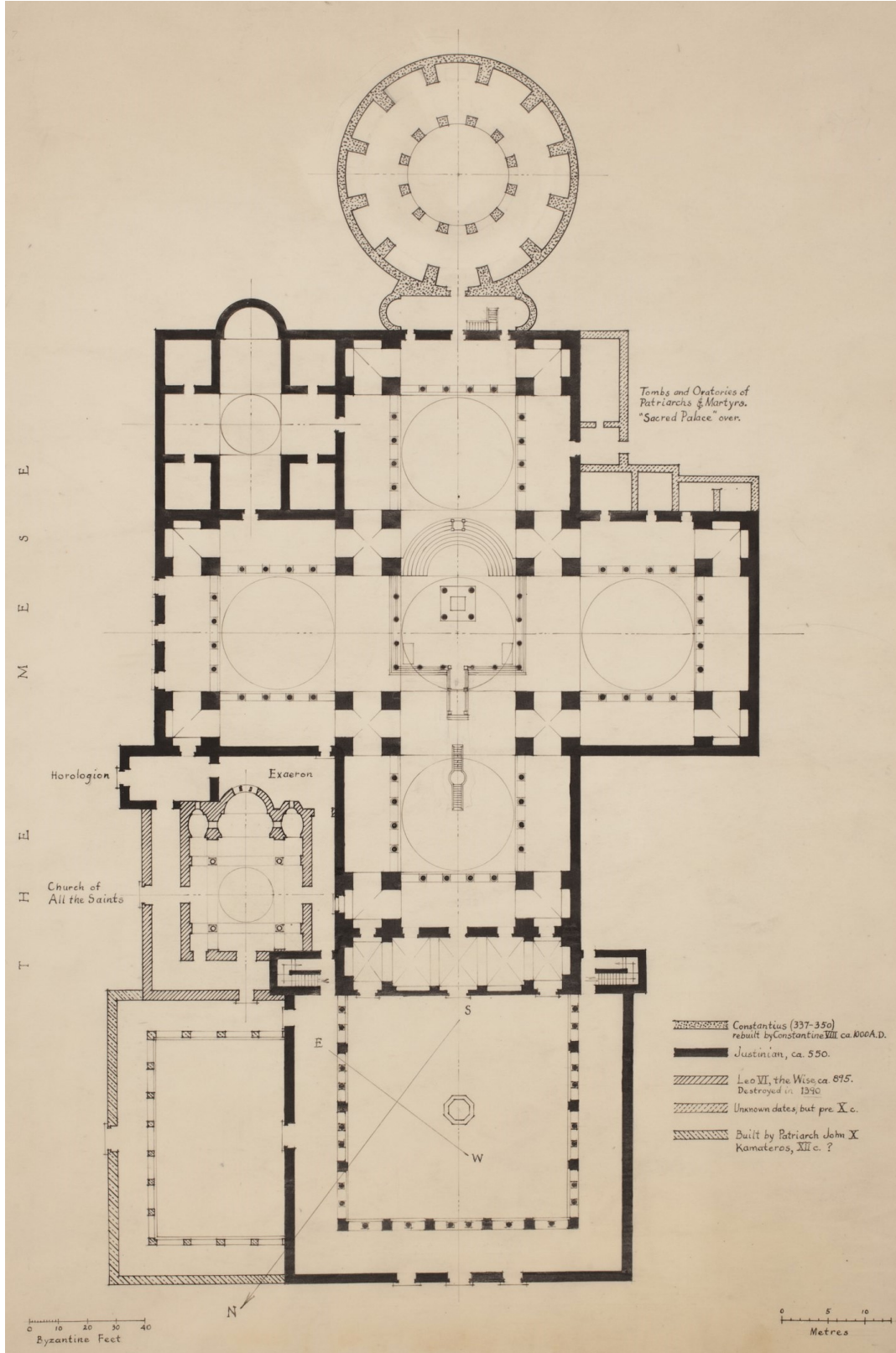
Res. 12: İmparator Konstantin ve I. Iustinianus, İstanbul ve Hagia Sophia'nın maketini Hz. Meryem ve Hz. İsa'ya sunarken (976-1025)

Res. 13: Hagia Eirene Kilisesi Plan (532)

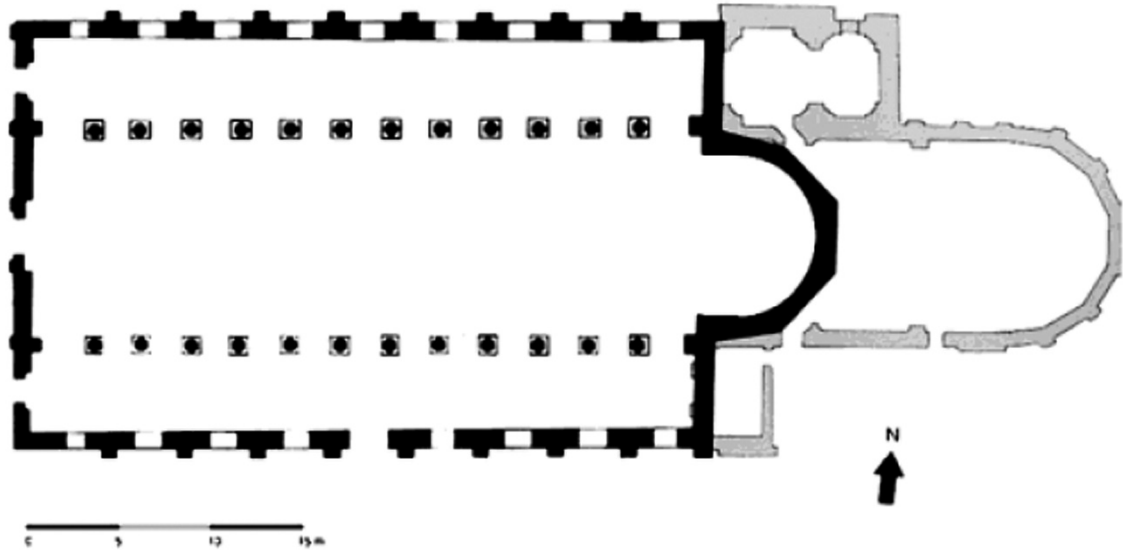
Res. 14: Hagia Eirene Kilisesi Apsise Bakış

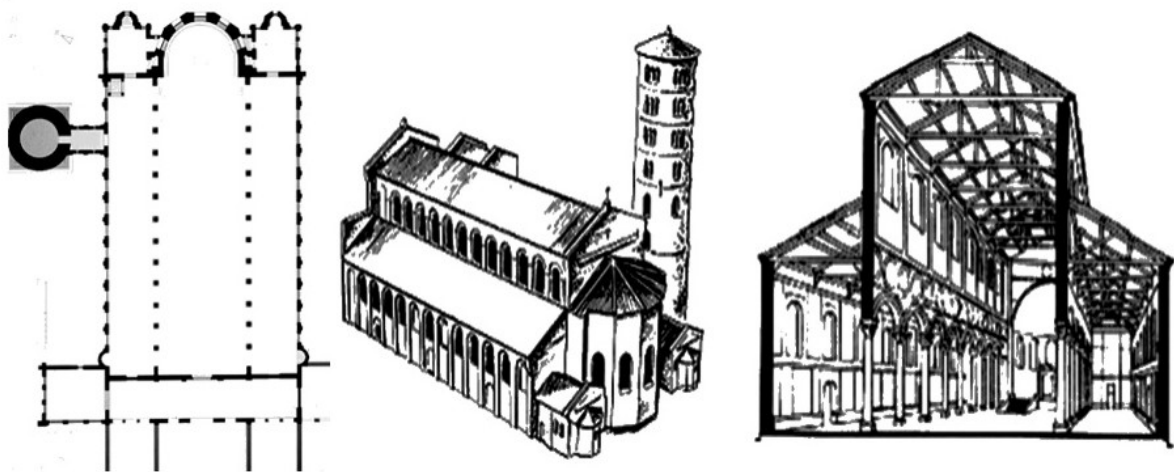
Res. 15: Constantinopolis Kutsal Havariler Kilisesi Muhtemel Planı (6. yy.)

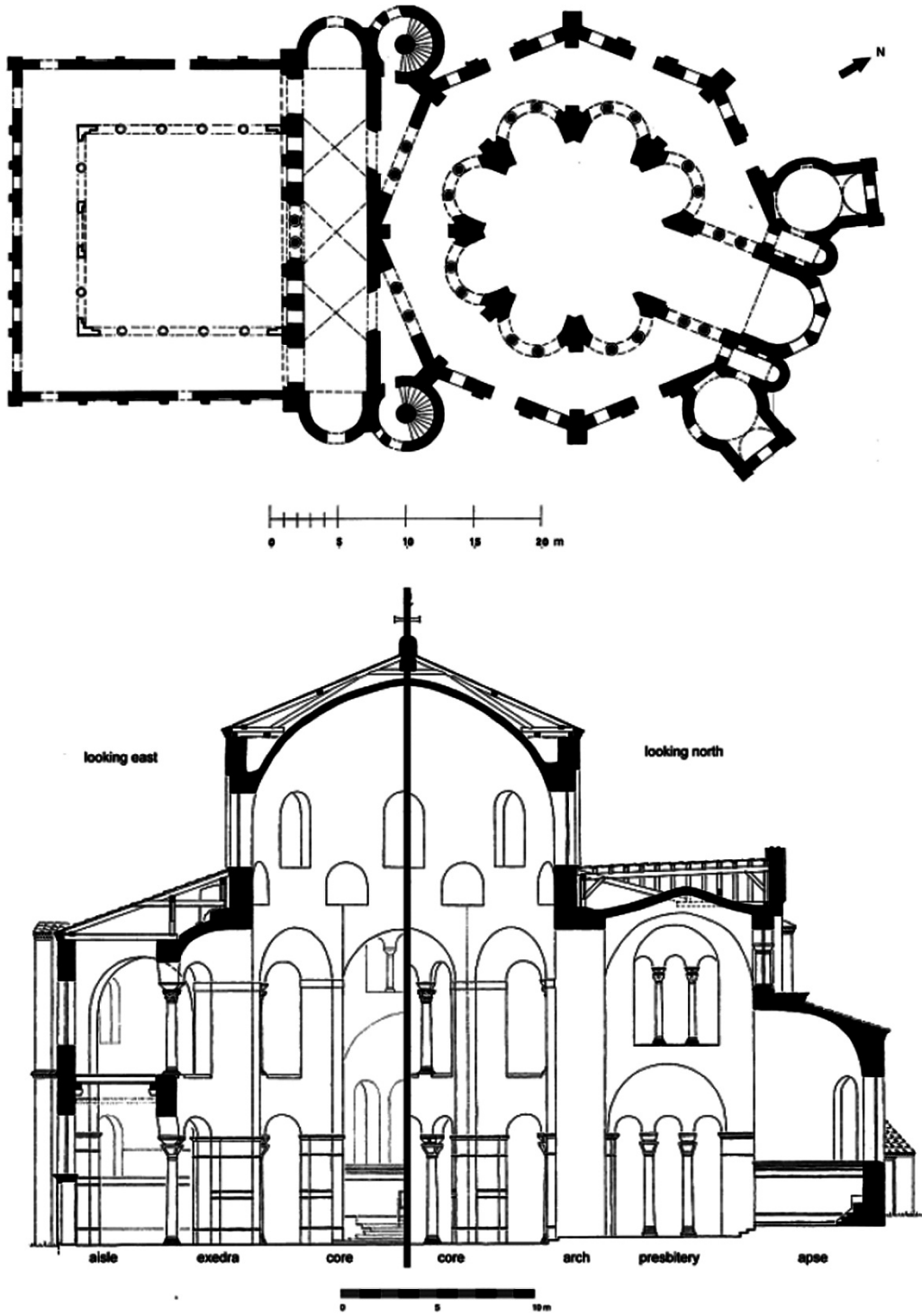
Res. 16: İstanbul Kutsal havariler Kilisesi Tasviri, Paris Bibliotheque Nationale (1100-1150)

Res. 17: San Apollinare in Nuovo Plan (530)

Res. 18: San Apollinare in Classe (539-549)

Res. 19: Ravenna San Vitale Kilisesi (547)

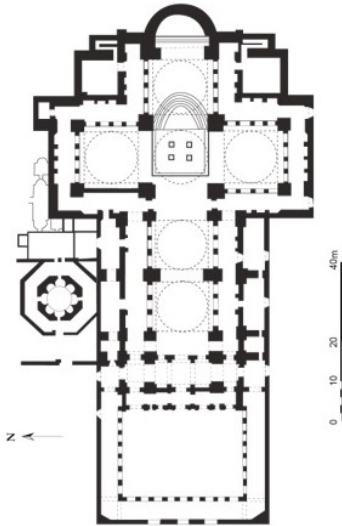
Res. 20: Ravenna San Vitale Kilisesi (547), İmparator I. Iustinianus, Kilise Din Adamları ve Saray Maiyeti

Res. 21: Ravenna San Vitale Kilisesi (547) İmparatoriçe Theodora, kilise azizeleri ve saray maiyeti

Res. 22: Ravenna San Vitale Kilisesi (547), Apsis Yarım Kubbesi

Res. 23: Efes Aziz Ioannes Kilisesi (6. yy)

YAZIM KURALLARI

Amisos Dergisi, yılda iki kez (Haziran-Aralık) yayımlanan ve tüm konferanslarda sunulan tebliğlerin metinlerini, bilimsel yenilik getiren, özgün ve nitelikli makalelerini, kazı raporları, kitap tanıtımı ve eleştiriler ile haberleri içeren şimdilik İnternet üzerinden yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

Dergiye gönderilen makaleler ön kontrol sonrasında uygun bulunduğu takdirde 2 hakeme (kör hakemlik) gönderilir. İhtiyaç olması halinde 3. hakeme de gönderilebilir. Gelen makaleler alan yoğunluğuna göre makalenin ilk teslim tarihinden sonra çıkacak ilk sayıda yayımlanması beklenmemelidir.

Dergiye gönderilen yazıların, daha önce yayınlanmamış veya bir başka dergiye yayın için teslim edilmemiş olmalıdır.

Dergiye gönderilecek olan yazıların yazar tarafından benzerlik raporu alınmalı ve yazı ile birlikte gönderilmelidir. Çalışmanın yayınlanması için benzerlik oranı %20'den fazla olmamalıdır.

Yayımlanması için gönderilen çalışmaların, akademik yazım kurallarına uyularak ve Türkçe, Almanca, İngilizce veya Rusça dillerinden biri ile hazırlanmış olması gerekir. Yayımlanan her türlü çalışmanın yayın hakkı dergiye aittir. Telif hakkı formu doldurularak yazı ile birlikte gönderilmelidir.

İlgili editör gerekli gördüğü yazım düzeltmelerini kendisi yapabilir. Yabancı dildeki özeti yabancı dil editörü gerekli görmesi durumunda düzeltebilir.

Dergide yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarını bağlar. Yazıların bütün hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar.

Yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Amisos, yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir.

Dergiye gönderilecek bilimsel çalışmalarda araştırma ve yayın etiğine uyum konusunda azami dikkat gösterilmelidir.

Yazı Teslim Kuralları

Amisos Dergisine gönderilen yazılar, Times New Roman, tek satır aralıklı, 12 punto; dipnotlar sayfa altında ve 10 punto olarak verilmelidir. Ancak bazı alanların gereği olarak yazım esnasında özel font kullanılmış ise, bu fontlar makale ile birlikte gönderilmelidir. Gönderilen yazı daha önceden yayınlanmamış ve yayımlanmak üzere herhangi bir dergiye değerlendirilmek üzere sunulmamış olmalıdır.

Etik Kurul Onayı

TÜBİTAK ULAKBİM TR DİZİN'in ilgili kurullarınca alınan kararlara göre 2020 yılı için TR DİZİN'de dizinlenen ve değerlendirme aşamasında olan tüm dergilerde yayınlanmak üzere başvurusu yapılacak derleme türü dışındaki makalelerin yazarlarından;

Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar, Ayrıca;
- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış onam formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi

Ayrıntılı Bilgi İçin Linklere Tıklayınız.

https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/20689/ekbn_2020.pdf

https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/20689/yasal_ozel_izin_belgesi_bilgi_notu.pdf

Sayfa Yapısı:

Metin boyutu: 12 punto

Dipnot boyutu 10 punto

Paragraf aralığı:1 6 nk

Paragraf girinti: 1.25 cm

Üst kenar boşluğu: 2,5 cm

Alt kenar boşluğu: 2,5 cm

Sağ kenar boşluğu: 2,5 cm

Sol kenar boşluğu: 2,5 cm

Satır aralığı: Tek

Başlık:

Başlık, makaleyi betimleyici olmalı, makalenin temel kavramlarını, tartışmalarını ve temel savını yansıtmalı ve mümkünse 12 kelimeyi aşmamalıdır. Times New Roman yazı karakteriyle 12 punto, büyük harflerle ve ortalı olmalı, yazıların ve özetlerin üzerinde, sadece yazının başlığı bulunmalı, yazar adı yer almamalıdır. Bir toplantıda tebliğ edilmiş ancak yayımlanmamış olan bildirimlerde toplantının adı, tarihi ve yeri belirtilmelidir. Yazarlar bilgilerini yazı metninde değil dergi sisteminde, isimlerini, tam ve açık kurum

adreslerini, telefon ve faks numaralarını, elektronik posta adreslerini ve ORCID ID'lerini bildirmelidirler. Bu bilgiler, hakemlere gönderilmeyecektir.

Öz (Abstract):

Özet metninin Times New Roman yazı karakteri ile 10 punto ile 150 kelimedenden az, 250 kelimedenden fazla olmayacak şekilde hazırlanması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelime 1, Kelime 2, Kelime 3, Kelime 4, Kelime 5 (En az 5 kavram olmalıdır.)

Abstract:

Dergimizde yayımlanacak her makalede bulunması zorunlu olan İngilizce özet (Abstract) için de yukarıda verilen kuralların uygulanması gerekmektedir.

Keywords: Word 1, Word 2, Word 3, Word 4, Word 5. (En az 5 kavram olmalıdır.)

Ana metin

Times New Roman yazı karakteri ile 12 punto ile tek satır aralığında yazılıp, paragraf girintisi 1.25 cm ve önce 0 nk sonra 6 nk paragraf boşluğuna göre düzenlenmelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar eğik harflerle (italik) yazılmalıdır.

Alt Başlık

Makalede Times New Roman yazı fontu, 12 punto kullanılmalıdır. Ancak bazı alanların gereği olarak yazım esnasında özel font kullanılmış ise bu fontlar makale ile birlikte sisteme yüklenmelidir.

Makalelerde kullanılacak kısaltmalarda TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.

Resimler, Çizimler, Grafikler:

Fotoğraflar, bilgisayar yazılımlarında oluşturulmuş görsellemeler, vb. resim olarak, ister elle ister yazılımlarda çizilmiş teknik resimler çizim olarak adlandırılmalıdır. Bunlar haricindeki diğer görseller de uygun bir adlandırma ile (örneğin; harita, şekil, grafik) değerlendirilmelidir. Resim, çizim, harita, şekil ve grafikler ardışık olarak numaralandırılmalıdır. Bunlara metin içinde (Res. 1), (Şek. 1), (Grafik 1) şeklinde atıfta bulunulmalıdır. Her bir görsel için uygun bir kısa tanım kullanılmalı ve tanım görselin altına numarasıyla birlikte yazılmalıdır; ayrıca görsel bir başka kaynaktan alındıysa kaynak bilgisine de yer verilmelidir. Görsel malzemenin çözünürlüğü en az 300 pixel/inch, uzun kenarı en az 15 cm, tam sayfa kullanılacak bir fotoğraf ya da çizim söz konusu ise en az 22 cm olmalıdır.

Tablolar:

Tablo başlıkları tablonun üstünde-ortada, diğer şekil, harita vb görsellerin başlıkları altında-ortada olmalıdır.

Tablolar da ardışık olarak numaralandırılmalıdır. Tablolara metin içinde numaralarıyla (Tab. 1) şeklinde atıfta bulunulmalıdır. Her bir tablo için uygun bir başlık kullanılmalı ve bu başlık tablonun altına numarasıyla birlikte yazılmalıdır. Örnek: Tablo 1: Çanak çömleklerin

merkezlere göre dağılımı. Tablo başka bir kaynaktan alındıysa tablonun sol alt köşesinde belirtilmelidir. Örnek: Kaynak: 1983 tarihli ve 2863 sayılı Kanun Hükmü.

* Bu biçimsel özelliklere göre düzenlenen makaleler sayfa sınırlaması olmamakla beraber 30 sayfayı aşmamasına özen gösterilmelidir.

DİPNOT VE KAYNAK GÖSTERİMİ

Dipnotta Sayfa Altında Başka Eserlere Yapılan Atıflar (Times New Roman, 10 Punto)

- Yazar soyadı, yıl ve sayfa kullanılarak “Yazar 1999, 113” şeklinde yapılmalıdır.
- İki yazarlı eserlerde iki yazarın soyadı “Yazar-Yazar 2000, 120” şeklinde kullanılmalıdır.
- Daha çok yazarlı eserler, yalnızca ilk yazarın soyadı verilerek “Yazar vd.” şeklinde ve yine benzer biçimde yıl ve sayfa numarası yazılarak kullanılmalıdır.
- Atıfta bulunulan eserler Kaynakça bölümünde ilk yazarın soyadına göre alfabetik liste olarak sıralanmalıdır.
- İlk yazarı aynı olan eserlerde sıralamayı belirlemek için sırasıyla ikinci ve daha sonra gelen yazarların soyadları kullanılmalıdır.
- Tüm yazarları aynı olan eserler yılına göre eskiden yeniye doğru sıralanmalıdır.
- Tüm yazarları ve yılları aynı olan eserler ise yılın sonuna eklenen küçük harfler kullanılarak “1999a” ve “1999b” şeklinde birbirlerinden ayrılmalıdır.
- İlk yazarı ve yılı aynı olan üç ve daha fazla yazarlı eserler de aynı şekilde ayrılmalıdır.
- Metnin tümü, ara başlıklar dâhil, son notlar (endnote) hariç, aralıksız olarak yazılır.
- Metinde dipnotlar, ilgili olduğu sayfada numaralandırılarak verilir; metin sonuna konulmaz.

Kaynakça (Times New Roman, 12 punto):

• Kaynakçada tüm yazarların soyadları ve diğer adlarının ilk harfleri yer almalıdır. Kaynaklar aşağıdaki örneklere uygun olarak yazılmalıdır.

• Kaynakçada aynı yazarın çok sayıda kaynağı varsa, kaynaklar eskiden yeni tarihe doğru sıralanarak yazılır. Aynı tarihli kaynaklarda harf ile sıralama yapılır. Örneğin: 2000a, 2000b.

Dinçol, A.–Dinçol B. 1992, “Die Urartaäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, H. Otten – E. Akurgal–H. Ertem–A. Süel (eds.), *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 109-117.

Karaosmanoğlu, M. 2010, “Yeni Bulgular Işığında Altın-tepe Urartu Tapınağı”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, I, Ankara, 209-220.

Öniz, H. 2008, *Arkeolojik Sualtı Araştırmacılığına Giriş İçin Eğitim Metodolojisi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.

Yakar, J. 2003, “Identifying Migrations in the Archaeological Records of Anatolia”, B. Fischer–H. Genz–E. Jean–K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition*

from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions, Proceeding of the International Workshop Istanbul, Nowember 8-9, 2002, İstanbul, 11-19.

Yığıtpaşa, D. 2016, *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Kültürü*, Ankara.

Internet Kaynakları aşağıdaki gibi verilmelidir:

URL 1 <http://imgkid.com/tibial-fibular-notch.shtml>

MAKALELERİN GÖNDERİLMESİ

Yukarıdaki ilkelere uygun olarak hazırlanmış makaleler, MAKALE GÖNDER SİSTEMİ üzerinden gönderilmelidir. E-mail yoluyla gönderilen makaleler dikkate alınmamaktadır. "MAKALE GÖNDER SİSTEMİ"nden makale göndermek için:

* ULAKBİM/DergiPark'a üye olduktan sonra, kullanıcı adı (sisteme kaydedilen e-mail adresi) ve şifre ile sayfaya girilmelidir.

* Açılan sayfada "makale gönder" bölümü açılarak ilgili boşluklar doldurulmalıdır.

* Makale word dosyası halinde, yazar bilgileri olmadan sisteme yüklenmelidir. Kör hakemlik sürecinin daha sağlıklı yürütülebilmesi için yazarlarımızın bilgilerini paylaşmamalarına dikkat etmeleri gerekmektedir. Ayrı bir word dosyasında yazar bilgileri eklenebilir.

Yazar bağımsız hakem değerlendirmesinin sağlanması

Başvuruların yazar bağımsız değerlendirilmesi, yazar ve hakem kimliklerinin birbirlerine bildirilmemesi için gayret gösterilmektedir. Bu amaçla sisteme dosya gönderen yazar, editör, hakem gibi kişilerin metin ve dosyalar ile ilgili aşağıdaki noktalara dikkat etmeleri gerekir.

Yazarlar metinde adları ve kurumları geçen yerleri silmelidirler. Sayfa altı notları vb yan metinler dahil olmak üzere Mikrosoft belgeleri saklanır iken dosya bilgileri içine kişisel bilgiler de yazılır. Bu nedenle ya bu kişisel bilgiler belge özelliklerinden bulunup silinmeli, ya da aşağıdaki sıra ile belge kişisel bilgi içermeyecek biçimde yeniden kaydedilmelidir. (File > Save As > Tools (or Options with a Mac) > Security > Remove personal information from file properties on save > Save) (Dosya > Farklı Kaydet > Araçlar > Güvenlik > Kişisel bilgileri silerek kaydet > Kaydet)

PDF dosyalarda da Adoba Acrobat ana menüsünden belge özellikleri seçilerek, yazar adı silinmelidir.

PUBLICATION INSTRUCTIONS

Amisos Journal is an international peer-reviewed journal that is published twice a year (June-December) and includes the texts of the papers presented at all conferences, scientific innovations, original and qualified articles, excavation reports, book introduction and criticism and news.

Articles sent to the journal are sent to 2 referees (blind refereeing), if deemed appropriate, after pre-control. If necessary, it can be sent to the 3rd referee. Incoming articles should not be expected to be published in the first issue after the first submission date of the article, depending on the field density.

Manuscripts submitted to the journal must not have been published before or submitted to another journal for publication.

The similarity report of the articles to be sent to the journal should be obtained by the author and sent with the article. The similarity rate for the publication of the study should not be more than 20%.

Manuscripts submitted for publication must be prepared in accordance with the academic writing rules and in one of Turkish, German, English or Russian languages.

The copyright of any published work belongs to the journal. The copyright form should be filled in and sent with the article.

The relevant editor can make the spelling corrections he deems necessary. The summary in a foreign language can be corrected if deemed necessary by the foreign language editor.

The opinions expressed in the articles published in the journal bind its authors. All legal responsibility of the articles belongs to their authors. Authors must consider the reports of the editorial board and referees.

No royalty fee is paid for published articles. Amisos does not charge any fee from the authors for the article evaluation and publication process.

In scientific studies to be sent to the journal, maximum attention should be paid to compliance with research and publication ethics.

Article Submission Rules

Articles sent to Amisos Magazine, Times New Roman, single line spacing, 12 pt; footnotes should be given at the bottom of the page in 10 font size. However, as a requirement of some fields, if a special font is used during writing, these fonts should be sent with the article. The submitted article should not have been published before and should not be submitted to any journal for evaluation.

Ethics Committee Approval

According to the decisions taken by the relevant boards of TÜBİTAK ULAKBİM TR DİZİN, among the authors of the articles that are indexed in TR DİZİN for 2020 and to be submitted for publication in all journals that are in the evaluation phase;

Research requiring the permission of the Ethics Committee

- All kinds of research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using questionnaires, interviews, focus group work, observation, experimentation, interview techniques.
- Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes,
- Clinical trials on humans,
- Research on animals,

Retrospective studies in accordance with the law on protection of personal data,

Also;

- Stating that "informed consent form" was obtained in case presentations,
- Obtaining and indicating permission from the owners for the use of scales, surveys and photographs belonging to others,
- Stating that copyright regulations are complied with for the intellectual and artistic works used.

Click on the links for detailed information.

https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/20689/ekbn_2020.pdf

https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/20689/yasal_ozel_izin_belgesi_bilgi_notu.pdf

Page structure:

Text size: 12 points

Footnote size 10 points

Paragraph spacing: 6 pt

Paragraph indent: 1.25 cm

Top margin: 2.5 cm

Bottom margin: 2.5 cm

Right margin: 2.5 cm

Left margin: 2.5 cm

Line spacing: Single

Title:

The title should describe the article, reflect the basic concepts, discussions, and main argument of the article and, if possible, should not exceed 12 words. It should be in Times New Roman font with 12 pt, capital letters and centered, on the manuscripts and abstracts, there should only be the title of the article and not the name of the author. In papers that were delivered but not published at a meeting, the name, date and place of the meeting should be specified.

Authors should provide their information not in the manuscript but in the journal system, their names, full and open institution addresses, telephone and fax numbers, e-mail addresses and ORCID IDs. This information will not be sent to the referees.

Abstract:

The abstract should be prepared in Times New Roman font with 10 font size, not less than 150 words and not more than 250 words.

Keywords: Word 1, Word 2, Word 3, Word 4, Word 5 (There should be at least 5 concepts.)

Abstract:

The rules given above must also be followed for the English abstract, which is mandatory for every article to be published in our journal.

Keywords: Word 1, Word 2, Word 3, Word 4, Word 5. (There must be at least 5 concepts.)

Main text

It should be written in Times New Roman font with 12 pt and single line spacing, and the paragraph indent should be 1.25 cm and first 0 pt, then 6 nk paragraph spacing. The parts that need to be emphasized in the text should be written in italics.

Subtitle

The article should use Times New Roman font and 12 pt. However, as a requirement of some fields, if a special font is used at the time of writing, these fonts should be uploaded to the system with the article.

The abbreviations to be used in the articles should be based on the TDK Spelling Guide.

Pictures, Drawings, Graphics:

Photographs, computer software visualizations, etc. As drawing, technical drawings drawn either by hand or in software should be named as drawing. Other visuals should be evaluated with an appropriate naming (eg map, figure, graphic). Pictures, drawings, maps, figures and graphics should be numbered consecutively. These should be referred to in the text as (Fig. 1), (Fig. 1), (Graph 1). An appropriate short description should be used for each visual and the description should be written under the image with its number; In addition, if the visual is taken from another source, the source information should also be included. The resolution of the visual material should be at least 300 pixels / inch, the long edge should be at least 15 cm, and in the case of a full-page photo or drawing, it should be at least 22 cm.

Tables:

Table titles should be above-in the middle of the table, under the headings of other figures, maps, etc. in the middle.

Tables should also be numbered consecutively. Tables should be referred to in the text as numbers (Tab. 1). An appropriate title should be used for each table and this title should be

written under the table with its number. Example: Table 1: Distribution of pottery by center. If the table is taken from another source, it should be specified in the lower left corner of the table. Example: Source: Act No 2863 of 1983.

* Articles arranged according to these formal features do not have a page limitation, but should not exceed 30 pages.

FOOTNOTE AND REFERENCES

Citations to Other Works Below the Page in Footnote (Times New Roman, 10 font size)

- It should be made in the form of "Author 1999, 113" using the surname of the author, year and page.
- For works with two authors, the surnames of the two authors should be used as "Author-Author 2000, 120".
- Works with more authors should be named "Author et al." By giving only the first author's surname. and again similarly by writing the year and page number.
- The cited works should be listed alphabetically in the Bibliography section, according to the surname of the first author.
- For works whose first author is the same, the surnames of the second and subsequent authors should be used respectively to determine the order.
- Articles with the same authors should be listed according to their year from old to new.
- The works with the same authors and years should be distinguished from each other as "1999a" and "1999b" using the lower case letters added to the end of the year.
- Works with three or more authors with the same first author and year should be separated in the same way.
- The entire text, including subheadings, excluding the endnote, is written continuously.
- Footnotes in the text are given by numbering on the relevant page; it is not put at the end of the text.

Bibliography (Times New Roman, 12 pt.):

- The bibliography should include the surnames of all authors and the first letters of their other names. References should be written according to the examples below.
- If there are many references of the same author in the bibliography, the references are written in order from the old to the new date. The sources with the same date are listed by letter. For example: 2000a, 2000b.

Dinçol, A. – Dinçol, B. 1992, “Die Urartaeische Inschrift aus Hanak (Kars)”, H. Otten – E. Akurgal–H. Ertem–A. Süel (eds.), *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 109-117.

Eker, F. 2019, “Antikçağın Süsü: Kahramanmaraş Müzesi’ndeki Kaburgalı ve Burma Cam Bilezikler”, *TÜBA-AR*, 25, 163-171.

Karaosmanoğlu, M. 2010, “Yeni Bulgular Işığında Altıntepe Urartu Tapınağı”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, I, Ankara, 209-220.

- Öniz, H. 2008, *Arkeolojik Sualtı Araştırmacılığına Giriş İçin Eğitim Metodolojisi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Yakar, J. 2003, "Identifying Migrations in the Archaeological Records of Anatolia", B. Fischer–H. Genz–E. Jean–K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions, Proceeding of the International Workshop Istanbul*, November 8-9, 2002, İstanbul, 11-19.
- Yiğitpaşa, D. 2016, *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Kültürü*, Ankara.

Internet Kaynakları aşağıdaki gibi verilmelidir:

URL 1 <http://imgkid.com/tibial-fibular-notch.shtml>

SUBMITTED ARTICLES

Articles prepared in accordance with the above principles should be sent via the SUBMISSION SENDING SYSTEM. Articles submitted via e-mail are not considered. To submit an article from the " SUBMISSION SENDING SYSTEM":

* After subscribing to ULAKBİM/DergiPark, you should enter the page with username (e-mail address saved in system) and password.

* In the opening page, the "send article" section should be opened and the related spaces should be filled in.

* The article should be loaded into the system as a word file. In order for the blind arbitration process to be carried out better, the authors should be careful not to share their knowledge. Author information can be added in a separate word file.

Author independent peer review

Independent evaluation of the applications of the author, authors and referees are not being reported to each other. For this purpose, people who send files to the system, such as authors, editors, referees should pay attention to the following points about text and files.

Authors should delete names and institutions in the text. The page information is also written into personal information while the page is stored in the Microsoft documents including sub-texts etc. Side texts. Therefore, either these personal information must be found and deleted from the document properties, or the document in the following order should be re-recorded so that it does not contain any personal information. (File> Save As> Tools> Security> Delete Personal Information> Save)

In PDF files, the author name should be deleted by selecting document properties from the Acrobat main menu.

